

**Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií**

vol. 15/2

2

Populačné štúdie Slovenska

volume 15

**Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda**

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj
Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave

volume 15, 2022

ISSN 2730-0269

Populačné
štúdie
Slovenska 2

ÜCM

© **Populačné štúdie Slovenska, vol. 15, no. 2**
(Studies in the Population of Slovakia, vol. 15, no. 2)

Redakčná rada časopisu/Editorial board:

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. (predseda), Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave (Slovensko) a Masarykova univerzita (Česká republika); doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave (Slovensko); prof. PhDr. Peter Mičko, PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici (Slovensko); Mgr. Pavol Krajčovič, PhD., Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave (Slovensko); doc. PhDr. Michal Šmigel', PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici (Slovensko); Mgr. Peter Vanek, PhD., Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave (Slovensko)

Redaktori/Editors:

Mgr. Pavol Krajčovič, PhD.
doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.

Výkonný redaktor/Executive Editor:

Prof. Dr. Pavol Tišliar, PhD

Redakcia/Editorial Office:

e-mail: populacne.studie.slovenska@gmail.com
<http://khist.ff.ucm.sk/sk/domov/>

Periodicita/Frequency:

2x ročne/Semianual
ISSN 2730-0269

Vydavateľ/Published:

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj
a Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava

EV 28/22/EPP
ISSN 2730-0269

OBSAH

Barbora Sekerášová:

*Osobitosti, povaha, jazyk a spôsob života Oravcov
pohľadom Mateja Bela* 5

Matúš Burda:

*Vznik, vývoj a formovanie inštitucionálneho vzdelávania
na príklade školy v Ruskej Kajni na pozadí politicko-spoločenských
v „dlbom“ 19. storočí* 19

Pavol Krajčovič:

*Problematika pôvodu huncokárov so zameraním
na nemecky hovoriace krajiny* 45

Marek Machýl:

*Politizácia a postavenie žien
v časopisoch Katolícka Jednota a Proletárka* 69

Peter Vanek:

Obyvateľstvo a priemysel na Slovensku v roku 1938 81

Pavol Tišliar:

*Úpravy a zmeny vo fungovaní verejnej správy
v okrese Dobšiná v rokoch 1938 – 1940* 91

Eva Škorvanková:

*Regionálne rozdiely v činnosti interrupčných komisií
na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia* 107

Lujza Mária Kovalčíková:

*Etnojazyková situácia maďarskej menšiny na Slovensku
– Jazyk a identita (komparatívna a obsahová analýza dát)* 137

CONTENT

Barbora Sekerášová:	
<i>Peculiarities, character, language and way of life of the Orava people from the perspective of Matthias Bel</i>	5
Matúš Burda:	
<i>Creation, development, and formation of institutional education on the example of a school in Russian Kajna against the background of political and social issues in the „long“ 19th century</i>	19
Pavol Krajčovič:	
<i>The issue of the origin of huncokars with a focus on German-speaking countries</i>	45
Marek Machýl:	
<i>Politicization and women's status in magazines Katolícka Jednota and Proletárka</i>	69
Peter Vanek:	
<i>The Population and Industry of Slovakia in the year 1938</i>	81
Pavol Tišliar:	
<i>Adjustments and changes in the functioning of public administration in the Dobšiná district in the years 1938-1940</i>	91
Eva Škorvanková:	
<i>Regional differences in the function of abortion commissions in Slovakia in the 1960s</i>	107
Lujza Mária Kovalčíková:	
<i>Ethnolinguistic situation of the Hungarian minority in Slovakia – Identity, and language (comparative and content analysis)</i>	137

Osobitosti, povaha, jazyk a spôsob života Oravcov pohľadom Mateja Bela

Barbora Sekerášová

Mgr. Barbora Sekerášová
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Ethnology and non-European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: sekerasova1@ucm.sk
<https://orcid.org/0000-0003-0692-7184>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:5-18

Peculiarities, character, language and way of life of the Orava people from the perspective of Matthias Bel
The Orava region, located in the northernmost part of Slovakia is significantly differs in climate conditions from other regions. Cold climate also heavily influences living conditions of local people. Back in the day it was typical for people living in this cold, mountainous, barren area to be humble and live modest way of life on the brink of misery and famine. The aim of the study is to present information about the local specifics of the way of life, language and traditional folk culture of the inhabitants of the Orava County, in Matthias Bel's work - *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (in English the „*Historical and Geographical Knowledge of New Hungary*“). We will view the facts contained in this work from an ethnographic angle in relation to population at that point in time, ethnicity its customs and traditions.

Keywords: Orava County, language and identity, way of life, Matthias Bel

Úvod

Dielo Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico geographica*, (t. j. Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku) predstavuje jedno z kľúčových diel uhorskej (a teda aj slovenskej) barokovej historiografie. Toto dielo ponúka pohľad na prírodné pomery a krajinu, príj. na historické, spoločenské a hospodárske reálie 48 stolíc¹, ktoré v jeho dobe tvorili administratívno-správne súčasti Uhorska v rámci Habsburskej monarchie. Špecifické dielo Mateja Bela ma význam nielen pre humanitnú vedu, ale aj pre prírodovedné a technické disciplíny – a taktiež pre

¹ Hoci sa Matej Bel (1684 – 1749) tomuto projektu venoval takmer polovicu svojho života, konkrétne od roku 1718, z rôznych dôvodov vyšli napokon tlačou len opisy 11 stolíc; publikované boli v nasledujúcom poradí: Spišskej, Bratislavskej, Turčianskej, Zvolenskej, Liptovskej, Peštiansko-Piliško-Šoltskej, Novohradskej, Tekovskej, Nitrianskej, Hontskej vrátane Malohontu a Mošonskej stolice. Viac pozri: NAGY, Imrich. Oravská stolica vo Vedomostiach Mateja Bela. In: TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica. Čadca*. Kysucké múzeum v Čadci, 2015, s. 39.

spoločenskú prax.² Upozorníť pritom treba najmä na jeho pramennú hodnotu pri zachytení dynamiky vývoja spoločnosti a meniacej sa tváre krajiny a to v historickom kontexte. To svoje si tak u Bela môže nájsť každý bádateľ skúmajúci aspekty života v minulosti.³

Významný uhorský vzdelanec a polyhistor M. Bel má v slovenských dejinách dôležité postavenie. Jeho monumentálne dielo, ktoré v skrátenej verzii nazývame *Vedomosti*, nemalo vo vtedajšom Uhorsku obdoby.⁴ Publikácia – *Matej Bel: Oravská stolica*⁵, vychádzajúca z iniciatívy Kysuckého múzea v Čadci a na svojich stránkach prezentuje cenné poznatky z histórie, etnológie, environmentálnej histórie a ďalších oblastí jedného z našich najrásrovejších krajov.⁶ *Vedomosti* takisto zaznamenávali národnostné pomery, zvyky a obyčaje, odievanie a rôzne ďalšie poznatky zo života vtedajších ľudí. Mnohé z informácií nachádzajúce sa vo *Vedomostiach* sa pritom nezachovali v nijakom inom dokumente, čo robí z tohto diela naozaj unikátny historický prameň s nezastupiteľnou výpovednou hodnotou.⁷ Oravská stolica, ktorá je hlavným bodom záujmu predkladanej štúdie, bola spracovaná a preložená do slovenského jazyka v dvoch rôznych vydaniach. Táto štúdia bude vychádzať práve zo spomínanej Oravskej stolice, vydanej v roku 2015.

Oravskú stolicu tvorili dva slúžnovské okresy – južný a severný. Špecifikom tohto regiónu však je, že sa tu nenachádzajú slobodné kráľovské mestá a nájdeme tu len jediný – Oravský hrad, ktorý mal v minulosti dominantný význam pre celý kraj. Charakter tunajšej klímy a vlastnosti pôdy výrazným spôsobom limitujú možnosti poľnohospodárstva a spôsob obživy, čo je podľa Bela príčinou biedy v tomto regióne. Dôraz je kladený však na rozdiely medzi prívetivejším južným a drsnejším severným slúžnovským okresom.⁸ Ako samotný názov štúdie napovedá,

² CHRASTINA, Peter – SOUČKOVÁ, Taťána. *Príroda a krajina Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia. Podľa Vedomostí M. Bela a vybraných autorov obdobia baroka*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2022, s. 10.

³ NAGY, Imrich. Cestné spojenia na území Slovenska v diele Mateja Bela *Vedomostí* o súvekom Uhorsku. In: *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II. Zborník z konferencie*. Žilina: Považské múzeum v Žiline, 2017, s. 83.

⁴ TIBENSKÝ, Ján. *Veľká oždoha Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. Bratislava: Tatran, 1984, s. 153

⁵ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica. Čadca*: Kysucké múzeum v Čadci, 2015. 430 s.

⁶ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...s. 12*.

⁷ TURÓCI, Martin. *Život a dielo Mateja Bela*. In: TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica. Čadca*: Kysucké múzeum v Čadci, 2015, s. 27; Poznاتky z Belových *Vedomostí* boli do značnej miery využívané aj neskoršími uhorskými vzdelancami. Jedným z nich bol napríklad regionálny historik, zberateľ, pamiatkar a neskorší pápežský prelát Pavol Jedlička (Pál Jedlicska). V jeho diele *Malokarpatské pamiatky (Kiskárpáti Emlékek)* je možné nájsť dôležité informácie viažuce sa k novokrstenským habánom, či malokarpatským huncokárom. Pozri: KRAJČOVIČ, Pavol. *Huncokári – každodenný život zaniknutej minority*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2021, s. 20.

⁸ NAGY, Imrich. Oravská stolica vo *Vedomostiach* Mateja Bela..., s. 43-45.

jej cieľom bude na základe získaných informácií z diela *Matej Bel - Oravská stolica* a poznatkov získaných z odbornej literatúry, opísať osobitosti, povahu, jazyk a spôsob života Oravcov v prvej polovici 18. storočia.

Jazyk a etnicita Oravcov vo *Vedomostiach* Mateja Bela

„Na jazyk a život obyvateľov horno-oravských osád mali veľký vplyv udalosti spojené s náboženskými vojnami v 17. a 18. storočí. V čase vlastníctva Oravského hradu Thurzovcami bola Orava z väčšej časti protestantská a po vymretí Thurzovcov po meči v roku 1621 sa začala aj na Orave šíriť prostredníctvom Habsburgovcov protireformácia. Jej nositeľmi boli poľskí kňazi, ktorí ovplyvňovali obyvateľstvo nielen nábožensky, ale taktiež kultúrne a rečovo. Poľskí kňazi pôsobili najmä v pohraničnom pásme, kde hlásali slovo Božie po poľsky, spovedali a modlili sa po poľsky, rozširovali poľské knihy, takže sa aj medzi ľudom postupne udomácnili poľské slová a výrazy.“⁹

M. Bel vo svojich dielach podáva podrobný zemepisný, historický a etnografický popis jednotlivých uhorských stolíc z pohľadu človeka 18. storočia. Veľmi dôležitou súčasťou tohto popisu je aj etnické identifikovanie a pomenovanie obyvateľov jednotlivých stolíc i konkrétnych sídel. V nejednom prípade ide o úplne prvé údaje tohto druhu, keďže pre dovtedy absentujúce súpisy obyvateľstva sa nedalo presne určiť, kde, koľko a akého obyvateľstva v Uhorsku žije a kde sa presne tiahnu etnické hranice.¹⁰ Bel vo svojom diele považuje obyvateľov Oravskej stolice za Slovákov, ktorí sa ale jazykom a mravmi viac podobajú Poliakom než Čechom. Tvrdí, že tunajší Slováci, no najmä pospolitý ľud: „majú rečou aj mravmi bližšie k Poliakom ako k Čechom alebo Moravanom.“¹¹

„Totižto na území susediacom s Poľskom používajú sedliaci spotvorený jazyk, v ktorom splynuli dovedna výrazy zo slovenčiny a poľštiny tak, že im už nerozumie ani jeden, ani druhý. Ťažko bude totiž Poliak rozumieť slovenskej reči, aj keby bola ovplyvnená poľskou výslovnosťou. Ved' sú to práve oni, kto tak uprednostňuje v každom druhu reči pôvab a čistotu. Ale to isté sa príhodi aj Slovákom, ktorí si radšej zapchajú uši, akoby mali počúvať šušlavú vravu poľštiny.“¹² Takto Bel jazykovo definoval Goralov, hoci ich presne týmto termínom nepomenoval.¹³

„Pri osídľovaní Oravy dominoval stredoslovenský nárečový živel, postupujúci od juhu pozdĺž rieky Oravy, ktorý sa na hornej Orave stretol s poľským živlom,

⁹ BEŇUŠOVÁ, Elena – MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, Milica (eds.). *Gorali na Orave*. Dolný Kubín: Oravské múzeum P.O. Hviezdoslava, 2013, s. 16.

¹⁰ NAGY, Imrich. *Vnímanie etnicity vo Vedomostiach Mateja Bela*. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2017. ročník 21, č. 1, s. 186.

¹¹ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica*...s.89.

¹² Tamže.

¹³ NAGY, Imrich. *Oravská stolica vo Vedomostiach Mateja Bela*...s. 44.

postupujúcim od severu alebo od východu.¹⁴ „Goralské nárečia¹⁵ sú na prechode medzi poľským národným jazykom a slovenským národným jazykom, pretože sa v nich vyskytujú javy poľskej aj slovenskej realizácie. Pomedzný areál goralských nárečí má znaky základného areálu malopoľských nárečí, s ktorým ich spája spoločná genéza (goralské nárečia sú z genetického hľadiska poľského pôvodu) ako aj znaky susedného základného areálu kontaktujúcich slovenských nárečí, s ktorým sú v bezprostrednom územnom kontakte a s ktorými ich spájajú dlhodobé jazykové kontakty (ide o areály slovenských nárečí na Spiši, Orave, Kysuciach a Liptove).“¹⁶

O obyvateľoch južnej stolice, najmä Kúbínčanoch a okolitých dedinách sa Bel vyjadril, že tu ľud rozpráva už čisto po slovensky, hoci zvyknú používať aj cudzie výrazy, ktorým by obyvatelia iných stolíc pravdepodobne nerozumeli.¹⁷

V etnickom ohľade Bel obyvateľstvo Oravskej stolice označuje za Slovákov. Jeho kritériom je totiž majorita, ktorá danú stolicu obýva, pričom vždy zdôrazňuje ich vzťah k Maďarom.¹⁸ On sám sa ako osvietenec prvej polovice 18. storočia bezvýhradne stotožňuje s uhorskou štátnosťou, preto najmä od oravskej šľachty vyžaduje vo verejnom záujme osvojiť si znalosti maďarčiny.¹⁹ Podľa jeho slov sa v Oravskej stolici nezvyklo hovoriť po maďarsky a maďarčinou rozprávala len šľachta, niekedy ich služobníctvo alebo len remeselníci, ktorí chodili za prácou na Dolnú zem. Túto skutočnosť Bel pripisuje faktu, že medzi oravskou šľachtou sa našlo len zopár takých, ktorým bola maďarčina materinským jazykom a zároveň bol u Oravcov zakorenený zvyk, hovoriť po slovensky. No dodáva, že tí, ktorí sa po maďarsky naučili, tak ňou vedľa rozprávať: „*tak výrečne ako tí najväčší majstri jazyka*“ a maďarčina sa z nich rinie: „*takým prúdom, ktorý v ničom nezaostával za mnohovravnosťou onoho rodáka spoza Tisy*.“²⁰ Popri slovenčine je jazykom šľachty maďarčina a dodáva,

¹⁴ DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2016, s. 28.

¹⁵ „Termín goralské nárečia po prvý raz použil Václav Vážný v štúdiu *Slovenské nárečia v Orave* (1923, s. 75, 112). Súčasťou štúdie je mapka oravských nárečí, v ktorej sú zakreslené dolnooravské, stredo-oravské, hornooravské a oravské goralské nárečia. Tým tento vynikajúci znalec slovenských nárečí i slovensko-poľského pomedzia vyjadril svoj vedecký i politický postoj k rozdeleniu oravského (ako aj spišského) regiónu na slovenské a poľské územie v roku 1920, ktorým nahradil starší termín poľské dialekty (1922-1923).“ viď: DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy...*, s. 18.

¹⁶ DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy...*, s. 7.

¹⁷ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*s. 89.

¹⁸ NAGY, Imrich. Vnímanie etnicity vo Vedomostiach Mateja Bela. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2017. ročník 21, č. 1, s. 187.

¹⁹ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 44.

²⁰ Tamže, s. 91.

že: „*aj ona sa však v súkromí i na verejnosti rada rozpráva po latinsky.*“²¹

Slovenská aj poľská časť Oravy tvoria jeden zemepisný, jazykový, historický, etnografický, etnologický, kultúrny, demografický a psychologický celok. Obidve časti regiónu predstavujú jeden celok aj z hľadiska národnostného zloženia obyvateľstva. Svedčia o tom štatistické údaje uverejnené v diele prof. dr. L. Niederleho *Národopisná mapa a statistika Uherských Slovákov na základe sčítaní ľudu z r. 1900*²², podľa ktorých bola Orava v roku 1900 najčistejšou slovenskou stolicou, kde Slováci tvorili 95% obyvateľstva, zostávajúcich päť percent tvorili obyvatelia maďarskej a nemeckej národnosti.²³

Spôsob života, osobitosti a povaha Oravcov vo *Vedomostiach* Mateja Bela

Oravcom sa podľa Bela ušiel hornatý, nepochybne drsný a studený kraj s nekonečnými zimami. Spôsob života tunajších obyvateľov opisuje, ako jednoduchý a veľmi tvrdý. Tento jednoduchý spôsob života vyplýva z neúrodnej pôdy, ktorú treba veľmi namáhavo obrábať. Tvrdí, že: „*Takmer všetci žijú v tiesnivých pomeroch, ktoré samotným roľníčením iba borko-tažko udržiavajú znesiteľným. Charakter kraja im totiž nedovoľí, aby ich mohli vo významnejšej miere zlepšiť.*“²⁴ Klimatické podmienky Oravskej stolice sú výrazne odlišné od podnebia ostatného Slovenska. Celá Oravská stolica je charakteristická chladnými letami a studenými zimami. Strava v severnej časti stolice zodpovedala charakteru prírodného prostredia a Bel ju opisuje ako jednoduchú, či nepestrú. Nenáročnosť a skromnosť stravy bola zapríčinená neúrodnosťou kraja a v pôde: „*keď takmer nerastie pšenica, ani raž, sa urodí sotva niečo okrem jačmeňa a biedneho ovsa.*“²⁵ Tunajšie neúrodné chotáre miestnemu obyvateľstvu nikdy neumožňovali dopestovať dostatok plodín na živobytie, a preto sa Oravci museli v pestrosti jedálneho lístka veľmi uskromňovať. Jačmeň a ovos²⁶ boli plodinami, ktoré sa v týchto podmienkach dopestovali najspôľahlivejšie a spolu s kapustou a s mliekom boli základom ich každodennej stravy. Múka z jačmeňa

²¹ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s.105

²² Všetky dovedajšie štatistiky, ako pripomína L. Niederle, sa opierali o jazykové stanovisko, čiže o pôvodný poľský pôvod goralských nárečí, ale pomer Slovákov a Poliakov sa nezisťoval. Vo vtedajšej jazykovede, etnografii a historiografii sa totiž povýšilo jazykové kritérium nad národnostné kritérium. Na základe jazykových znakov goralských nárečí sa obyvatelia týchto severných regiónov Slovenska v odbornej literatúre pokladali automaticky za Poliakov. Viď: DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia, *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy...*, s. 29.

²³ DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy...*, s. 28.

²⁴ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 269.

²⁵ Tamže, s. 77.

²⁶ Neskôr sa základom obživy Oravcov stali zemiaky. Tie sa však na Orave pestujú len od čias vlády cisára Jozefa II. (1780-1790). Viď: ČAPLOVIČ, Ján. *Novot'. Historicko-etnografická štúdia*. Martin: Vydavateľstvo Osveta: 1979, s. 105.

a ova bola na pečenie chleba nepoužiteľná, a preto sa chlieb v týchto končinách pravidelne ani nepiekol:²⁷ „*Zriedka im vystačí chlieb, ktorý si napečú čisto z pšenice alebo z jačmeňa. Musia sa živiť aj ovseným chlebičkom.*“²⁸

Medzi najstaršie jedlá konzumované v Oravskej stolici patrili obilninové kaše „kuľaše“, varené z ručne pomletých obilnín a to z jačmeňa, ova a ikrice, ktoré sa zavárali najčastejšie do vody. Tento pokrm zvykli jesť na raňajky a na večeru. *Kuľaša* sa jedla teplá s kyslým mliekom, studená bola dobrá s teplým sladkým mliekom. Chudobnejšie vrstvy obyvateľstva pri nedostatku mlieka jedli *kuľašu* s kapustnicou zahustenou ovsenou múkou, prípadne aj vajíčkom. Niektorí jedávali kuľašu masťenú masťou alebo slaninou.²⁹ *Kuľasu*, podľa Bela: „*zvláštny druh jedlá*“, Oravci konzumujú „*s takou chuťou, s akou si ľudia vyberanejšej chuti pochutnávajú na zámorských lahôdkach... Aby mali nejakú pestrosť v jedle, tieto svojím spôsobom lahôdky občas zamenia za divý pastrnák uvarený jednoducho vo vode. Aj ten jedia s veľkou chuťou a vo veľkých množstvách. Zvyšok obživy sa skladá z neprevareného mlieka sladkého aj skysnutého a výnimočne aj z hovädzieho mäsa. Zbožňujú aj syr, pokiaľ majú ovčie salaše. Na pitie im slúži voda. Ak však majú body, ako napríklad pri kerstinách, svadbách a ďalších sviatočných príležitostiach, pijú pivo a pálenku, a to čistú, aj sladenú medom.*“³⁰

Veľmi jednoduchý spôsob života dosvedčuje aj skutočnosť, že: „*drobní roľníci, ktorí trú biedu, sa dokážu uživiť aj mliekom z jedinej kravičky. Ba vyslovene nám tu potvrdili, že nezriedka z vemien takejto kravy načerpá silu gazda s gazdinou vedno s ich siedmimi alebo ôsmimi deťmi.*“³¹ Strava v tejto oblasti zodpovedala charakteru prírodného prostredia, pracovnému rytmu, zameraniu a možnostiam spoločenstva. Boli tu zastúpené predovšetkým plodiny ako, kapusta, jačmeň, ovos spolu s mliekom a mliečnymi výrobkami. Mäso sa konzumovalo len pri sviatočných príležitostiach.³²

Táto, podľa Bela, jednoduchá strava má byť na druhej strane dôvodom ich fyzickej sily a dobrého zdravia. Pevné zdravie si Oravci utužujú ustavičnou namáhavou prácou, ktorá je ešte navyiac znásobená drsnosťou kraja. Podľa Bela je zrejmé, že: „*škodlivé šľavy sa z ľudského tela nedajú ničím iným tak účinne odstrániť, ako sústavným pohybom až do úplného vyčerpania. Bez pohybu by totiž stuhla krv a rovnako aj ďalšie telesné tekutiny, ktoré ju buď vyživujú, alebo očisťujú.*“³³

Neúrodnosť oravskej stolice reflektoval aj fyzický stav a početnosť tunajších zvierat. Bel sa zmienil, že Oravci nemali z pastierstva žiaden zisk a navyše pre vychudnutý výzor dobytku nechodievali ani na dobyčie trhy, keďže ich mäso nebolo

²⁷ ČAPLOVIČ, Ján. *Novot'. Historicko-etnografická štúdia...*, s. 105.

²⁸ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 99.

²⁹ HUBA, Peter. *Novot' 300 rokov vlastivedná monografia*. Martin: Neografia Martin, 1991, s. 90.

³⁰ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 99.

³¹ Tamže, s. 81.

³² BEŇUŠOVÁ, Elena – MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, Milica (eds.). *Gorali na Orave...*, s. 60.

³³ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 99.

vhodné na porážku.³⁴ Na druhej strane nám však Bel poskytol informáciu o tom, že mešťania žijúci v Dolnom Kubíne sa, mimo iného, živia aj predajom masla a syru, ktorý vyvážali v uzavretých sudoch do „všetkých kútov krajiny.“³⁵ Podľa Belových zistení bol dobytok všade vychudnutý a jeho počet nebol dostačujúci na vykonávanie poľnohospodárskych prác, či pre obživu ľudí. Dobytok opisoval ako malý, so škaredo zakrútenými rohmi a obvykle strakatou srst'ou.³⁶

Bel opisuje Oravcov ako ľud nadmieru vidiecky, ktorý je pre hôrny charakter kraja priam hrubými, či dokonca zadubenými sedliakmi. Tvrdí, že pomenovanie Oravec má: „*u niektorých posmešníkovo uštipačný význam človeka neokrôchaných mravov.*“³⁷ Neokrôchanosť, či jednoduchosť ich života pravdepodobne spočíva z ich chudobných, nenáročných pomerov a nižšej úrovne vzdelania.

Môžeme tvrdiť, že na druhej strane, Bel tento *kynický, miestami až stoický spôsob života* vyvyšuje. Chváli nadanie žien, ktoré spočíva v schopnosti postarať sa o domáce zvieratá, a zároveň sa stihajú venovať ženským povinnostiam a následne práci na poli. Obdivuje ich pracovitosť a pri tom zdôrazňuje ich skromnosť a nenáročnosť: „*mužov staja veľmi málo, iba čosi na stravu a šaty.*“³⁸ Taktiež skladá obdiv cudnosti a vernosti oravských žien, čo je podľa jeho mienky, pri tomto jednoduchom spôsobe života chvályhodné.³⁹

Oravci žili skromne, jednoducho a boli sporovliví. Zlatky a strieborníky za predaj tovaru na trhoch i zárobky na Dolniakoch odkladali a schovávali vo svojich domoch pred zlodejmi.⁴⁰ „*Všetko, čo zarobili na svojich cestách za nádennické práce, si odkladajú na zimné výdavky,*“ alebo paradoxne: „*Dievky si za to kupujú aj krajšie šaty.*“⁴¹

Bel pri svojej práci nezabúdal ani na opis fyzických znakov obyvateľov Oravskej stolice. Takmer všetci Oravci sú podľa jeho slov prostrednej, teda ani vysokej, ani nízkej postavy, majú okrúhlu hlavu, pevnú šiju, iskrivé oči, široké ramená, svalnatú hrud' a vypracované končatiny. Ich celá stavba je prispôbena na pracovnú výdrž a znášanie ťažkostí každého druhu. Niekoľkokrát zdôrazňuje ich fyzickú silu, dokonca až nezvyčajnú silu, s ktorou sa dokážu postaviť zoči-voči medveďovi len s valaškou a uloviť ho. Touto silou ovplyvujú aj napriek ich veľmi skromnej obžive, ktorá sa skladá najmä zo syra a chleba, – ktorý nasýti a dodá toľko sily, že môžu pôsobiť ako: „*nejakí majstri zápasenia.*“⁴²

³⁴ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 117.

³⁵ Tamže, s. 243.

³⁶ Tamže, s. 81.

³⁷ Tamže, s. 97.

³⁸ Tamže, s. 101.

³⁹ Tamže, s. 103.

⁴⁰ MAŤUGOVÁ, Soňa – KURJAKOVÁ, Eva (eds.). *Zákamenné: monografia*. Zákamenné: Obec Zákamenné, 2005, s. 223.

⁴¹ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 103.

⁴² Tamže, s. 97.

Obydľia a odev Oravcov

V minulosti bola výstavba obydlí zabezpečovaná svojpomocne, a to aj bez stavebnej dokumentácie. Stavali tak, ako to bolo zaužívané po celé generácie. Stavba odzrkadľovala možnosti terénu, sociálne pomery, či pokyny oravskej vrchnosti. Ich príbytky odrážali tamojší spôsob života a životné podmienky a boli úzko späté s prostredím, v ktorom vznikali a to aj po materiálovej stránke.⁴³ Obyvatelia hornej Oravy boli od začiatku osídľovania svojich obcí mimoriadne skromní aj v bytovom zariadení. Potrebný inventár obytného priestoru si vedel urobiť každý šikovnejší Oravec. Bola to predovšetkým posteľ, lavice, stôl a stolec. Šetrilo sa s každým drobným peniazom, a preto si nábytok nedávali robiť stolárom. To sa odzrkadľilo aj na samotnom vzhľade nábytku. Bol hrubý, masívny a ťažký. V skromných domácnostiach s jednou obytnou izbou bývala jediná posteľ a tá stála v kúte.⁴⁴ Bel v diele opisuje aj ich spôsobe spania, kde naráža na absenciu postelí: „*azda žiaden starý ani mladý nespí v posteli s perinou. V lete si totiž muži ľhajú do sena či slamy nastlanej na pôjde, a keď zúri zima, spia za komínom na peci, či na lavici pri kozube. Azda iba dojčiacim ženám je dopriate, aby spali v chatrnej posteli postlanej tenkou perinou.*“⁴⁵ V druhom kúte bol stôl, pri ktorom stáli lavice. Tie sa v mnohopočetných rodinách využívali aj ako posteľe a spali na nich najmladší členovia rodiny. Rodičia spávali na posteli. Ďalší členovia si ľhali v hospodárskych objektoch, či v komore.⁴⁶ Stoličky sa nepoužívali a obyvatelia hornej Oravy (obec Novot') sa ich naučili vyrábať až podstatne neskôr (okolo roku 1880-1930) pretože by na hlinených podlahách aj tak stáli krivo.⁴⁷ Podlahu tvorila udupaná hĺna. V domoch postavených vo svahu sa podlaha nevyrovnávala a svahovitosť bola aj v obývacej izbe.⁴⁸ Aj keď obydlie mohlo v Belových očiach pôsobiť jednoducho, či skromne zariadené, primárnu úlohu však vždy zohrávala funkčnosť obydlia.

K téme odievania Oravcov sa Bel vyjadril pomerne stručne. Na Orave bol od najstarších čias východiskovou surovinou na zhotovenie odevu materiál, ktorý poskytovala okolitá príroda a ktorý si ľudia vedeli sami dopestovať. Z ľanu, konope a vlny vyrábali priadzu, tkali z nej textílie, z ktorých si šili jednotlivé odevné súčasti.⁴⁹ Podľa Bela takmer celý odev Oravcov pozostáva z hrubého súkna:

⁴³ BEŇUŠOVÁ, Elena – MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, Milica (eds.). *Goralí na Orave...*, s. 34.

⁴⁴ ČAPLOVIČ, Ján. *Novot'. Historicko-etnografická štúdia...*, s. 97.

⁴⁵ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s.101.

⁴⁶ MAŤUGOVÁ, Soňa – KURJAKOVÁ, Eva (eds.). *Zákamenné: monografia...*, s. 220.

⁴⁷ ČAPLOVIČ, Ján. *Novot'. Historicko-etnografická štúdia...*, s. 97-98.

⁴⁸ MAŤUGOVÁ, Soňa – KURJAKOVÁ, Eva (eds.). *Zákamenné: monografia...*, s. 220.

⁴⁹ JESENKÝ, Miloš (eds.). *Goralí, Veľká kniha o Goraloch Oravy, Liptova a Kysúc.* Martin: Matica slovenská, 2013, s. 62.

„Biele súkno používajú na nobavice, čierne na halenu.⁵⁰ Obe časti odevu sú také široké, že poľahky by stačili dva razy zaodiat' také veľké telo. Halenu držia na brudi pokope množstvo šnurovania a v drieku sa podľa nich stačí opásat' povrazom, alebo ak dbajú o seba o trochu viac, tak bársakým opaskom.“⁵¹ Ženy nosili: „plátenný odev, na ktorý si v zime obliekajú kožuch bez podšívky alebo vlnenú halenu. V lete sa skladá celý ich odev hore zo živôtika a dolu zo zústerky vpredu a spodníka vzadu. Ak sa spodník nadvihne v ľahkom vánku, veru poľahky pohorší počestný pohlád.“⁵² Aj uprostred treskúcej zimy chodia Oravci von s odhalenou hrud'ou. Väčšina z nich má bradu a tú mráz: „v zimnom nečase pokryje visiacimi ľadovými kryštálkami, ktoré cinkajú. Rovnako vyzerajú aj ich fúzy a vlasy, keď v zime pracujú vonku.“⁵³ Pri ich nedostatočnom obliekaní najmä v zimnom období Bel podotýka, že aj napriek tomu sú iba veľmi zriedkakedy chorí. Ak aj dostanú kašeľ, vedia sa ho prirodzene zbaviť a to: „cuckaním páleného vína, ktoré volajú pálenka.“⁵⁴ Tento liek cuckajú lyžicou z misky, až kým sa nezačnú potiť, pretože práve potenie považujú za príznak uzdravovania. Ako sme už spomínali, tak ich pevné zdravie Bel pripisuje náročnej fyzickej práci, mimoriadne zdravému ovzdušiu⁵⁵ bez akéhokoľvek znečistenia a nákazy, ale taktiež aj liečivým prameňom, ktoré sa na Orave nachádzajú.⁵⁶

Vzt'ah Bela k minerálnym a k termálnym vodám využívaným v kúpeľoch bol veľmi pozoruhodný. Bel vo svojom diele nielenže o nich zachytáva dobové poznatky, ale často hovorí aj o ich histórii, o vlastných skúsenostiach z ich

⁵⁰ Od čias valaskej kolonizácie až do začiatku 20. storočia bol na území vtedajšej Oravskej stolice najrozšírenejší chov oviec - plemena valaška. Toto hrubovlnné plemeno bolo vhodné na chov v drsných klimatických podmienkach horských regiónov. V minulosti sa uprednostňovali pre chov ovce čiernej farby. V hodnotových orientáciách vtedajších chovateľov sa viac cenilo súkno čiernej farby, ktoré bolo vhodnejšie nielen na odev, ale predovšetkým na šitie kapcov, a tiež na teplé deky zo súkna. V krdli bolo vždy len niekoľko oviec bielych, aby bolo biele súkno na nobavice a kabanice najmä pre ovčiarov. Pozri: MRÁZEK, Tomáš – DOBOŠOVÁ, Anna (eds.). *Inventarizácia salašníctva a fenoménov súvisiacich s kolonizáciou na valaskom práve a prírodného dedičstva spojeného s karpatským salašníctvom na území súčasného Žilinského kruja. Intereg Poľsko-Slovensko: 2018*, s. 18. Dostupne online: < https://szlakwoloski.eu/app/default/files-module/local/documents/invent_ZA_SK_email-min.pdf > [2022-11-11]

⁵¹ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 97.

⁵² Tamže, s. 101.

⁵³ Tamže, s. 97.

⁵⁴ Tamže, s. 97.

⁵⁵ Vhodná klíma a zdravý čistý vzduch boli stáročia považované za element, bez ktorého človek nielenže neostane fyzicky zdravý, ale nemôže ani plnohodnotne existovať. Podľa starovekých autorov mali klimatické podmienky zásadný vplyv nielen na samotné zdravie ľudí, ale aj na ich charakter. Tieto myšlienky sa odrazili v teóriách o prospešnosti sviežeho povetria a naopak o zhubných účinkoch hnilobného, zatuchnutého či inak skazeného vzduchu. Z Belových Vedomostí vyplýva, že dané stolice majú priaznivé a zdravé podnebie. Keď sa Bel vyjadruje o škodlivosti vzduchu, tak presne pomenúva jej príčiny – výpary z baní alebo močiare či škodlivé vývery podzemných vôd. Pozri viac: CHRÁSTINA, Peter – SOUČKOVÁ, Tat'ána. *Príroda a krajina Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia...*, s. 93-98.

⁵⁶ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 73.

prostredia a nezriedka aj o ich využití či možnostiach ich využitia v budúcnosti. O niečo chudobnejšie nachádzame poznatky o minerálnych vodách Oravskej stolice. M. Bel uvádza iba prameň slanej vody v Oravskej Polhore.⁵⁷ Spomína, že: „*O liečivej síle týchto prameňov sa možno presvedčiť podľa toho, že takmer žiaden Oravec nemá strumu.*“⁵⁸ Strumu mala vyvolať otrávená voda kovovými prímiesami alebo studnička zanesená kalom, čo bol Belov častý, no nesprávny argument. Dnes vieme, že pravdepodobnou príčinou zvýšeného výskytu strumy u niektorých skupín obyvateľstva však bola zvýšená konzumácia kapusty a kelu, resp. nedostatočný príjem jódu v potrave.⁵⁹ V tejto súvislosti spomína už zmienený „Slaný prameň“ dnes známy, ako prameň Slaná voda.⁶⁰ Tento prameň je známy už od roku 1550 z rukopisných máp minerálnych prameňov.⁶¹ Miestne obyvateľstvo oddávna využívalo vodu namiesto soli: „*tunajší obyvatelia ju kedysi s veľkým úžitkom využívali pri pečení chleba a príprave pokrmov*“⁶² a na liečebné účely. „Na základe rozborov 4. februára 1866⁶³ lekárske konzílium rozhodlo o chorobách, ktoré sú liečiteľné z prameňa Slanej vody v polhorských kúpeľoch.“⁶⁴ Išlo hlavne o strumu, skrofulózu, opuchliny, tuberkulózu, vodnatieľku, syfilis, kožné choroby a neurózy. Samotná liečba prebiehala troma spôsobmi, pitnými kúrami pri prameňoch, kúpeľnými

⁵⁷ REBRO, Andrej. *Slovenské kúpele a minerálne vody v dielach Mateja Bela*. In: MINERALIA SLOVACA - časopis Slovenskej geologickej spoločnosti a slovenských geologicko-prieskumných organizácií. Bratislava: vydavateľstvo ALFA, 1983. ročník 15, číslo 5, s. 478-480.

⁵⁸ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 73.

⁵⁹ Tamže, s. 290.

⁶⁰ *Slaná voda* je názov unikátneho minerálneho prameňa na hornej Orave, ktorý vyvierá na katastrálnom území obce Oravská Polhora. Z prameňa vyvierá alkalická slaná jódo-brómová minerálna voda s obsahom soli do 50 g/1 kg vody. Obsah jódu je približne 135 mg/kg. Soľanka preto patrí k najhodnotnejším jódovým liečivým vodám známym na území Slovenska aj Európy. V dnešnej dobe sa Slaná voda využíva na vonkajšiu i vnútornú balneoterapiu, voda sa pridáva do liečivých kúpeľov, obkladov či na kloktanie, pitie v malých dávkach a inhaláciu v novopostavenom malom inhalatóriu. Dostupné online: <<https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/>> [2022-11-11]

⁶¹ Kúpele Slaná voda: Dostupné online: <<https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/>> [2022-11-11]

⁶² TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 75.

⁶³ Prvú chemickú analýzu prameňa Slanej vody vykonal v roku 1843 L. Tognio, ktorý sa venoval výskumu minerálnych prameňov v celom Uhorsku. Dostupné online: <<https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/>> [2022-11-11]

⁶⁴ Kúpele Slaná voda boli vybudované v rokoch 1863-1865 a pôvodne ich tvorilo päť budov, hostinec a ubytovacie zariadenia. Úspešne sa tu liečili choroby štítnej žľazy, žalúdočné, kožné a ženské choroby a niektoré choroby horných dýchacích ciest. Sláva kúpeľov Slaná voda zanikla na konci prvej svetovej vojny, kedy boli kúpele zdemolované a zapálené. Kúpele v Polhore a okolité hory boli navštevované aj mnohými osobnosťami kultúrneho a spoločenského života. Do kúpeľov Slaná voda sa chodieval liečiť aj Pavol Országh-Hviezdoslav, keď pôsobil ako advokát v Námestove. V roku 1912 je zdokumentovaná návšteva Vladimíra Iliča Lenina na Babej hore a v kúpeľoch Slaná voda. O tejto návšteve sa rozprávajú viaceré legendy medzi obyvateľmi pod Babou horou. Dostupné online: <<https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/>> [2022-11-11]

procedúrami vo vaniach a prikladáním obkladov. V dnešnej dobe sa Slaná voda využíva na vonkajšiu i vnútornú balneoterapiu, voda sa pridáva do liečivých kúpeľov, obkladov či na kloktanie, pitie v malých dávkach a inhaláciu.⁶⁵

Početnosť a výchova detí

Bel odvíja, že napriek takejto vynútenej striedmosti v jedle a všetkým starostiam, ktoré Oravcov sužujú, majú, podľa jeho uváženia, veľa detí. Pripisuje to predčasnému sobášaniu, ešte pred dospelosťou a to vo veku okolo pätnásť rokov: „*Preto nie je výnimkou, že pokiaľ spolu žijú desať rokov, alebo o trochu viac, našiel by si ich už obsypaných deťmi.*“⁶⁶ Spomenutá početnosť pospolitého ľudu na Orave ma niekoľko dôvodov. Z Belovho opisu vyplýva, že: „*Oravská stolica oplýva väčším počtom obyvateľstva, ako by zodpovedalo danostiam kraja. A veruže to ani nemôže byť inak, lebo ak sa starí dožívajú vysokého veku, muži sa tešia pevnému zdraviu a plodným manželstvám a naproti tomu mládež nepozná nástrahy vojenskej služby, potom početnosť pospolitého ľudu narastá. Na druhej strane by však tento kraj sotva vládol uživiť všetok ľud, keby sa dospeli uprostred jari hŕbne nerozutekali na sezónne práce do všetkých kútov Uhorska.*“⁶⁷ Početnosť detí sa mala odzrkadliť aj na ich výchove. Svoje deti Oravci vychovávajú: „*bez záujmu a venujú im akurát toľko starostlivosti, aby čo najšikovnejšie vyprázdnili materinský prsník. V zime sa špinavé a strapaté deti tmolia okolo pece, čierna od sadzí až hrôza. V lete sa zväčša nahé vybrievajú na slnku, celkom ako zvieratká, ktoré ich matka na chvíľu opustila.*“⁶⁸

V súvislosti s povahovými charakteristikami stojí ešte za zmienenie najmä ich veselosti a dobrej nálady, ktorá podľa Bela Oravcom vydrží aj navzdory ťažkej a únavnej práci: „*napriek tomu, že sú celkom vyprahnutí od slnka, ktoré na nich celý deň páli, večer po práci si neraz ešte aj zatancujú k úžasu tých, ktorí túto vlohu pospolitého ľudu doteraz ešte nespoznali. Ba i tie najťažšie práce si po celé dni ulahčujú spevom, veselými žartmi či inými dedinskými roztopašnosťami.*“⁶⁹ Oravci milujú tanec a veselo sa do neho púšťajú a to pri: „*akomkoľvek fídlíkaní a ľabavom zvukení gájd. A tancujú s takým nasadením, až by sa dalo uveriť, že sa za peniaze nechali najat', aby takto vyskakovali na tanečnej ploche. Toto sa deje veľmi živelne.*“⁷⁰

Záverom

Dielo Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico geographica*, t.j. Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom (vlastne novom) Uhorsku predstavuje vo vzťahu k územiu Slovenska komplexný náhľad na jeho dejiny, prírodné a klimatické

⁶⁵ Kúpele Slaná voda: Dostupné online: < <https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/> [2022-11-11]

⁶⁶ TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica...*, s. 99.

⁶⁷ Tamže, s. 103.

⁶⁸ Tamže, s. 101.

⁶⁹ Tamže, s. 103.

⁷⁰ Tamže, s. 103.

podmienky, sídelnú štruktúru a obyvateľstvo z percepcie človeka prvej polovice 18. storočia.⁷¹ *Belove Vedomosti* teda ponúkajú vcelku bohaté podklady pre poznanie povahy a osobitostí Oravcov, ich jazyka a etnicity a taktiež aj spôsobu života. Hoci je aj pri týchto informáciách čitateľné Belovo úsilie o jednotný metodický prístup, spracovanie a výsledné textové podanie, je viditeľné, že pritom naráža na obmedzujúce rámce kvality podkladov, ktoré dostal od svojich spolupracovníkov z jednotlivých stolíc. Vo výsledku tak môžeme pociťovať citeľné deficity v systematickosti i presnosti zhromaždených informácií. Jeho nespochybniteľná hodnota je ale v historickom kontexte, pre ktorý sa aj dnes oplatí nahliadnuť do stránok jeho diela a overiť si Belovu reflexiu rôznych aspektov každodenného života v jeho dobe.⁷² Vo *Vedomostiach*, žiaľ žiadne zo spomenutých oblastí nemožno skúmať dôsledne. Osobitosti, povahové vlastnosti, či jazyk a etnicitu tohto kraja je nutné skúmať komplexne s ďalšou literatúrou, prípadne výskumom venujúcim sa tomuto regiónu a téme.

Charakter tunajšej klímy v spojení s danými vlastnosti pôdy výrazným spôsobom limitujú možnosti poľnohospodárstva, čo je podľa Bela hlavnou príčinou biedy v tomto regióne. Poukazuje však na rozdiely medzi prívetivejším južným a drsnejším severným slúžnovským okresom. Tieto obmedzenia sa prejavujú aj v ovocinárstve a pri pestovaní zeleniny, čo ovplyvňuje aj jedálny lístok obyvateľov, ktorí majú z dostupných plodín najradšej pastrnák a nakladanú kapustu. Zo živočíšnej výroby dosahuje väčší význam najmä chov oviec a s ním spojená produkcia syra, resp. bryndze. Tu možno konštatovať, že väčšina z obyvateľov Oravy sa venovala poľnohospodárstvu ako dominantnému zdroju obživy. Z etnického hľadiska obyvateľov označuje jednoznačne za Slovákov, ktorí však vo svojej reči používajú mnohé výrazy prevzaté a adaptované z poľštiny, takže im zle rozumejú Slováci z iných regiónov, ale aj Poliaci. Oravcov Bel charakterizuje ako zdravých a mocných, čo čiastočne pripisuje jednoduchej, ale zdravej strave, no predovšetkým sústavnému pohybu pri ťažkej a namáhavej práci na poli. Chváli vysokú plodnosť tamojších žien, no vzápätí však ako človek s pedagogickou praxou odsudzuje a kritizuje zanedbávanie starostlivosti o výchovu ich detí. V prípade liečivých a minerálnych prameňov musí konštatovať ich nedostatok. Na druhej strane kvôli absencii kovov v pitnej vode pripisuje mizivý výskyt ochorenia štítnej žľazy – strumy. Bel obdivuje ich veselosť a dobrú náladu, ktorá Oravcom vydrží aj navzdory ťažkej a únavnej práci.

⁷¹ NAGY, Imrich. *Cestné spojenia na území Slovenska v diele Mateja Bela Vedomosti o sívekom Uborsku...*, s. 83.

⁷² Tamže, s. 88.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

- BEŇUŠOVÁ, Elena – MAJERÍKOVÁ-MOLITORIS, Milica (eds.) (2013). *Gorali na Orave*. Dolný Kubín: Oravské múzeum P.O. Hviezdoslava, 160 s. ISBN: 978-80-89564-03-3.
- ČAPLOVIČ, Ján (1979). *Novot'. Historicko-etnografická štúdia*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 139 s. ISBN 70-083-79.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia (2016). *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 248 s. ISBN: 978-80-555-1714-8.
- HUBA, Peter (1991). *Novot' 300 rokov vlastivedná monografia*. Martin: Neografia Martin, 199 s. ISBN: 80-85186-25-X.
- CHRISTINA, Peter – SOUČKOVÁ, Tat'ána (2022). *Príroda a krajina Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia. Podľa Vedomostí M. Bela a vybraných autorov obdobia baroka*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 115 s. ISBN: 978-80-572-0227-1.
- JESENSKÝ, Miloš (eds.) (2013). *Gorali, Veľká kniha o Goraloch Oravy, Liptova a Kysúc*. Martin: Matica slovenská, 211 s. ISBN: 978-80-8128-073-3.
- Kúpele Slaná voda*. Dostupné online: < <https://www.oravskapolhora.sk/navstevnik/kupele-slana-voda/> > [2022-11-11].
- KRAJČOVIČ, Pavol (2021). *Huncokári – každodenný život zaniknutej minority*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-8060-517-9.
- MRÁZEK, Tomáš – DOBOŠOVÁ, Anna (eds.). *Inventarizácia salašníctva a fenoménov súvisiacich s kolonizáciou na valaskom práve a prírodneho dedičstva spojeného s karpatským salašníctvom na území súčasného Žilinského kraja. Intereg Poľsko-Slovensko: 2018*, s. 18. Dostupné online: < https://szlakwoloski.eu/app/default/files-module/local/documents/invent_ZA_SK_email-min.pdf > [2022-11-11].
- MAŤUGOVÁ, Soňa – KURJAKOVÁ, Eva (eds.) (2005). *Zákamenné: monografia*. Zákamenné: Obec Zákamenné, 363 s. ISBN 80 -969273-8-8.
- NAGY, Imrich (2017). Cestné spojenia na území Slovenska v diele Mateja Bela Vedomosti o súvekom Uhorsku. In: *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II. Zborník z konferencie*. Žilina: Považské múzeum v Žiline, s. 83-100, ISBN: 978-80-88877-78-3.
- NAGY, Imrich (2015). Oravská stolica vo Vedomostiach Mateja Bela. In: TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.). *Matej Bel – Oravská stolica*. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 430 s. ISBN 978-80-89751-10-5.
- NAGY, Imrich (2017). Vnímание etnicity vo Vedomostiach Mateja Bela. In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 21, č. 1, s. 184- 190. ISSN 2585-8661.

- REBRO, Andrej (1983). *Slovenské kúpele a minerálne vody v dielach Mateja Bela*. In: *MINERALIA SLOVACA – časopis Slovenskej geologickej spoločnosti a slovenských geologicko-prieskumných organizácií*. Bratislava: vydavateľstvo ALFA, 1983. ročník 15, číslo 5, s. 477-480.
- TIBENSKÝ, Ján (1984). *Veľká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. Bratislava: Tatran, 268 s.
- TURÓCI, Martin – NAGY, Imrich (eds.) (2015). *Matej Bel – Oravská stolica*. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 430 s. ISBN 978-80-89751-10-5.

Vznik, vývoj a formovanie inštitucionálneho vzdelávania na príklade školy v Ruskej Kajni na pozadí politicko-spoločenských zmien v „dlhom“ 19. storočí

Matúš Burda

Mgr. Matúš Burda
Elementary school Teodor Jozef Mousson
Ul. T. J. Moussona 4
071 01 Michalovce
Slovakia
e-mail: matus.burda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5647-418X>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:19-43

Creation, development, and formation of institutional education on the example of a school in Russian Kajna against the background of political and social issues in the „long“ 19th century

The paper focuses on origin and evolution of one-room elementary school in Ruska Kajňa while we try to clarify realization of academic process also in the period of 17th and 20th century, where a dominant position in school sector still maintains the church. On the basis of quantity archive material, Schematism of Muckachev and Presov Greek Catholic Bishopric, period literature and secondary sources we describe main trends of origin of general school which was officially in the village from the 1929 and participated in cultural, social and educational evolution of children and adults until the beginning of 90's 20th century when thanks to the influence of rationalization, savings and the constant decline of children has ceased.

Keywords: Ruská Kajňa, education, one-room elementary school, everydayness, Ruthenian, church

Výchova a vzdelávanie ako „proces zámerného pôsobenia na osobnosť človeka“¹ je integrálnou súčasťou politicko-spoločenského vývoja, vďaka ktorému autorita v podobe štátu, cirkvi či súkromného donátora pomocou platnej legislatívy vytvára podmienky na formovanie hodnotového rámca jednotlivca a podieľa sa na utváraní svetonázoru človeka. Základný rámec výchovno-vzdelávacieho procesu realizovaného v školskom prostredí v našom geografickom priestore vytýčila reforma Márie Terézie (1717 - 1780) s názvom *Ratio educationis* (1777). Reforma so sebou okrem množstva pozitívnych zmien súvisiacich s hierarchizáciou a vzájomnou nadväznosťou škôl priniesla i nové poňatie školstva, z ktorého sa

¹ PRŮCHA, Jan a kol. *Pedagogický slovník*. 4. vydanie. Praha : Portál, 2003, s. 277. ISBN 80-7178-772-8.

okrem iného „*stalo politicum – vec verejná a politická*.“² Nebola to len škola, ktorá zohrávala významnú úlohu vo formovaní človeka. Dominantné postavenie v rámci našej spoločnosti si udržiavala aj cirkev, ktorá sa spolu so školou podieľali na formovaní obce a jej obyvateľov. Veď v mnohých prípadoch to bola práve cirkev, ktorá v odľahlých oblastiach zakladala ľudové školy. Samozrejme, vývoj obce determinovali aj ďalšie inštitúcie politického, kultúrno-spoločenského či ekonomicko-hospodárskeho charakteru. Absencia inštitucionalizovaného vzdelávania a cirkevnej správy priamo v obci negatívne vplývala na samotný život obyvateľov a celého sídla, ktoré sa tým pádom pozvoľne dostalo na perifériu záujmu štátnych orgánov. Či už hovoríme o cirkevnej, štátnej či súkromnej škole, realizátorom výchovy a vzdelávania bol samotný učiteľ, ktorý ak chcel učiť, musel sa podriadiť štátnej ideológii. O to ťažšiu úlohu mal učiteľ v priebehu 20. storočia, kedy sa počnúc rozpadom habsburskej monarchie, kde najmä posledné roky existencie multientickej ríše silneli v uhorskej časti maďarizačné tendencie v školskej sfére, začína proces demokratizácie v 1. Československej republike, ktorú v závere 30. rokoch 20. storočia nahradil totalitný režim Slovenskej republiky (1939 - 1945) na čele s predstaviteľmi jediného povoleného politického subjektu - *Hlinkovej slovenskej ľudovej strany* (HSĽS). Existencia totalitného štátu kolaborujúceho s nacistickým Nemeckom trvala len veľmi krátko a po skončení druhej svetovej vojny v roku 1945 bolo obnovené Československo. Len tri roky od skončenia vojny sa moci chopila opätovne jedna strana, a to *Komunistická strana Československa*, ktorá ovplyvňovala dianie v štáte až do roku 1989.

Vyššie uvedené politicko-spoločenské zmeny môžeme sledovať na príklade obce Ruská Kajňa, kde obyvateľov formovali dve základné inštitúcie, a to cirkev a škola. Prvýkrát sa s realizáciou výchovno-vzdelávacieho procesu v obci stretávame na začiatku 19. storočia. Dokázateľne elementárna škola v obci Ruská Kajňa pôsobila od druhej polovice 19. storočia a zanikla pravdepodobne krátko pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Trvalo viac ako desať rokov po skončení Veľkej vojny, kým sa v obci nadviazalo na tradíciu školy z druhej polovice 19. storočia. Zatiaľ čo ukončenie prvej svetovej vojny a vznik Československa vytvorili adekvátne podmienky na rozvoj školstva, záver druhej svetovej vojny spolu s ústupom nemeckých vojsk a postupom Červenej armády spôsobil obrovské škody na majetku obce i obyvateľov. Nemecká agresia na východe Slovenska, a najmä v priestore pôsobenia partizánskych skupín, vyústila do masového vypaľovania obcí. Príbytky obyvateľov, obecné budovy, školy, hospodárske budovy, mosty a cesty sa stali terčom nacistických represálií. Potešujúce je, že proces obnovy školy a samotného vzdelávania netrvali tak dlho, ako tomu bolo po roku 1918. Takmer okamžite po skončení druhej svetovej vojny sa pristúpilo k zriadeniu školy v obci,

² KOWALSKÁ, Eva. Keď škola prestala byť predsieňou kostola. In: *História – Revue o dejinách spoločnosti*, 2006, roč. 5, č. 2, s. 19. ISSN 1335-8316.

ktorá kontinuálne vykonávala svoje poslanie až do začiatku 90. rokov 20. storočia.

Cieľom príspevku je na základe dobových dokumentov, štatistických údajov, schematizmov, školskej kroniky a archívnych prameňov zmapovať na pozadí politických, vojenských, kultúrno-spoločenských, a ekonomicko-hospodárskych zmien vznik a vývoj elementárnej školy na periférii s dôrazom na demografický vývoj v obci Ruská Kajňa v období od druhej polovice 19. storočia až do prvej svetovej vojny, pričom v úplnom závere sme sa rozhodli čitateľovi stručne načrtnúť problematiku obnovy ľudovej školy po roku 1918. Tento časový rámec sme si zvolili zámerne. Jednak vznik a vývoj školy bol dlhotrvajúci proces a aby čitateľ pochopil prerod vidieckej spoločnosti v konkrétnej obci, na ktorú pôsobili ekonomické, hospodárske, vojenské, politické či spoločenské aspekty, je nevyhnutné priblížiť dôležité udalosti úzko súvisiace so vznikom inštitucionalizovaného vzdelávania.

Predkladaná štúdia obsahovo vychádza z detailnej analýzy štatistických prameňov, a to najmä schematizmov Mukačevskej a Prešovskej gréckokatolíckej eparchie, uhorskej štatistiky z roku 1910, zdigitalizovanej matriky pokrstených gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa a ďalších edovaných prameňov i súdobej tlače. Musíme si uvedomiť, že obec, ktorej počet obyvateľov sa pohyboval približne okolo čísla 200, bola na periférii politicko-spoločenského záujmu, a tak je každá zmienka o Ruskej Kajni dôležitá a pomáha dotvoriť obraz o živote v rusínskej obci na severovýchode vtedajšieho Uhorska. Nehovoriac o tom, že dodnes absentuje monografia venujúca sa historickému vývoju obce.

Od vzniku gréckokatolíckej ľudovej školy k prvej svetovej vojne

Cirkev mala v období stredoveku a novoveku v otázke vzdelávania dominantné postavenie. Pri väčšine farských chrámov sa zriaďovali školy. Nielen cirkev sa podujala vychovávať budúce generácie. Bola to aj šľachta a zemepáni, ktorí vďaka patronátnejmu právu mohli budovať školy a prijímať do vzdelávacích inštitúcií

učiteľov v súlade s ich presvedčením a konfesiou.³ V Ruskej Kajni⁴ žiadna škola v 17. či na ziačkatku 18. storočia neexistovala.⁵ Naše tvrdenie môžeme podložiť zoznamom gréckokatolíckych farností v Zemplínskej župe z 30. rokov 18. storočia slúžiaci ako podklad pre jágerského biskupa o aktuálnom stave farností. V Ruskej

³ KÓNYOVÁ, Annamária. Aristokracia na Zemplíne a jej význam pri šírení reformácie. In: KUŠNÍR, Jozef (ed.). *Nové obzory 35. Šľachtické rody na východnom Slovensku v období stredoveku a novoveku*. Prešov: Krajské múzeum v Prešove, 2019, s. 99. ISBN 978-80-89952-08-3.

⁴ Ruská Kajňa (historické názvy: 1582 Kaynyh, 1773 Kajna, 1808 Ruska Kajna, 1914 Oroszkánya, 1920 Ruská Kajňa alebo aj Vyšná Kajňa, súčasný názov od roku 1927) leží v údolí rieky Ofka vo východnej časti Ondavskej vrchoviny v severnej časti humenského okresu. Prvá písomná zmienka o obci pochádza z urbára stropkovského panstva, vyhotoveného po vymretí palatínskej vetvy rodu Perínskovcov 20. septembra 1557 na príkaz vtedajšieho uhorského kráľa Ferdinanda I. Habsburského (1503 - 1564). Dedina však bola založená údajne už v roku 1554, kedy sa mal dohodnúť nám neznámy šoltýs s vlastníkom stropkovského panstva Gabrielom z Perína. ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce: Zemplínska spoločnosť, 2001, s. 438. ISBN 80-968579-1-6. Smrťou šľachtica pripadol Stropkov aj s hradom a príslahlými sídlami k územiu Blatného Potoka, ktorý spravovala Spišská komora. Po nástupe Maximiliána II. (1527 - 1576) na uhorský trón prenechal stropkovské panstvo Jánovi Petheö a jeho potomkom. Výkupná suma bola stanovená vo výške 35 200 rýnskych zlatých. Šľachtic teda získal aj sídlo Kaynyn, čo by sme mohli stotožniť s obcou Kajňa. ROVNÁKOVÁ, Stanislava. Rod Petheö – história a geneológia rodu. In: KUŠNÍR, Jozef (zost.). *Šľachtické rody na východnom Slovensku v období stredoveku a novoveku*. Prešov: Krajské múzeum v Prešove, 2019, s. 20-21. ISBN 978-80-89952-08-3; Donatio venditionalis pro Johanne Peter de Gersse super pertinentiis Ztropko. Dostupné na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_03_1220/?image=0&pg=458&bbox=765%2C-1001%2C1578%2C-563> [10.1.2021]. Mätúce je však to, že v stropkovskom panstve sa nachádzali dve sídla s názvom Kajňa, a to Slovenská Kajňa (maď. Tótkajnya) a Ruská Kajňa (maď. Oroszkánya). Historik Ján Beňko v monografii mesta Stropkov vymenúva obec stropkovského panstva uvedenú v urbári z 20. septembra 1557. V tomto zozname uvádza aj obec Kajňa, ale nevieme, či sa jedná o Ruskú Kajňu alebo Slovenskú Kajňu. Napomôcť nám môže aspoň to, že uvedená obec bola obývaná Rusínmi. Práve to môže odkazovať na obec Ruská Kajňa. Bližšie pozri: BENĀKO, Ján a kol. *Stropkov*. Monografia mesta. Martin: Gradus, 1994, s. 52. Problematika datovania prvej písomnej zmienky obce Ruská Kajňa je teda stále otvorená a úplne nevyriešená vzhľadom na to, že na informačných portáloch týkajúcich sa obce sa ako rok prvej písomnej zmienky uvádza 1582.

⁵ Vychádzame z toho, že na vznik a udržiavanie školy a výchovno-vzdelávacieho procesu sa v uvedenom období nevytvorili adekvátne podmienky. Jednak rusínske obyvateľstvo obce sa muselo prispôbiť miestnym geografickým podmienkam. Druhý a oveľa vážnejší dôvod neexistencie školy vidíme v tom, že počas 17. storočia obec ohrozovala vlna protihabsburských (protistavovských) povstaní. Vplyvom neustáleho konfliktu medzi sedmohradskými kniežatami a Habsburgovcami obyvateľstvo obce schudobnelo. V roku 1610 podliehalo daňovej povinnosti v obci valašské obyvateľstvo i želiari. V roku 1635 boli zdaňovaní už len želiari, keďže valašské obyvateľstvo sa v obci už nenachádzalo. ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce: Zemplínska spoločnosť, 2001, s. 439. ISBN 80-968579-1-6. Súpis z roku 1715 vieme, že Ruská Kajňa bola vplyvom povstania úplne vyľudnená. PALAŠČÁK, Dávid. Obyvateľstvo humenského panstva v roku 1715. In: KÓNYA, Peter (ed.). *Snem roku 1715 a uborská spoločnosť v 18. storočí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2016, s. 164. ISBN 978-80-555-1744-5.

Kajni dokonca nepôsobil ani žiaden kantor⁶, a tak sa kňaz pri bohoslužobných obradoch musel spevom doprevádzať sám za pomoci svojich veriacich.⁷ Súpis gréckokatolíckych farností z roku 1741, kde figuruje autonómna gréckokatolícka farnosť Ruská Kajňa spravovaná kňazom vdovcom Jánom Hubalym (Hubal'om)⁸ nám len potvrdzuje stav z predchádzajúceho obdobia. Učiteľ v obci nepôsobil (ludimagister nullus).⁹ Tento stav môžeme pripísať chudobným pomerom v obci. Naproti tomu, vývoj v susedných obciach Pakostov¹⁰ a Oľka¹¹ bol aj pod vplyvom

⁶ Pojem kantor pochádza z latinského slova *canto*, čo v preklade znamená spievať, hrať na nejaký hudobný nástroj, recitovať či vysluhovať špecifické obrady. V gréckokatolíckej cirkvi je tento pojem zaužívaný na označenie osoby, ktorá pri liturgiách a iných náboženských obradoch vedie spev v chráme. V maďarčine sa pre označenie tejto funkcie používa slovo *kántortanító*. V *Ottovom slovníku naučném* je kantor zadaný ako „*zastaralý názov pro kostelní předzpěvovitele, již měli mimo to za úkol studovati chrámovou hudbu a cvičiti choralisty. (...) U nás znamenalo slovo k.(antor) tolik jako učitel vůbec, a to odtud, že v 2. pol. XVI. stol. na školách založených kúry liteátskými učitel zpěvu, zvaný k.[antor], vyučoval v nejnižších dvou třídách i předmětům literárím. (...) Jinak zvaní byli k[antor]y praktičtí budebníci, kteří obstarávali při kostech boboslužebnou hudbu za nízký roční důchod. Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí.“ *Ottův slovník naučný*. Třináctý díl. Praha: J. Otto, 1898, s. 947.*

⁷ ZUBKO, Peter. *Administratívno-právne pramene latinskej proveniencie o východnej cirkvi na východnom Slovensku. Výber dokumentov z rokov (1646) 1726 – 1815*. Poprad : Popradské tlačiarne pre Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, 2017, s. 78. ISBN 978-80-89613-19-9.

⁸ Z dobového schematismus vieme, že v čase pôsobenia Jána Hubalyho (Hubal'a) v Ruskej Kajni pristupovalo k svätej spovedi 30 veriacich. V obci žilo 8 gazdov a zeman Segedy (Szegegy). Veriaci sa schádzali v drevenom priestranom chráme s dvoma zvonmi. V roku 1747 veriaci k drevenému chrámu pristavili svätýňu, ktorú im vysvätil dekan. Namiesto krstiteľnice kňaz používal drevený šafík. Antimenzión dostali od daru od biskupa Jozefa de Camellisa. Kňaz žil vo veľmi chudobných pomeroch. Knihy nemal žiadne, matriku poctivo viedol. Viac pozri: SEMEŠ, Anton. *Historický schematismus Prešovského arcibiskupstva (1750 – 1950)*. Bratislava: Pascha, 2012, 166 s. Upozorňujeme aj na chybu, ktorej sa Anton Semeš dopustil pri opise farnosti Ruská Kajňa. Autor uvádza nesprávne geografické údaje o obci Ruská Kajňa a taktiež aj nesprávne datuje prvú písomnú zmienku o obci. Autor si zamenil obce Ruská Kajňa a Slovenská Kajňa. S gréckokatolíckym kňazom Jánom Hubalym (Hubal'om) sa stretávame ešte aj v roku 1749. 16. júla 1749 podstúpil v Stropkove skúšku spolu s ďalšími kňazmi Stropkovského a Vranovského dekanátu. Zo záveru sa dozvedáme, že Ján Hubaly nevedel ozrejmiť, kam ide duša z očistca. ZUBKO, Peter. *Skrutiniá uniatských presbyterov z roku 1749*. In: *Slavica Slovaca*, 2015, roč. 50, č. 3 (Supplementum), str. 96. ISSN 0037-6787.

⁹ VÉGHSEŐ, Tamas – TERDIK, Szilveszter – SIMON, Katalin. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez*. Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. 2014. s. 307. ISBN 978-615-5073-29-8.

¹⁰ Obec Pakostov (maď. Pakasztó, Zemplénpálhegy) sa s obcou Petrovce (maď. Orosz-Petróc) zlúčila v roku 1944. Dnes sú Petrovce súčasťou obce Pakostve v okrese Humenné.

¹¹ Podotýkame, že v tom čase existovali dve samostatné obce – Stropkovská (maď. Sztropkóolyka; starší názov Nižná Oľka) a Humenská Oľka (maď. Homonnaolyka; starší názov Vyšná Oľka). Až v roku 1944 došlo k ich zjednoteniu pod názvom Oľka (okres Medzilaborce).

šíriacej sa protestantskej viere a následnej rekatolizácii diametrálne odlišný.¹² Ondrej Kováč predpokladá, že škola pri farskom chráme v Oľke vznikla niekedy okolo roku 1600.¹³ V obci Pakostov existovala škola údajne ešte skôr, a to od roku 1500.¹⁴ V oboch prípadoch však v súčasnosti nevieme verifikovať tieto tvrdenia, keďže nám chýbajú akékoľvek historické pramene potvrdzujúce existenciu školy či už v Oľke alebo Pakostove. Musíme sa spoľahnúť len na cirkevné záznamy z 30. rokov 18. storočia, ktoré nám potvrdzujú, že v uvedenom období ani v Pakostove škola neexistovala.¹⁵ Ani z kanonickej vizitácie biskupa Mukačevskej eparchie Michala Manuela Oľšavského (1700 - 1767) z rokov 1751 až 1752¹⁶ sa nedozvedáme žiadne bližšie informácie o realizácii výchovno-vzdelávacieho procesu v Ruskej Kajni.¹⁷ Vizitácia je dôležitá ešte z jedného dôvodu, a to, že sa poslednýkrát v nám doposiaľ známych dokumentoch uvádza gréckokatolícka farnosť Ruská Kajňa ako samostatná cirkevná jednotka v rámci Stropkovského dekanátu, pričom nevieme z akých dôvodov došlo k zrušeniu, alebo lepšie povedané pričleneniu, gréckokatolíckej farnosti s chrámom Sv. Michala archanjela k gréckokatolíckej farnosti Pakostov.¹⁸ Zánikom gréckokatolíckej farnosti v Ruskej Kajni sa znemožnil vznik farskej školy. Údaj o pričlenení Ruskej Kajni k farnosti

¹² Kalvínske reformačné hnutie sa rozšírilo aj do neďalekej vtedy rusínskej obce Ohradzany (maď. Göröginye) KÓNYOVÁ, Annamária. Aristokracia na Zemplíne a jej význam pri šírení reformácie. In: KUŠNÍR, Jozef (ed.). *Nové obzory 35. Šľachtické rody na východnom Slovensku v období stredoveku a novoveku*. Prešov: Krajské múzeum v Prešove, 2019, s. 95. ISBN 978-80-89952-08-3.

¹³ Autorovo tvrdenie je problematické, keďže neuvádza zdroj. KOVÁČ, Andrej. *Oľka na prahu druhého poltísročia*. Prešov: DATAPRESS. 1994. s. 21. ISBN 80-967207-0-8.

¹⁴ *Adalékoké Zemplén-Vármegye Történetéhez, 1905. január-november (11. évfolyam, 1-11. szám)*, s. 140. O prítomnosti gréckokatolíckeho kňaza v obci Pakostov svedčí aj zachovaná kniha kázni z rokov 1702 a 1704 a hramotár z 18. storočia. Bližšie pozri: ŽEŇUCH, Peter. Cyrilské a latinské písomnosti byzantskej tradície v kontexte kultúrneho i náboženského pluralizmu v regióne pod Karpatmi. In: MICHALOV, Jozef a kol. (eds.). *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda; Rímskokatolícky biskupský úrad v Nitre, 2017, s. 25; s. 31-32. ISBN 978-80-8094-239-7.

¹⁵ ZUBKO, Peter. *Administratívno-právne pramene latinskej proveniencie o východnej cirkvi na východnom Slovensku. Výber dokumentov z rokov (1646) 1726 – 1815*. Poprad: Popradské tlačiarne pre Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, 2017, s. 74. ISBN 978-80-89613-19-9.

¹⁶ Podľa Miroslava Burali sa mukačevský biskup mal osobne zastaviť v gréckokatolíckych chrámoch v Pakostove a Ruskej Kajni. Bližšie pozri: BURALÍ, Miroslav. *Pred 250 rokmi v dnešnom humenskom okrese stálo 414 gréckokatolíckych drevených cerkví*. In: Mestský výbor SOE v Snine.

¹⁷ SZABO, Péter – VÉGHSEŐ Tamás (eds.). *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015, s. 96-97. ISBN 978-615-5073-34-2.

¹⁸ Z poslednej tretiny 18. storočia sa zachoval *Evanjeliár* z roku 1770. Ako uvádza František Buffa, bola táto kniha vytlačená v stavropigijskom kláštore Zosnutia presvätej Bohorodičky. Podľa autora štúdie bol *Evanjeliár* dobre zachovaný. Avšak dnes nemáme vedomosť o tom, kam sa tento vzácný písomný prameň podiel. BUFFA, František. O formálnych poľsko-slovenských lexikálnych rozdieloch. In: *Slavica Slovaca*, 2002, roč. 37, č. 2, s. 127. ISSN 0037-6787.

Pakostov sa dozvedáme až zo *Schematismu Mukačevskej eparchie* z roku 1792, kde sa taktiež uvádza, že v Ruskej Kajni žilo dovedna 117 veriacich gréckokatolíkov a v Pakostove len 98.¹⁹ Postavenie gréckokatolíckeho chrámu ako filiálky gréckokatolíckej farnosti Pakostov trvá nepretržite až do súčasnosti. Po prijatí reformy školstva s názvom *Ratio educationis* za vlády Márie Terézie (1717 - 1780) v roku 1777 a nasledujúcich úpravách vykonaných Jozefom II. (1741 - 1790) a Františkom II. (1768 - 1835) sa ustanovila povinná školská dochádzka pre deti vo veku od 6 do 12 rokov²⁰ a „završil sa proces školských reforiem a ľudové školstvo sa natrvalo stalo pevnou zložkou celého štátom riadeného školstva.“²¹ Povinnosť navštevovať školu teda museli plniť aj deti z obce Ruská Kajňa. V schematizme z roku 1806 sa uvádza, že v Ruskej Kajni istá forma vyučovacieho procesu prebiehala. To, či priamo v obci existovala gréckokatolícka ľudová škola alebo výučbu realizoval len katechéta z dobového schematizmu vyčítať nevieme. Zvykom bolo budovať ľudovú školu pri farskej budove, teda v našom prípade v obci Pakostov, kde vtedy pôsobil ako správca farnosti (administrátor) Péter Sztavrovsky.²² V ďalších schematizmoch Mukačevského biskupstva sa o ľudovej škole či vzdelávaní katechétom nič bližšie nezodpovedáme.²³

V Ruskej Kajni škola zaiste neexistovala a podobne tomu bolo asi aj v obci Pakostov hoci počet školopovinných detí v roku 1828 sa vyšplhal na 32.²⁴ Prípadné úvahy o vzdelávaní vo farnosti pribrznila cholera epidémia, ktorá

¹⁹ Do jurisdikčného územia gréckokatolíckej farnosti Pakostov z cirkevného hľadiska patrili ešte obce Petrovce (dnes súčasť obce Pakostov), Jankovce (maď. Jankóc, Jánosvölgye), Černina (maď. Czernyina, Alsócsernye), Hrubov (maď. Rubó) a Nižná Sitnica (maď. Alsó-Sitnyicze, Alsóvirányos). Bližšie pozri: BENDÁSZ, István – KOI, István (eds.). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészszékeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus, 1994, s. 103. ISBN 963-04-2876-3.

²⁰ DANEK, Ján. *Dejiny výchovy a vzdelávania na území Slovenska*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. 2015. s. 76. ISBN 978-80-8105-647-5.

²¹ KOWALSKÁ, Eva. Ľudové školstvo a formovanie vzdelanosti v mestách na Slovensku v 18. storočí. In: *Historický časopis*, 1986, roč. 34, č. 5, s. 697.

²² V obci Ruská Kajňa v roku 1806 žilo 120 gréckokatolíkov. Pod gréckokatolícku farnosť Pakostov spadali okrem Ruskej Kajne aj obce Nižná Sitnica, Jankovce, Černina, Hrubov, Humenská Oľka a Krivá Oľka. Gréckokatolícke chrámy sa nachádzali v Pakostove, Ruskej Kajni a Humenskej Oľke. Ľudová škola alebo vyučovanie vedené katechétom prebiehalo okrem Ruskej Kajni a Pakostova aj v Nižnej Sitnici, Jankovciach, Humenskej Oľke a Krivej Oľke. *A munkácsi Görögkatolikus püspökség lelkészszékeinek 1806. évi összeírása*. UDVARI, István (ed.). Nyíregyháza, 1990, s. 146-147.

²³ V Ruskej Kajni žilo v roku 1814 celkovo 128 gréckokatolíkov. V obci mali veriaci k dispozícii vlastný gréckokatolícky chrám. *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Munkacsinensis sede Episcopali Vacante pro Anno MDCCCXIV*. Cassoviae : Typis Stephani Ellinger, 1814, s. 269. V roku 1816 žilo v obci 130 gréckokatolíkov. *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsinensis ad annum M.D.CCC.XVI*. Cassoviae : Typis Stephani Ellinger, 1816, s. 184.

²⁴ V roku 1828 žilo v obci Ruská Kajňa 159 ľudí. Počas roka sa 5 ľudí narodilo, 11 sa prisťahovalo, len 2 zomreli a z obce neodišiel nikto. Archív gréckokatolíckeho arcibiskupstva, fond Bežná agenda, rok 1826, signatúra 842.

prepukla začiatkom 30. rokov, a s ňou súvisiace východoslovenské roľnícke povstanie s centrom nepokojov v Trebišove a Vranove nad Topľou.²⁵ Cholera a nepokoje zasiahli aj Ruskú Kajňu.²⁶ Celkovo v gréckokatolíckej farnosti Pakostov zomrelo na cholery 20 ľudí. Koľko obetí zaznamenali v Ruskej Kajni nevieme, keďže vo výkaze sa uvádza stav za celú gréckokatolícku farnosť.²⁷ V priebehu 30. rokov 19. storočia sa situácia v Zemplínskej župe stabilizovala a mohlo sa teda pristúpiť k riešeniu problémov súvisiacich s výchovou a vzdelávaním. Pozitívnu zmenu badať až začiatkom 40. rokov 19. storočia. Gréckokatolícka farnosť Pakostov s fliálkou Ruská Kajňa bola už v 30. rokoch súčasťou Laboreckého dekanátu (districtus Laborcensis), v ktorom sa po prvýkrát stretávame s funkciou školského inšpektora (scholarum inspector). Zastával ho správca gréckokatolíckej farnosti Radvaň²⁸ Joannes Bacsiuzsky.²⁹ Od tohto obdobia sa v schematizmoch začal uvádzať počet školopovinných detí (proles scholam frequentantes) v gréckokatolíckych farnostiach. Údaje z gréckokatolíckej farnosti Pakostov za roky 1844, 1846, 1851 a 1853 však schematizmy neuvádzajú. Môžeme teda predpokladať, že inštitucionalizovaný výchovno-vzdelávací proces v Pakostove a ani v Ruskej Kajni neprebíhal. Naše tvrdenie môžeme podložiť aj neexistenciou funkcie kantora vo farnosti, ktorý svojim spevom nielen doprevádzal kňaza pri vykonávaní bohoslužobných obradov, ale v mnohých prípadoch plnohodnotne

²⁵ K priebehu nepokojov v roku 1831 v Zemplínskej stolici pozri bližšie: RAPANT, Daniel. *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831*. Diel prvý. Dejiny. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1953, s. 63-129.

²⁶ SEGEŠ, Vladimír a kol. *Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov*. Praha : Ottovo nakladateľství, 2015, s. 178. ISBN 978-80-7451-469-2.

²⁷ Len pre doplnenie, počet gréckokatolíkov v Ruskej Kajni stúpol na 201. Počet obyvateľov mal do začiatku 30. rokov 19. storočia stúpajúcu tendenciu. LIŠKA, Anton. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, s. 116. ISBN 978-80-555-1040-8.

²⁸ Dnes Radvaň nad Laborcom v okrese Medzilaborce.

²⁹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini M.D.CCC.XXXIII. Ab erecta sede episcopali anno XXI*. Eperiessini : Typis Michaelis Raedlitz, C. R. Priv. Typographi, 1841, s. 134-138.

nahrádzal vo farnosti aj učiteľa.³⁰ Až zo schematizmu z roku 1857 vieme, že v obci existovala gréckokatolícka ľudová škola, ktorú navštevovalo 16 školopovinných detí. Učiteľom bol rodák z obce Pakostov Theodorus Kizak.³¹ V obci mohol pôsobiť ešte pred rokom 1857, ale nie skôr ako 1853, keďže v schematizme z toho roku sa ešte v Pakostove funkcia kantora ani nespomína. Theodorus Kizak do Ruskej Kajne zaiste chodil keď doprevádzal gréckokatolíckeho kňaza, zväčša pri pohrebných obradoch alebo iných liturgických obradoch. Či však v obci realizoval aj vyučovací proces je otázne. V schematizmoch zo začiatku 60. rokov 19. storočia sa pri zozname farností, kde existovala gréckokatolícka ľudová škola, uvádzala aj filiálka. To znamená, že vyučovací proces prebiehal aj vo filiálke. V prípade gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa tomu tak nie je.³²

Zdá sa, že počet školopovinných detí bol na začiatku 60. rokov ustálený. V roku 1863 navštevovalo školu v Pakostove 21 žiakov.³³ Niekedy na prelome 40. a 50. rokov 19. storočia došlo aj k cirkevno-administratívnej zmene. Gréckokatolícka farnosť Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa sa stala súčasťou Stropkovského dekanátu. Rozvoj gréckokatolíckej farnosti Pakostov a gréckokatolíckej ľudovej školy to však nijako neohrozilo. Práve naopak, počet detí sa zvyšoval a dokonca bol pakostovský kňaz Alexander Szekerak menovaný za notára (notarius districtualis) Stropkovského dekanátu.³⁴ V roku 1868 školu v Pakostove navštevovalo 32 žiakov a o ďalších päť rokov ich počet stúpol na 36 žiakov.³⁵ Rovnaký počet školopovinných žiakov

³⁰ Podľa Vavrince Žeňucha funkcia kantora v gréckokatolíckej cirkvi nebola zákonite spojená s pozíciou učiteľa. Dôvodom môže byť fakt, že kantori na výkon svojho povolania museli vedieť čítať, písať a spievať, ale vyššie vzdelanie sa od nich nevyžadovalo. ŽEŇUCH, Vavrinec. Kantori východného rítu v 18. storočí. Sonda do problematiky na príklade Užskej stolice. In: *Theologos*, 2020, roč. 22, č. 1, s. 226. ISSN 1335-5570. Od učiteľa narozdiel od kantora sa vyžadovalo stredoškolské odborné vzdelanie a absolvovanie učiteľského kurzu. Okrem iného, musel taktiež ovládať v písomnej i hovorenej podobe úradný maďarský jazyk. Pri záujemcovi o učiteľské miesto na cirkevnej škole sa skúmal aj jeho dovtedajší život a vzťah k náboženskej viere. Od kandidáta sa vyžadovalo predloženie krstného či sobášneho listu. ŽEŇUCH, Vavrinec. Ľudové školy Užskej stolice na území dnešného Slovenska a ich prechod do československej správy. In: FICERI, Ondrej (ed.). *Obce za prevratu*. Spišská Nová Ves, Košice : Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2019, s. 91. ISBN 978-80-85328-71-4.

³¹ V gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa zastával funkciu *Cantor una Docens* Z lat. *canto* - spievať; z lat. *doceo* – učiť, vyučovať, vysvetľovať.

³² *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1857*. Eperiessini : Typis Eduardi Redlitz. s. 122-123.

³³ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1863. Ab erecta sede episcopali anno 43*. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1863, s. 142.

³⁴ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1868. Ab erecta sede episcopali anno 48*. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1868, s. 153.

³⁵ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1873. Ab erecta sede episcopali anno 53*. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1873, s. 157.

zaznamenávame aj v roku 1876.³⁶ Na začiatku 70. rokov 19. storočia došlo aj k prerozdeleniu úloh medzi Péтром Kizakom (nar. 1854)³⁷ a Theodorom (Tivadar) Kizakom (nar. 1846), ktorý učil v gréckokatolíckej farskej škole od roku 1871. Zatiaľ čo prv menovaný pôsobil ako učiteľ a s vysokou mierou pravdepodobnosti môžeme tvrdiť, že dochádzal aj do Ruskej Kajne, aj keď v zozname farností s počtom školopovinných detí chýba záznam o filiálke, Theodor sa venoval už len spevu pri náboženských obradoch.³⁸ Zaiste to súviselo s narastajúcim počtom školopovinných detí vo farnosti a nevyhnutnosťou zabezpečiť adekvátny výchovno-vzdelávací proces.

Od roku 1878 bola súčasťou schematismu aj príloha *Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1878*, ktorá nám ponúka detailnejšie informácie o ľudovom školstve v gréckokatolíckych farnostiach. Na základe toho vieme, že v Ruskej Kajni naďalej prebiehal vyučovací proces, ktorý zabezpečoval Péter Kizak (Peter Kizák). Podľa štatistických zistení, žilo v obci 10 detí vo veku od 6 do 12 rokov a 15 detí vo veku od 13 do 15 rokov, pričom do školy každodenne chodilo 12 chlapcov a 14 dievčat, čo je o jedného viac ako celkový počet detí v obci. Všetky deti sa hlásili ku gréckokatolíckej viere.⁴⁰ Okrem vekového rozloženia žiakov sa z prílohy schematismu dozvedáme aj to, že pri gréckokatolíckej ľudovej škole bola zriadená školská rada. Členmi rady v Ruskej Kajni boli správca (gondnok) György Luczik (Juraj Lucik), Iván Csizmár (Ivan Čizmár), Mihály Bozdos (Michal Bozdoš), Mihály Bacsosin (Michal Bačovčin) a János Burda (Ján Burda).⁴¹ Táto školská rada mala kooperovať svoju činnosť s gréckokatolíckym kňazom vo farnosti, ktorý sa v

³⁶ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1876. Ab erecta sede episcopali anno 56.* Cassoviae : Typis Caroli Werfer, 1876, s. 151.

³⁷ V Pakostove sa stretávame aj s menom Joannes Kizák (nar. 14. decembra 1856), ktorý sa stal kňazom. Vysviacka sa konala 15. februára 1885. Od 17. apríla 1886 pôsobil ako správca farnosti Bukovce (maď. Bukóc). V roku 1892 sa stal prebendátom prešovskej katedrály, vedúcim zboru a kantorom. V roku 1895 bol menovaný za profesora (učiteľa) preparandie. *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1898. Ab erecta sede episcopali anno 78.* Eperjesini : Typis Panoniae, 1898, s. 281.

³⁸ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1878. Ab erecta sede episcopali anno 58. Eperjesini: Typis Societatis Eperjesi Bankegylet, s. 135-136. Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1878.* Eperjes : Nyomatott Az Eperjesi Hankegylet Könyvnyomdájában, 1878, s. 206-207.

³⁹ Elementárna ľudová škola (elemi népiskola) sa delila na 6-ročnú dennú školu (mindennapi iskola) a 3-ročnú vyššiu ľudovú školu (felsőbb népiskola).

⁴⁰ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1878. Ab erecta sede episcopali anno 58.* Eperjes : Typis Societatis Eperjesi Bankegylet, s. 135-136. *Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1878.* Eperjes: Nyomatott Az Eperjesi Hankegylet Könyvnyomdájában, 1878, s. 206-207.

⁴¹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1878. Eperiesini: Typis Societatis Eperjesi Bankegylet. Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1878.* Eperjes : Nyomatott Az Eperjesi Hankegylet Könyvnyomdájában, 1878, s. 188.

prípade problémov súvisiacich s výchovno-vzdelávacím procesom mohol obrátiť na stropkovského dekana. Ten vo väčšine prípadoch zastával aj post školského inšpektora.

Priaznivo vyvíjajúci sa stav ľudového školstva v Ruskej Kajni a Pakostove sa zmenil začiatkom 80. rokov 19. storočia. Činnosť ľudového učiteľa v Ruskej Kajni bola prerušená a meno Pétra Kizaka nenájdeme ani v *Schematizme* z roku 1882. Zmena nastala aj vo farnosti a škole v Pakostove, kde už nepôsobil Theodor Kizak (nar. 1844), ale menovec Theodor (Tivadar) Kizak narodený v roku 1817 a vyučujúci od roku 1838.⁴² Pravdepodobne však neučil v Pakostove či v Ruskej Kajni, keďže schematizmy z 30. rokov nám jeho učiteľské aktivity nezaznamenávajú. Môžeme len dedukovať, prečo Theodor Kizak (nar. 1844) a Péter Kizak opustili Pakostov. Pokles detí za tým asi nehľadajme, keďže ich počet sa v Ruskej Kajni výrazne nezmenil. Vo veku od 6 do 12 rokov žilo v obci v roku 1882 10 detí, z toho 6 chlapcov a 4 dievčatá. Pokles na 8 detí, z toho 5 chlapcov a 3 dievčatá, sme zaznamenali len vo vekovej skupine od 13 do 15 rokov. Celkovo tak gréckokatolícku ľudovú školu navštevovalo 18 žiakov.⁴³ Taktiež je otáznym vzájomný vzťah oboch Kizakovcov. K menším zmenám došlo aj v školskej rade zriadenej pri ľudovej škole v Ruskej Kajni, v ktorej v roku 1882 pôsobili správca (gondnok) János Burda (Ján Burda), Mihály Bardos⁴⁴ (Michal Bozdoš), Mihály Bacsisin (Michal Bačovčin), János Bacsisin (Ján Bačovčin), Iván Luczik (Ivan Lucik) a Mihály Csizmar (Michal Čizmár).⁴⁵

O tom, ako prebiehal vyučovací proces, aké mal učiteľ k dispozícii učebné pomôcky, s akými problémami sa škola potýkala a kde sa vyučovalo, to bez ďalšej analýzy historických prameňov povedať nevieme. Ľudová škola v Ruskej Kajni však v 80. rokoch 19. storočia naďalej existovala. Dokladá nám to zloženie školskej rady z roka 1889 a 1890, v ktorej pôsobili správca (gondnok) Pál Paszterák (Pavol Pasternák), Mihály Goga (Michal Goga), Péter Bozdos (Peter Bozdoš), János

⁴² *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1882. Eperiesini: Typis Societatis Eperjesi Hankegyelet. Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1882. Eperjes : Nyomatott Az Eperjesi Hankegyelet Könyvnyomdájában, 1882, s. 196.*

⁴³ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1882. Eperiesini: Typis Societatis Eperjesi Hankegyelet. Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1882. Eperjes : Nyomatott Az Eperjesi Hankegyelet Könyvnyomdájában, 1882, s. 220-221.*

⁴⁴ Nesprávny zápis mena. Jedná sa o Mihály Bozdos (Michala Bozdoša), ktorý pravdepodobne pôsobil v školskej rade aj v predchádzajúcom období.

⁴⁵ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1882. Eperiesini : Typis Societatis Eperjesi Hankegyelet. Az Eperjesi Egyházmegyei görög szert. Katholikus népiskolák évkönyve 1882. Eperjes : Nyomatott Az Eperjesi Hankegyelet Könyvnyomdájában, 1882, s. 187.*

Luczik (Ján Lucik), János Burda (Ján Burda) a Mihály Bozdos (Michal Bozdoš).⁴⁶ Žiaľ, príloha schematizmu týkajúca sa gréckokatolíckeho ľudového školstva už nezahŕňala vekové rozloženie žiakov a ani samotný počet školopovinných detí. Okrem toho sa zdá, že farnosť mala finančné problémy, keďže ako sa dozvedáme z dobovej tlače, tak na chod gréckokatolíckej farnosti prispel sumou 100 florinov rakúsky cisár a uhorský kráľ František Jozef I. (1830 – 1916).⁴⁷

Negatívom bolo opätovné zlúčenie učiteľského povolania s funkciou kantora. Spojenej funkcie sa ujal András Orlik (Andrej Orlík), ktorý okrem učenia v gréckokatolíckych ľudových školách Pakostov a Ruská Kajňa, taktiež vo farnosti kantoroval.⁴⁸ András Orlik sa v Pakostove evidentne usadil, keďže v schematizme nájdeme jeho meno aj v roku 1898. Viac však povedať nevieme, keďže absentujú počty žiakov a vekové zloženie školopovinných detí. Kusé informácie máme aj zo začiatku 20. storočia. V roku 1903 sa učiteľského povolania v gréckokatolíckych ľudových školách Pakostov a Ruská Kajňa chopil Péter Kizak (Peter Kizák)⁴⁹, ktorý učil aj v roku 1908, ale už len v gréckokatolíckej ľudovej škole v Pakostove. Ľudová škola v Ruskej Kajni sa už v prílohe schematizmu nespomína.⁵⁰ Je ťažko pochopiteľné, že v Ruskej Kajni bola škola zrušená, keďže ešte v roku 1903 sa uvádzalo, že v gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa, bolo dovedna 98 školopovinných detí. Tento číselný údaj zahŕňa aj školopovinné deti z okolitých obcí, ktoré z cirkevného hľadiska spadali do jurisdikcie a školského obvodu gréckokatolíckej farnosti Pakostov. Je pravda, že pri Ruskej Kajni presný počet školopovinných detí absentuje⁵¹, ale zo štatistiky z roku 1910 vieme vyčítať, že do 6 rokov žilo v obci 33 detí, vo veku od 6 do 11 rokov 27 detí a nakoniec vo veku od 12 do 14 rokov 15 detí.⁵²

⁴⁶ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1889*. Eperiessini : Typis Árpadi Kosch. Eperjesi-Egyházmegyé gör. szert. katolikus népiskolái 1889-ben. s. 193-194; *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1890*. Eperjesi-Egyházmegyé gör. szert. katolikus népiskolái 1889-ben. s. 193.

⁴⁷ Tagesnachrichten. In: *Das Vaterland*, 1885, roč. 26, č. 149, s. 3.

⁴⁸ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1889. Ab erecta sede episcopali anno 69*. Eperjesini : Typis Árpadi Kosch, 1889. *Eperjesi-Egyházmegyé gör. szert. katolikus népiskolái 1889-ben*. 1889, s. 203.

⁴⁹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1903. Ab erecta sede episcopali anno 83*. Eperjesini : Typis Árpadi Kósc, 1903, s. 316

⁵⁰ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1908. Ab erecta sede episcopali anno 88*. Eperjesini : Typis Árpadi Kósch, 1908, s. 314.

⁵¹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1903. Ab erecta sede episcopali anno 83*. Eperjesini : Typis Árpadi Kósch[h], 1903, s. 316

⁵² *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. A népsétség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint*. Budapest 1912, s. 266-267.

Tab. č. 1

Rok	Dekanát	Dekan (Vice-archidiakon)	Notár dekanátu (Notarius Districtualis)	Správca farnosti Pakostov	Počet grécko- katolíkov vo farnosti / v Ruskej Kajni	Počet školo- povinných detí (Proles scholam frequentantes)
1841 ¹	Laborecký dekanát	Joannes Batsinszky ²	Michael Beschkidt	Joannes Takacs	481 / 170	neuveденé ³
1844 ⁴	Laborecký dekanát	Joannes Batsinszky ⁵	Michael Beschkidt	Joannes Takáts (Takacs)	473 / 173	neuveденé
1846 ⁶	Laborecký dekanát	Joannes Batsinszky ⁷	Michael Beschkidt	Sylvester Janovits	472 / 165	neuveденé
1851 ⁸	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Josephus Szmoligovits	Joannes Pregun	344 / 118	neuveденé ⁹
1853 ¹⁰	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Josephus Szmoligovits	Joannes Pregun	351 / 115	neuveденé
1857 ¹¹	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Joannes Pregun	Joannes Pregun	355 / 110	16
1861 ¹²	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Alexander Kovaliczky	Joannes Pregun	454 / 135	21
1863 ¹³	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Alexander Kovaliczky	Joannes Preguns	441 / 138	20
1868 ¹⁴	Stropkovský dekanát	Andreas Pankovits	Alexander Szekerak	Alexander Szekerak	255 / 85	32
1873 ¹⁵	Stropkovský dekanát	Athanasius Kochina	Alexander Szekerak	Alexander Szekerak	212 / 100	36
1876 ¹⁶	Stropkovský dekanát	Athanasius Kochina	Alexander Szekerak	Alexander Szekerak	261 / 95	36
1878 ¹⁷	Stropkovský dekanát	Stephanus Zubriczky	neuveденé	Josephus Maczkov ¹⁸	266 / 89	36
1882 ¹⁹	Stropkovský dekanát	Stephanus Zubriczky	Sylvester Janovics	Josephus Maczkov	248 / 82	46
1889 ²⁰	Stropkovský dekanát	Stephanus Zubriczky	Sylvester Janovics	Josephus Maczkov	220 / 68	42
1890 ²¹	Stropkovský dekanát	Stephanus Zubriczky	Sylvester Janovics	Josephus Maczkov	220 / 68	nezistené
1898 ²²	Stropkovský dekanát	Georgius Zima	Emilius Kapisinszky	nikto	366 / 145	83
1903 ²³	Stropkovský dekanát	Georgius Zima	Emilius Kapisinszky	Joannes Kokincsák	373 / 150	98
1908 ²⁴	Stropkovský dekanát	Georgius Zima	Aemilius Zsedényi	nikto	374 / 147 ²⁵	neuveденé

Poznámky k tabuľke:

¹ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini M.D.CCC.XXXIII. Ab erecta sede episcopali anno XXI. Eperiessini : Typis Michaelis Raedlitz, C. R. Priv. Typographi, 1841, s. 134-141.

² Zastával aj funkciu školského inšpektora (scholarum inspector) v dekanáte.

³ Zoznam gréckokatolíckych ľudových škôl nie je uvedený.

⁴ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini M.D.CCC.XXXXIV. Ab erecta sede episcopali anno XXIV. Cassoviae : Typis Eilingerians, 1844, s. 138-147.

⁵ Zastával aj funkciu školského inšpektora (Scholarum Inspector) v dekanáte.

⁶ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini M.D.CCC.XXXXVI. Ab erecta sede episcopali anno XXVI. Eperiessini : Typis Michaelis Redlitz, 1846, s. 142-151.

⁷ Zastával aj funkciu školského inšpektora (Scholarum Inspector) v dekanáte. Vzhľadom na rozsiahlosť Laboreckého dekanátu bol do funkcie náhradný dekan (vicearchidiaconus surrogatus) Antonius Pankovits.

⁸ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1851. Ab erecta sede episcopali anno XXXI. Eperiessini : Typis Eduard Redlitz, 1851, s. 118-123.

⁹ Disponujeme len údajom za celý Stropkovský dekanát. Školu navštevovalo 256 detí. Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1851. Ab erecta sede episcopali anno XXXI. Eperiessini : Typis Eduard Redlitz, 1851, s. 133.

¹⁰ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1853. Eperiessini : Typis Eduard Redlitz, s. 119-124.

¹¹ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini MDCCCLVII. Ab erecta sede episcopali anno XXXVII. Eperiessini : Typis Eduardi Redlitz, 1857, s. 130-136.

¹² Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1861. Ab erecta sede episcopali anno 41. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1861, s. 136-142.

¹³ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1863. Ab erecta sede episcopali anno 43. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1863, s. 136-142.

¹⁴ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1868. Ab erecta sede episcopali anno 48. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1868, s. 146-153.

¹⁵ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1873. Ab erecta sede episcopali anno 53. Eperiessini : Typis Antonii Staudy, 1873, s. 150-157.

¹⁶ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1876. Ab erecta sede episcopali anno 56. Cassoviae : Typis Caroli Werfer, 1876, s. 145-151.

¹⁷ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1878. Ab erecta sede episcopali anno 58. Eperjesini : Typis Societatis „Eperjesi Bankegylet“, s. 132-138, 206-207.

¹⁸ V obci Pakostov sa narodil jeho syn Nicolaus Maczkov (nar. 23. apríl 1880). Za kňaza bol vysvätený 27. augusta 1905. Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1908. Ab erecta sede episcopali anno 88. Eperjesini : Typis Arpadi Kósch, 1908, s. 219.

¹⁹ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini 1882. Ab erecta sede episcopali anno 62. Eperjesini : Typis Societatis „Eperjesi Bankegylet“, 1882, s. 130-136, 220-221.

²⁰ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiessiensis pro anno domini

1889. Ab erecta sede episcopali anno 69. Eperjesini : Typis Árpadi Kosch, 1889, s. 133-139, 203.

²¹ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1890. s. 133-139.

²² Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1898. Ab erecta sede episcopali anno 78. Eperjesini : Typis Panoniae, 1898, s. 222-232.

²³ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1903. Ab erecta sede episcopali anno 83. Eperjesini : Typis Arpadi Kósch, 1903, s. 198-205

²⁴ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis eperiesiensis pro anno domini 1908. Ab erecta sede episcopali anno 88. Eperjesini : Typis Arpadi Kósch, 1908, s. 163-171.

²⁵ V dobovom článku uverejnom v Népszava z roku 1911 sa uvádza, že obec Ruská Kajňa mala údaje 259 obyvateľov, čo sa nezdá ako pravdivý údaj. Népszava, 20.05.1911, s. 3, Nincs iskola.

Pred prvou svetovou vojnou mala dokonca zaniknúť aj gréckokatolícka ľudová škola v Pakostove. Naše tvrdenie môžeme oprieť o novinový článok z roku 1911. Autor v ňom vymenúva obce Zemplínskej župy, kde škola neexistovala. Medzi uvedenými obcami nájdeme Pakostov aj Ruskú Kajňu. Podotýkame, že podľa autora mala obec Ruská Kajňa vtedy až 259 obyvateľov, čo sa nezdá byť príliš reálne.⁵³ Z akých dôvodov a či vôbec škola skutočne zanikla si bez ďalšej analýzy písomných prameňov nedovolíme povedať. Ponúka sa nám však viacero možností. Posledným učiteľom v gréckokatolíckej ľudovej škole v Pakostove bol Péter Kizak, ktorý sa narodil v roku 1846. Vysoký vek či možná smrť učiteľa mohla prispieť k zániku školy, keďže územie severovýchodného Slovenska patrilo medzi najzaostalejšie, najchudobnejšie⁵⁴ a najmenej vzdelané oblasti krajiny a obsadiť učiteľské miesto mohlo byť pre cirkevnú i miestnu samosprávu veľmi náročný proces. Neprispieli k tomu ani nevyhovujúce podmienky a nedostatočné materiálne zabezpečenie učiteľa. Veď v Pakostove prebiehal výchovno-vzdelávací proces v dome obyvateľa Ferenc Kizaka (Františka Kizáka) postaveného v blízkosti cintorína. Dom časom prestal priestorovým a zaiste i hygienickým požiadavkám. I preto sa škola presunula

⁵³ Úpadok ľudovej školy v obci Pakostov mohol súvisieť okrem iného aj s nedostatkom vyhovujúcich priestorov. Niekedy v jesenných mesiacoch roka 1909 došlo po prerokovaní niektorých poplatkov za zdravotnú starostlivosť k zamietnutiu súhlasu k prenájmu školského majetku, možno i priestorov, v obci Pakostov. Felsőmagyarországi Hírlap, 13.10.1909, s. 1-2, Egy havi közigazgatás.

⁵⁴ Väčšina obyvateľstva sa živila poľnohospodárstvom. Zmenu obživy miestnemu obyvateľstvu mohli priniesť investície do ťažby nafty, ktorá vyvierala v blízkosti Krivej Oľky. Údajne si obyvatelia Krivej Oľky, Humenskej Oľky a Stropkovskej Oľky v rokoch 1909 až 1911 svietili vytekajúcou naftou. Vtedajší stav prišli prezistiť kompetentní, ktorí nemali záujem o ťažbu, keďže nechceli zvyšovať konkurenciu ťažby v Poľsku. ŠVIGÁR, Ján. List z Vyšnej Oľky: Naftové pramene vo Vyšnej Oľke. In: *Demokratický týždenník*, 1947, roč. 2, č. 7, s. 4. Podľa dobovej správy sa v roku 1912 skutočne v okolí Krivej Oľky a Vyšnej Radvani (dnes Radvan nad Laborcom) robili prieskumné vrty. Údajne sa v tomto priestore ropa ťažila aj v minulosti. Výskyt ropy prilákal do regiónu anglickú spoločnosť, ktorá ešte pred prvou svetovou vojnou investovala do vrtovej. Vypuknutie prvej svetovej vojny všetky aktivity utlmilo. TELEGDI RÓTH, Lajos. A petrolum előfordulása Magyarországon. In: *Bánya*, 1912, roč. 7, č. 51-52, s. 3-4.

do domu Michala Rakára.⁵⁵ K úpadku školy prispela aj povinná vojenská služba v rakúsko-uhorskej armáde. „Prvá svetová vojna zanechala devastčné stopy na živote celej spoločnosti. Školy boli zanedbané po materiálnej aj duchovnej stránke. Chýbali učítelia, výučba bola neprevidelná. V prorovnaní s vojnovým obdobím, keď povolávali aj učítelov do vojenskej služby, sa ešte výraznejšie znížil ich počet na školách všetkých stupňov.“⁶⁶

Z analýzy matriky pokrstených gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa vyplýva, že pred prvou svetovou vojnou sa počet narodených detí ustálil, čo malo mať pozitívny dopad na vývoj ľudovej školy v Pakostove. Otázka je, koľko detí sa dožilo školského veku a taktiež, či rodina neodišla za lepšími pracovnými podmienkami do vyspelejšej časti Uhorska či dokonca do zahraničia.⁵⁷ Z dobovej uhorskej štatistiky (1910) sa dozvedáme, že pri sčítaní nebolo v obci prítomných až 27 jej obyvateľov.⁵⁸ K prehlbeniu biedy prispievali rôzne prírodné katastrofy i epidémie. Jedna taká postihla i obyvateľov Ruskej Kajni, ktorí museli v letných mesiacoch roka 1910 čeliť konskému svrabu. Ťažná sila zvierat'a bola nevyhnutná pri prácach na poliach, v lese či transporte do okolitých obcí a miest.⁵⁹ Objasniť túto nepriaznivú situáciu by pomohol až ďalší archívny výskum. Pre lepší prehľad uvádzame v tabuľke počet pokstených detí v gréckokatolíckej farnosti Pakostov a filiálke v Ruskej Kajni. Objektívne musíme priznať, že gréckokatolícka matrika nám nezachytáva všetky deti, keďže v Ruskej Kajni žila aj židovská komunita a veľmi malá časť veriacich bola aj rímskokatolíckej vierovyznania.

⁵⁵ KIZÁK, Jozef. *Pakostov v minulosti a súčasnosti*. Prešov : ManaCon. 1998. s. 35-36. ISBN 80-85668-57-2.

⁵⁶ KÁZMEROVÁ, Eubica. Vzdelávanie budúcich učiteľov na Slovensku v prvých rokoch existencie Československa. In: HANULA, Matej et al. *Dlhá cesta od monarchie k republike. Zmeny režimov, myslenia a životného štýlu na Slovensku v strednej Európe od polovice 19. do polovice 20. storočia*. Bratislava : VEDA; SAV, 2021, s. 197. ISBN 978-80-224-1921-5.

⁵⁷ Príčinu úpadku ľudového školstva môžeme hľadať aj v nízkej pôrodnosti a vysokej miere vyst'ahovalctva. Územie východného Slovenska malo podľa štatistických zistení z roku 1869 celkovo 761 000 obyvateľov a v roku 1910 počet obyvateľov stúpol len o 32 000, čo teda predstavuje celkovo 793 000 obyvateľov. Územie severovýchodného Uhorska sa teda pomaly vyľudňovalo z dôvodu nedostatku pracovných príležitostí. Od 80. rokov 19. storočia do roku 1911 sa len z východných častí krajiny vyst'ahovalo 300 000 ľudí. TAJTÁK, Ladislav. Východoslovenské mestá v období priemyselnej revolúcie. In: *Historický časopis*, 1973, roč. 21, č. 2, s. 238-239. Dodnes v Spojených štátoch žijú potomkovia vyst'ahovalcov z obce Ruská Kajňa.

⁵⁸ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. A népsesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint*. Budapest 1912, s. 266-267.

⁵⁹ Felsőmagyarországi Hírlap, 13.07.1910, s. 3, Állategészégügy.

Tab. č. 2: Počet pokrstených detí v gréckokatolíckej farnosti v Pakostove a filiálke Ruská Kajňa⁶⁰

Rok	Pakostov / Ruská Kajňa	Rok	Pakostov / Ruská Kajňa
1900	19/8	1910	15/10
1901	14/3	1911	15/7
1902	19/10	1912	Chýbajú strany matriky
1903	13/6	1913	14/6 ²⁷
1904	11/9	1914	15/2
1905	11/5	1915	5/4
1906	15/7	1916	5/0
1907	12/4	1917	6/0
1908	13/9	1918	5/0
1909	10/3	1919	2/0

Kontinuita vo výchovno-vzdelávacom procese v gréckokatolíckej farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa sa v roku 1914 definitívne prerušila. Po zavraždení následníka rakúsko-uhorského trónu Františka Ferdinanda d'Este a jeho manželky Žofie Chotkovej v Sarajeve 28. júla 1914 a vyhlásení vojny 28. júla 1914 Srbskému kráľovstvu muselo do rakúsko-uhorskej armády narukovať státisíce fyzicky a psychicky zdatných mužov, medzi ktorými boli, okrem iného, učiteľia. Pre mnohé školy to teda znamenalo aspoň na istý čas prerušenie výchovno-vzdelávacieho procesu či dokonca v odľahlých oblastiach krajiny aj zánik školy. Nehovoriac o tom, že produktívna mužská populácia musela narukovať k svojim nadriadeným útvarom, a to najmä k cisárskemu a kráľovskému pešiemu pluku č. 66, cisárskemu a kráľovskému pešiemu pluku č. 34 a honvédskej pešiemu pluku č. 9. Výskumom matriky padlých a zdigitalizovaných úmrtných listov sa nám podarilo nájsť informácie o 10 mužoch z obce Ruská Kajňa, ktorí bojovali na frontoch prvej svetovej vojny, pričom domov sa nevrátil iba jeden z nich, a to András (Andrej) Ganaj (nar. 1898).⁶¹

Ďalšia príčina zániku škôl na severovýchodne Uhorska tkvie v bojovej aktivite rakúsko-uhorskej a ruskej armády. Veď práve na prelome rokov 1914 a 1915 sa územie Zemplínskej, Šarišskej a Užskej župy stalo dejiskom krutých bojov v nehostinnom horskom prostredí karpatských priesmykov. Školské budovy, verejné

⁶⁰ Matrika pokrstených gréckokatolíckej farnosti Pakostov 1865-1923. Tabuľka bola uverejnená aj v štúdiu BURDA, Matúš. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 1, s. 65. ISSN 1335-3314.

⁶¹ BURDA, Matúš. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 1, s. 60-64. ISSN 1335-3314.

budovy i obytné domy sa na istý čas stali príbytkom pre vojakov a obslužný personál či sklad materiálu. V horšom prípade sa budovy premenili na stajne pre kone. Boje sa obyvateľov priamo dotkli najmä v mesiacoch november a december 1914, kedy rakúsko-uhorské jednotky zvädzali boje s ruským protivníkom o obce Humenská a Stropkovská Oľka, ktoré boli strategickým komunikačným uzlom v údolí rieky Oľka v smere na Stropkov a Medzilaborce. Druhýkrát sa frontová línia k obci priblížila v mesiacoch február až apríl 1915.

Cez obec Ruská Kajňa počas vojny smerovali kontingenty vojakov na front a späť do vnútrozemia, pričom využívali okolité lúky a polia na táborenie či obecné budovy a hospodárske stavby na ubikáciu vojakov a zvierat.⁶² Potvrďuje to svedectvo grófa Pála Esterházyho, ktorý 1. decembra 1914 poslal list svojej manželke Ilonci zo Stropkovskej Oľky.⁶³ V liste spomína, že býva u kňaza na fare. O pár dní na to, 9. decembra 1914, opäť poslal list svojej manželke, ale tentokrát z neďalekej obce Pakostov, kde prespal v dome sedliaka, ktorý mal 7 detí.⁶⁴ Rakúsko-uhorská armáda využívala všetky dostupné priestory, aby zabezpečila dôstojníckemu štábu i vojsku priamo na fronte aspoň na čas zotavenia krátky komfort. Podľa dobových svedectiev vieme, že rímskokatolícku faru v Jankovciach od 25. decembra 1914 do 1. mája 1915 obývali velitelia rakúsko-uhorskej armády. V školskej budove bola dokonca zriadená vojenská nemocnica.⁶⁵ A na záver uvádzame svedectvo obyvateľa obce Pakostov Endy Stavara, ktorý v monografii o obci Pakostov spomína, ako vojaci rakúsko-uhorskej armády poškodili gréckokatolícku farskú budovu, z ktorej vhodný materiál (drevo, kameň) využili na vystuženie cesty medzi Pakostovom a Krivou Oľkou.⁶⁶

Po rakúsko-uhorskom prielome v máji 1915 sa front Veľkej vojny vzdialil. V okolitých lesoch však zostalo veľa nepochovaných vojakov. Obyvateľstvo sa

⁶² Okolie obce Ruská Kajňa v závere novembra 1914 preskúmaval štvrtý oddiel honvédskeho husárskeho pluku č. 1. Okrem tejto jednotky v priestore obce pôsobili honvédske husárske pluky č. 4, honvédske husárske pluky č. 7 a husársky pluk č. 1. V tom istom období sa v obci utáboril i bližšie nešpecifikovaný dragúnsky pluk. K pohybu jednotiek v okolí Ruskej Kajne pozri: BURDA, Matúš. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 1, s. 66-76. ISSN 1335-3314. K tomu pozri aj: DROBNÁK, Martin (zost.). *Medzilaborce 1914 – 1918*. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce; Klub vojenskej histórie Beskydy, 304 s. ISBN 978-80-570-0491-2.

⁶³ Dnes obec Oľka v okrese Medzilaborce.

⁶⁴ KOVÁCS, Lajos (ed.). *Ilonci. Z vojnového denníka grófky Ilony Andrássyovej*. Prel. Šimkuličová, Anna. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy, 2019, s. 85, 93. ISBN 978-80-973444-0-5.

⁶⁵ VASIL, Jozef. *Farnosť Jankovce*. b. m. : b. v., s. 9.

⁶⁶ KIZÁK, Jozef. *Pakostov v minulosti a súčasnosti*. Prešov : ManaCon, 1998, s. 34. ISBN 80-85668-57-2.

postupne vracalo do svojich zväčša drevených príbytkov.⁶⁷ Vysoká miera chudoby, nedostatok adekvátneho materiálu na obnovu a pokračujúca vojna, v ktorej bojovali všetci psychicky a fyzicky zdatní muži z obce, určite neumožnili okamžite realizovať obnovu obce. Ak sa pozrieme na celkové štatistické zistenia, tak v Šarišskej a Zemplínskej župe bolo dovedna zničených 5376 domov a súkromných stavieb. Bojovou činnosťou sa zničilo dovedna 47 škôl, 37 verejných budov a 32 kostolov.⁶⁸ Škody určite zaznamenali aj v Ruskej Kajni. Vychádzame z toho, že obcou prechádzali jednotky rakúsko-uhorskej armády, ktoré sa v prípade potreby utáborili priamo v obci. Taktiež nesmieme zabudnúť ani na bojovú činnosť v priestore Humenskej a Stropkovskej Oľky, ktorá zasiahla aj Ruskú Kajňu.

Udalosti Veľkej vojny poznačili severovýchodný región dnešného Slovenska natoľko, že si vyžiadalo určitý čas na obnovu obcí a rovnako aj maximálnu snahu štátnikov na začlenenie regiónu obývaného Slovákmi a Rusínmi na periférii hospodárskeho a spoločenského záujmu do nového štátneho útvaru na mape Európy – Československa. Ideálnym nástrojom na formovanie občanov v duchu Československa sa mohlo stať školstvo, ktoré prv bolo potrebné zbaviť promaďarsky zmýšľajúcich učiteľov, čo sa však ukázalo ako veľký problém, keďže mnoho z nich nechcelo zložiť sľub vernosti Československu.⁶⁹ Okrem toho, školstvo muselo prejsť zásadnou transformáciou a unifikáciou, keďže v Rakúsko-Uhorsku sa na základe dualizmu uplatňovali dve rôzne koncepcie výchovy a vzdelávania. Prvotnou úlohou Ministerstva školstva a národnej osvety sídliaceho v Prahe⁷⁰ bola snaha o unifikáciu československého školského systému a taktiež zavedenie rovnako dlhej povinnej školskej dochádzky, prepracovanie učebníc a učebných osnov, zabezpečenie a odstránenie maďarizačných a austrofilných prvkov z výchovno-vzdelávacieho procesu a presadzovanie prvkov humanizmu, demokracie a československej jednoty. Snahy ministerstva sa premietli do prijatia

⁶⁷ Andrej Kováč uvádza, že obyvatelia Humenskej Oľky a Stropkovskej Oľky boli pred 27. novembrom 1914 evakuovaní do Jasova a Pécsu. Môžeme teda predpokladať, že podobný osud postihol aj obyvateľov Ruskej Kajne a ďalších obcí, ktoré ležali v blízkosti frontovej línie. KOVÁČ, Andrej. *Oľka na prahu druhého poltísročia*. Prešov : DATAPRESS Prešov, 1994, s. 14. ISBN 80-967207-0-8.

⁶⁸ BARTÓK, Béla. Drahý nnevlastný otec (Obnova Hunkoviec a Hevešská župa v rokoch 1915-1916). In: DROBNÁK, Martin – SZABÓ, Viktor. *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2014, s. 74. ISBN 978-80-971858-5-5. Gréckokatolícky chrám v obci Ruská Kajňa bol obnovený v roku 1924. *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Fragopolitanae (Prešov – Prjšev) Pro anno Domini 1931. Ab erecta Sede Episcopali anno 115*. Fragopolis: Typographie ad S. Nicolaum Prešov, 1931, s. 118.

⁶⁹ GABZDILOVÁ, Soňa. The status of teachers of Hungarian nationality in Slovakia after the establishment of the Czechoslovak Republic. In: *Človek a spoločnosť*, 2017, roč. 20, č. 3, s. 33. ISSN 1335-3608.

⁷⁰ Na Slovensku bol vytvorený tzv. Referát Ministerstva školstva a národnej osvety, ktorý priamo spadal pod pražské centrum.

Zákona č. 226 zo dňa 13. júla 1922, ktorý okrem iného riešil otázku ľudových škôl.⁷¹ Druhou závažnou otázkou, ktorou sa ministerstvo muselo zapodievať, bol nedostatok škôl, nízka kapacita v už existujúcich školách a nízky počet lojálnych učiteľov s čím úzko súvisela problematika samotného financovania ľudových škôl.

Po vzniku Československej republiky 28. októbra 1918 sa v Ruskej Kajni nepodarilo okamžite obnoviť inštitucionalizovaný proces výchovy a vzdelávania. Na štátnej úrovni sa však naštartovali procesy smerujúce k podpore ľudového školstva. Zmeny sa mohli realizovať len na základe adekvátnych štatistických dát. A preto začiatkom 20. storočia prebehlo celonárodné sčítanie obyvateľstva, na základe ktorého vieme, že v Ruskej Kajni žilo 92 mužov a 108 žien.⁷² Aj keď nepoznáme vekové rozloženie obyvateľstva, elementárne školstvo mohlo v chudobnom a dlho zanedbávanom regióne napomôcť pri rozvoji Zemplína. Počet obyvateľov pozvoľne narastal. Začiatkom 30. rokov 20. storočia žilo v 41 domoch celkovo 211 obyvateľov, z toho 171 sa hlásilo k ruskej (rusínskej – pozn. autora) národnosti⁷³, 25 obyvateľov uviedlo československú národnosť a 15 obyvateľov malo uvedenú

⁷¹ Zákon č. 1922 zo dňa 13. júla 1922, nazývaný aj Malý školský zákon, zaviedol do ľudových škôl povinné vyučovacie predmety – náboženstvo, občianska náuka, čítanie, písanie, vyučovací jazyk, počty a geometriu, prírodopis, prírodpyt, zemepis, dejepis, kreslenie, spev, ručné práce a telesnú výchovu. Ak žiak nevyznával žiadne náboženstvo alebo nebolo uznané štátom tak bol oslobodený od tohto predmetu (§ 1 a § 3). Zákon sa zaoberal aj počtom žiakov v triedach. Prvých päť rokov po vydaní zákona mohlo byť v triede až 80 žiakov. Od školského roka 1927/1928 ich počet mal klesnúť na 70 a od školského roka 1932/1933 mohlo sa v triede vyučovať maximálne 60 žiakov (§ 6). Reforma školstva zavádzala povinnú 8-ročnú dochádzku pre deti od 6 rokov, pričom na Slovensku sa mala povinne realizovať až od školského roka 1927/1928 (§ 11 a § 12). Bližšie pozri: PŠENÁK, Jozef. *Pramene k dejinám československého školstva*. Bratislava: SPN. 1979. s. 56-65. K reforme národného školstva bližšie pozri: KÁZMEROVÁ, Ľubica. K vývinu štruktúry školstva na Slovensku. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu 1918-1939*. Bratislava: VEDA. 2004. s. 422-426. ISBN 80-224-0795-X.

⁷² *Štatistický lexikón obcí v republike Československej: III. diel, Slovensko*. 1927, Praha: Státní úřad statistický, s. 1927.

⁷³ Historik Magocsi poukazuje na nejednoznačné používanie a zámerné zamieňanie pojmov rusínsky a rusínčina s ruským a ruštinou. Na území východného Slovenska zámerné tieto pojmy zamieňali karpatorusínski aktivisti, a to z dôvodu, že chceli takto prinútiť kompetentné štátne orgány k zavedeniu „ruského“ jazyka do výučby. MAGOCSI, Paul Robert. *Chrbtom k borám*. Prešov: UNIVERSUM-EU s.r.o., 2016, s. 280. ISBN 978-80-89046-97-3. Aj v školskej kronike z obce Ruská Kajňa badáme tento problém. Po druhej svetovej vojne je škola označená za „ruskú“. V prvom spoločnom štáte Čechov a Slovákov bolo spočiatku veľmi komplikované vymedziť rusínske etnikum, keďže mali blízko k Rusom či Ukrajincom a zvykli sa takto aj označovať. Práve obce ako Ruská Kajňa sa stali terčom záujmu, keďže odkazovali na „oroszcoh“ (orosz - Rus) stotožňovaných s Rusínmi či veriacimi gréckokatolíckej či pravoslávnej viery. Veď aj za vojny sa na rusínske obyvateľstvo pozeralo s nevôľou, keďže sa armádne velenie obávalo možnej spolupráce s ruskými vojskami. Bližšie pozri: Chcú stvoriť nový národ. In: *Národné noviny*, 1920, roč. 51, č. 174, s. 1.

inú národnosť.⁷⁴ Otázka riešenia školskej dochádzky priamo v obci teda naberala reálny základ. Obdobie Československej republiky nám retrospektívne zachytáva *Školská kronika*, ktorá sa začala písať niekedy po skončení druhej svetovej vojny. Prvý záznam o výchovno-vzdelávacom procese v obci pochádza až z roku 1929.⁷⁵ „Do roku 1929 obyvatelia Ruskej Kajne nechodili do školy, pretože v obci neexistovala žiadna školská budova. V roku 1929 boli vymenovaní prví štátni učitelia, ktorí učili od roku 1930. Keďže v obci nebola žiadna školská budova využívali jednu izbu v dome Michala Kizáka.⁷⁶ Vyučovanie v iných ako školských priestoroch bolo v chudobných oblastiach Slovenska štátnymi orgánmi spočiatku tolerované. Ako uvádza Ľubica Kázmerová tak „najhoršie umiestnenie mali ľudové školy. Mnohé obce nevlastnili školskú budovu a vyučovanie prebiehalo často vo väčších miestnostiach, napr. priestoroch súkromného obytného domu. Boli aj prípady, keď sa vyučovalo v miestnej krčme, samozrejme, mimo jej pobostinskej prevádzky.“⁷⁷

Rokom 1929 teda začína nová etapa inštitucionalizovaného vzdelávania a výchovy najmladšej generácie nielen obyvateľov Ruskej Kajni, ale aj okolitých obcí, kde miesto učiteľa ešte štát z rôznych príčin nezriadil. Obdobím vzniku prvého spoločného štátu Čechov a Slovákov budovanom na demokratických princípoch sa začína nová etapa budovania školstva. Výzvou do budúcnosti zostáva ponúknuť čitateľovi komplexný pohľad na vývoj školstva v obci Ruská Kajňa v priebehu 20. storočia v siločiarach politických režimov, ktoré ovplyvňovali celkový proces edukácie mladej generácie.

⁷⁴ Dominantné zastúpenie si v obci zachovali gréckokatolíci. Ku gréckokatolíckej viere sa hlásilo 195 obyvateľov a k rímskokatolíckej viere len 3. V obci žila aj 12-členná židovská komunita a jeden občan bol buď iného vierovyznania alebo bez vyznania. *Štatistický lexikón obcí v Republike Československej. III. Krajina Slovenská*. Praha : Orbis, 1936, s. 54.

⁷⁵ Rok 1929 mohol byť pre Ruskú Kajňu ešte prínosnejší. Po kňazskej vysviacke v katedrále svätého Jána Krstiteľa v Prešove 3. februára 1929 bol novokňaz Vasil' Hopko vymenovaný za administrátora farnosti Pakostov s filiálkou Ruská Kajňa. Svojej farnosti sa však neujal, keďže ho biskup Pavol Peter Gojdič vymenoval za správcu novovzniknutej farnosti v Prahe. HALGAŠOVÁ, Ivana. Rok kňazov v pohľade na kňazskú a biskupskú činnosť blahoslavených biskupov Pavla Petra Gojdiča, OSBM a ThDr. Vasil'a Hopka. In: *Theologos*, 2010, roč. 12, č. 1, s. 271. ISBN 1335-5570.

⁷⁶ *Školská kronika 1929-1972, rok 1929-1930*. Školská kronika je písaná cirkevnoslovanským jazykom a ukrajinsky s v kombinácii s miestnym dialektom. Aj preto sú niektoré časti veľmi ťažko čitateľné. Od školského roka 1965/1966 je školská kronika vedená v slovenskom jazyku. V dobovom dokumente *Evangelikus kerületi collegium* sa medzi študentmi prvého ročníka strednej školy (maď. főgymnasium) nachádza aj Miklós (Michal) Kizák narodený v Pakostove v roku 1876 gréckokatolíckeho rítu. Či ide o Kizáka, ktorý ponúkol priestory pre vyučovanie v Ruskej Kajni nevieme, ale dokazuje to, že rodina Kizákovcov patrila medzi významné rodiny v gréckokatolíckej farnosti Pakostov. *Az Eperjesi Ág. Hitv. Ev. Kerületi Collegium értesítője az 1888-89. Iskolai évről*. Eperjes : Kósch Árpád Könyvnyomdajá, 1889, s. 60.

⁷⁷ KÁZMEROVÁ, Ľubica. K otázkam vývoja školského systému a legislatívy. In: KUDLÁČOVÁ, Blanka (ed.). *Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1918-1945*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave. 2016. s. 202-203. ISBN 978-80-8082-955-1.

Použité pramene a literatúra (Sources)

Archívne pramene

Archív gréckokatolíckeho arcibiskupstva, fond Bežná agenda, rok 1826.

Donatio venditionalis pro Johanne Peter de Gersse super pertinentiis Ztropko.

Dostupné na internete : <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_03_1220/?image=0&pg=458&bbox=765%2C-1001%2C1578%2C-563> [10.1.2021].

Matrika pokrstených gréckokatolíckej farnosti Pakostov 1865-1923.

Školská kronika 1929-1972

Edované pramene

BENDÁSZ, István – KOI, István (eds.). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészszégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus, 1994, s. 103. ISBN 963-04-2876-3.

PŠENÁK, Jozef. *Pramene k dejinám československého školstva*. Bratislava : SPN. 1979. s. 56-65, 89-112, 148-176.

SZABO, Péter – VÉGHSEŐ Tamás (eds.). *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez*. Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015, s. 96-97. ISBN 978-615-5073-34-2.

VÉGHSEŐ, Tamas – TERDIK, Szilveszter – SIMON, Katalin. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez*. Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. 2014. s. 307. ISBN 978-615-5073-29-8.

Štatistické pramene

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. A népség foglalkozása és a nagyiprai vállalatok községenként. Budapest 1912, s. 266-267.

Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Fragopolitanae (Prešov – Prjšov) Pro anno Domini 1931. Ab erecta Sede Episcopali anno 115. Fragopolis: Typographie ad S. Nicolaum Prešov, 1931, s. 118.

Štatistický lexikón obcí v republike Československej: III. diel, Slovensko. 1927, Praha: Státní úřad statistický, s. 1927.

Štatistický lexikón obcí v Republike Československej. III. Krajina Slovenská. Praha : Orbis, 1936, s. 54.

Memoáre

KOVÁCS, Lajos (ed.). *Iloncsi. Z vojnového denníka grófky Ilony Andrásyovej*. Prel. Šimkuličová, Anna. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy, 2019, s. 85, 93. ISBN 978-80-973444-0-5.

Dobová tlač

- Egy havi közigazgatás In *Felsőmagyarországi Hirlap*, 1909, roč. 12, č. 82, s. 2.
 Felsőmagyarországi Hirlap, 13.10.1909, s. 1-2, Egy havi közigazgatás.
 Felsőmagyarországi Hirlap, 13.07.1910, s. 3, Állategészségügy.
 Chcú stvorit' nový národ. In *Národné noviny*, 1920, roč. 51, č. 174, s. 1.
 Népszava, 20.05.1911, s. 3, Nincs iskola.
 ŠVIGÁR, Ján. List z Vyšnej Oľky: Naftové pramene vo Vyšnej Oľke. In *Demokratický týždenník*, 1947, roč. 2, č. 7, s. 4.
 TELEGDI RÓTH, Lajos. A petrolum előfordulása Magyarországon. In *Bánya*, 1912, roč. 7, č. 51-52, s. 3-4.

Monografie

- Az Eperjesi Ág. Hitv. Ev. Kerületi Collegium értesítője az 1888-89. Iskolai évről*. Eperjes : Kósch Árpád Könyvnyomdája, 1889, s. 60.
 DANEK, Ján. *Dejiny výchovy a vzdelávania na území Slovenska*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. 2015. s. 76. ISBN 978-80-8105-647-5.
 DROBŇÁK, Martin (zost.). *Medzilaborce 1914 – 1918*. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce; Klub vojenskej histórie Beskydy, 304 s. ISBN 978-80-570-0491-2.
 KÁZMEROVÁ, Ľubica. K vývinu štruktúry školstva na Slovensku. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu 1918-1939*. Bratislava : VEDA. 2004. s. 422-426. ISBN 80-224-0795-X.
 KIZÁK, Jozef. *Pakostov v minulosti a súčasnosti*. Prešov : ManaCon. 1998. s. 34-36. ISBN 80-85668-57-2.
 KOVÁČ, Andrej. *Oľka na prahu drubého poltisícročia*. Prešov : DATAPRESS. 1994. s. 14, 21. ISBN 80-967207-0-8.
 KOVÁČ, Dušan. *Dejiny Slovenska*. b.m. : Lidové noviny, 1998, s. 296.
 LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 1998, s. 226.
 LIŠKA, Anton. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, s. 116. ISBN 978-80-555-1040-8.
 MAGOCSI, Paul Robert, *Chrbtom k horám*. Prešov : UNIVERSUM-EU s.r.o., 2016, s. 280. ISBN 978-80-89046-97-3.
Ottův slovník naučný. Třináctý díl. Praha: J. Otto, 1898, s. 947.
 PRŮCHA, Jan a kol. *Pedagogický slovník*. 4. vydanie. Praha : Portál, 2003, s. 277. ISBN 80-7178-772-8.
 RAPANT, Daniel. *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831*. Diel prvý. Dejiny. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1953, s. 63 – 129.
 SEGEŠ, Vladimír a kol. *Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov*. Praha : Ottovo nakladateľstvá, 2015, s. 178. ISBN 978-80-7451-469-2.

- SEMEŠ, Anton. *Historický schematizmus Prešovského arcibiskupstva (1750 – 1950)*. Bratislava: Pascha, 2012, 166 s.
- VASIĽ, Jozef. *Farnosť Jankovce*. b. m. : b. v., s. 9.
- ZUBKO, Peter. *Administratívno-právne pramene latinskej proveniencie o východnej cirkvi na východnom Slovensku. Výber dokumentov z rokov (1646) 1726 – 1815*. Poprad : Popradské tlačiarne pre Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, 2017, s. 74-78. ISBN 978-80-89613-19-9.
- ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce: Zemplínska spoločnosť, 2001, s. 438. ISBN 80-968579-1-6.

Články a štúdie

- BARTÓK, Béla. Drahý nevlastný otec (Obnova Hunkoviec a Hevešská župa v rokoch 1915-1916). In: DROBNÁK, Martin – SZABÓ, Viktor. *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2014, s. 74-82. ISBN 978-80-971858-5-5.
- BUFFA, František. O formálnych poľsko-slovenských lexikálnych rozdieloch. In: *Slavica Slovaca*, 2002, roč. 37, č. 2, s. 127. ISSN 0037-6787.
- BURAI, Miroslav. *Pred 250 rokmi v dnešnom humenskom okrese stálo 414 gréckokatolíckych drevených cerkvi*. In: Mestský výbor SOĽ v Snine.
- BURDA, Matúš. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 1, s. 52-87. ISSN 1335-3314.
- GABZDILOVÁ, Soňa. The status of teachers of Hungarian nationality in Slovakia after the establishment of the Czechoslovak Republic. In: *Človek a spoločnosť*, 2017, roč. 20, č. 3, s. 33. ISSN 1335-3608.
- HALGAŠOVÁ, Ivana. Rok kňazov v pohľade na kňazskú a biskupskú činnosť blahoslavených biskupov Pavla Petra Gojdiča, OSBM a ThDr. Vasiľa Hopka. In: *Theologos*, 2010, roč. 12, č. 1, s. 271. ISBN 1335-5570.
- HANULA, Matej. Školstvo, školy a ich výstavba ako nástroj uplatňovania moci agrárnou stranou na medzivojnovom Slovensku. In: KÁZMEROVÁ, Ľubica (zost.). *Premeny osvety a vybraných školských výchovno-vzdelávacích prostriedkov na Slovensku (1918-1939)*. Bratislava : VEDA – Historický ústav SAV. 2016. s. 114. ISBN 978-80-224-1536-1.
- KÁZMEROVÁ, Ľubica. Vzdelávanie budúcich učiteľov na Slovensku v prvých rokoch existencie Československa. In: HANULA, Matej et al. *Dlhá cesta od monarchie k republike. Zmeny režimov, myslenia a životného štýlu na Slovensku v strednej Európe od polovice 19. do polovice 20. storočia*. Bratislava : VEDA; SAV, 2021, s. 197. ISBN 978-80-224-1921-5.
- KÁZMEROVÁ, Ľubica. K otázkam vývoja školského systému a legislatívy. In: KUDLÁČOVÁ, Blanka (ed.). *Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1918-1945*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave. 2016. s. 202-203.

ISBN 978-80-8082-955-1.

- KÓNYOVÁ, Annamária. Aristokracia na Zemplíne a jej význam pri šírení reformácie. In: KUŠNÍR, Jozef (ed.). *Nové obzory 35. Šľachtické rody na východnom Slovensku v období stredoveku a novoveku*. Prešov: Krajské múzeum v Prešove, 2019, s. 95-99. ISBN 978-80-89952-08-3.
- KOWALSKÁ, Eva. Keď škola prestala byť predsieňou kostola. In: *História – Revue o dejinách spoločnosti*, 2006, roč. 5, č. 2, s. 19. ISSN 1335-8316.
- KOWALSKÁ, Eva. Ľudové školstvo a formovanie vzdelanosti v mestách na Slovensku v 18. storočí. In: *Historický časopis*, 1986, roč. 34, č. 5, s. 697.
- PALAŠČÁK, Dávid. Obyvateľstvo humenského panstva v roku 1715. In: KÓNYA, Peter (ed.). *Snem roku 1715 a uborská spoločnosť v 18. storočí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2016, s. 164. ISBN 978-80-555-1744-5.
- ROVNÁKOVÁ, Stanislava. Rod Petheö – história a geneológia rodu. In: KUŠNÍR, Jozef (zost.). *Šľachtické rody na východnom Slovensku v období stredoveku a novoveku*. Prešov: Krajské múzeum v Prešove, 2019, s. 20-21. ISBN 978-80-89952-08-3.
- ŽEŇUCH, Peter. Cyrilské a latinské písomnosti byzantskej tradície v kontexte kultúrneho i náboženského pluralizmu v regióne pod Karpatmi. In: MICHALOV, Jozef a kol. (eds.). *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda; Rímskokatolícky biskupský úrad v Nitre, 2017, s. 25; s. 31-32. ISBN 978-80-8094-239-7.
- ŽEŇUCH, Vavrinec. Kantori východného rítu v 18. storočí. Sonda do problematiky na príklade Užskej stolice. In: *Theologos*, 2020, roč. 22, č. 1, s. 226. ISSN 1335-5570.
- ŽEŇUCH, Vavrinec. Ľudové školy Užskej stolice na území dnešného Slovenska a ich prechod do československej správy. In: FICERI, Ondrej (ed.). *Obce za prevratu*. Spišská Nová Ves, Košice : Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2019, s. 91. ISBN ISBN 978-80-85328-71-4.

Problematika pôvodu huncokárov so zameraním na nemecky hovoriace krajiny¹

Pavol Krajčovič

Mgr. Pavol Krajčovič, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: pavol.krajcovic@ucm.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8027-1841>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:45-68

The issue of the origin of huncokars with a focus on German-speaking countries

Huncokars, who belonged to the German ethnic group, lived scattered on forest settlements located in present day southwestern Slovakia. In several chronologically different colonization stages, they settled mainly on the territory of Little Carpathian mountains. They were professionally oriented to work in forestry. Although German and Sudeten German research respectively, has provided a broader knowledge about their everyday life, the question of their origin is still relatively ambiguous. The main goal of my study is, based on available written materials, the identification of huncokar families or individuals, who came from German-speaking countries.

Keywords: huncokars - southwestern Slovakia – German minority - forest environment – German countries - origin

Úvod

Nemecky hovoriace obyvateľstvo v minulosti zohrávalo pomerne významnú úlohu v rámci národnostnej a etnickej skladby súčasného Slovenska. Jeho vplyv je na tomto území spätý už s obdobím vlády uhorského panovníka Štefana I. (cca. 975 – 1038) v 11. storočí. Vtedy sem prichádzali predovšetkým osoby nemeckého pôvodu z radov remeselníkov či obchodníkov, ale taktiež rytierov a duchovenstva.² Vo všeobecnosti je však možné konštatovať, že mohutnejšie osídľovanie Slovenska nemeckým obyvateľstvom prebiehalo v časovo rozdielnych etapách. Tie je možné zaradiť do období 13. až 19. storočia.³

¹ Príspevok vznikol v rámci Fondu pre podporu výskumu Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, FPPV-20-2022 História nemeckého obyvateľstva na Slovensku: vysokoškolský učebný text.

² PÖSS, Ondrej. *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2012, s. 6.

³ HORVÁTHOVÁ, Margaréta. *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Komárno: Fórum inštitút pre výskum menšín, 2002, s. 8.

V dôsledku odlišných období a oblastí, odkiaľ nemeckí kolonisti na územie Slovenska prichádzali, nedošlo k vytvoreniu jednotného homogénneho spoločenstva. Nemecké obyvateľstvo sa diferencovalo kultúrne, nábožensky, jazykovo (používalo rozličné dialekty), hospodársky a politicky.⁴ Už od stredoveku sa tak postupne vytvorili tri rozsiahlejšie nemecké sídelné oblasti, v rámci ktorých sa vyčlenili viaceré menšie regionálne útvary. Na západe to bol región približne medzi Bratislavou, Trnavou a Malými Karpatmi (Pressburg und Umgebung). V oblasti stredného Slovenska sa v okolí bankských miest sformoval tzv. kremnicko-pravniansky jazykový ostrov (Hauerland). Na východe je možné za takúto oblasť označiť Spiš a jeho časti: Horný Spiš (Oberzips) a Dolný Spiš (Untierzips). Za jeho súčasť je považované aj údolie rieky Bodva (Bodwatal).⁵

V bratislavskej oblasti sa ešte pred rokom 1945, nachádzalo osem obcí s viac ako 50% podielom nemeckého obyvateľstva. Boli to: Prievoz (Oberufer), Devín (Theben), Petržalka (Engerau), Limbach (Limbach), Rovinka (Waltersdorf), Nové Košariská (Mischdorf), Most na Ostrove/Most pri Bratislave (Bruck), Jánošíková (Schildern), Nová Lipnica (Tartschendorf). Medzi vojny bol podiel nemeckého obyvateľstva vyšší ako 12% v Rači (Ratzersdorf), ako 20 % v Svätom Jure (Sankt Georgen) a Pezinku (Bösing/Pösing). V Grinave (Grünau) to bola takmer polovica, v Modre (Modern) a Trnave (Tyrnau) to bolo pod 7 %. Špecifikom Bratislavy bolo vždy priame napojenie na nemecky hovoriacu oblasť a až do roku 1900 bolo nemecké obyvateľstvo vo väčšine.⁶ Súčasťou bratislavskej sídelnej oblasti boli v minulosti taktiež horské sídla huncokárov, ktoré boli rozptýlené po území malokarpatského pohoria.⁷

Nemecké osídľovanie stredného Slovenska súviselo s výskytom rúd drahých kovov. V priebehu 13. a 14. storočia bolo postupne založených tzv. sedem dolnouhorských bankských miest, ku ktorým patrili aj Banská Štiavnica (Schemnitz), Kremnica (Kremnitz) a Banská Bystrica (Neusohl).⁸ Pojmom Hauerland býva označovaná niekdajšia bankská oblasť, osídlená obyvateľstvom nemeckého pôvodu. Jej súčasťou bola okrem nemeckého jazykového ostrova (deutsche Sprachinsel) rozprestierajúceho sa v okolí Kremnice a Nitrianskeho Pravna (Deutsch-Proben),

⁴ ĎURKOVSKÁ, Mária. História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia. In: *Človek a spoločnosť*. Bratislava: SAV, 2007, s. 1-11.

⁵ KÁRPÁTY, Peter. Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: *Folia geographica*. Prešov: Prešovská univerzita, 2002, s. 41-53.

⁶ Tamtiež.

⁷ BERANEK, Franz Josef. Das Habanerdeutsch. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1943, s. 4; NEUNTEUFL, Walter. *Das Deutschtum im Pressburger Raum: mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis*. Graz: Südostdeutsches Institut, 1944, s. 2; ZIMMERMANN, Fritz. *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland*. Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1980, s. 58.

⁸ JAHN, Egbert Kurt. *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918 – 1929. Ein Beitrag zur Nationalitätsproblematik*. München – Wien: Oldenbourg Verlag, 1971, s. 20.

taktiež oblasť Handlovej (Krickerhau).⁹ Termín Hauerland sa zaužíval až po roku 1930, pretože z dvadsiatich štyroch, prevažne nemeckých obcí sa názov ôsmich z nich končí na -hau. V preklade táto koncovka (hau) označuje vyrúbanú lesnú plochu (čistinku).¹⁰

Cez Spiš viedla jedna z najdôležitejších európskych obchodných ciest neskorého stredoveku, ktorá údolím Hornádu a Popradu spájala Uhorsko s Poľskom. Na území horného Spiša vzniklo v 13. storočí tzv. Spoločenstvo spišských miest. K jeho centrám patrili Kežmarok (Käsmark) a Levoča (Leutschau). Popri toku rieky Hnilec sa zas nachádzalo šesť banských miest a v údolí Bodvy mali silné nemecké zastúpenie predovšetkým Medzev (Metzenseifen) a Štós (Stoss).¹¹

V rámci svojej štúdie sa zameriavam na problematiku pôvodu huncokárov so zameraním na nemecky hovoriace krajiny. Prvé skupiny tohto obyvateľstva, profesijne zameraného na prácu v lesnom hospodárstve, prichádzali na územie súčasného juhozápadného Slovenska už v prvej polovici 18. storočia. Najčastejšie sa zaoberali drevorubačstvom, pálením dreveného uhlia či vápna, ale aj kolárstvom, rezbárstvom a pod.¹² Časť z nich vykonávala taktiež horárske, hájnícke a poľovnícke povolanie.¹³ Nebudovali takmer žiadne osady. Žili zväčša na samotách, ktoré boli rozptýlené naprieč celým malokarpatským pohorím.¹⁴ Od konca prvej polovice 19. storočia sa časť malokarpatských huncokárov presunula na opustené kopanice považsko-inoveckého pohoria, kde pozvoľne vytvorila sesterské osídlenie (Tochtersiedlung).¹⁵

Huncokári po celé desaťročia pretrvávali, ako endogamná a etnicky uzavretá komunita. Zmena jazykovej situácie u značnej časti huncokárov bola evidentná v období existencie medzivojnovkej Československej republiky (1918 – 1938). Súviselo to predovšetkým s tým, že od roku 1922 začala platiť povinná osemročná dochádzka. Huncokárske deti boli vtedy prinútené dochádzať do slovenských škôl,

⁹ EUPŤÁK, Marek. Odrasť vlastných mien v názvoch šacht a štôlní v kremnickej banskej oblasti. In: *Germanistické štúdie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2003, s. 16-18.

¹⁰ PÖSS, Ondrej. Karpatskí Nemci. In: *História*. Bratislava: História, 2002, s. 17-19.

¹¹ Tamtiež.

¹² BELÁKOVÁ, Mária. Nemecké názvy prítokov (i prameňov) „Stoličného potoka“ ako svedectvá o nemeckej kolonizácii. In: *Jednotlivé a všeobecné v onomastike*. Prešov: Prešovská univerzita, 2012, s. 199-207.

¹³ KRAJČOVIČ, Pavol. *Huncokári – každodenný život zaniknutej minority*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2021, s. 7.

¹⁴ HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 29.

¹⁵ KRAJČOVIČ, Huncokári..., s. 7; LENDL, Egon. Die neuzeitlichen deutschen Siedlungsbewegungen in den Westkarpatenländern. In: *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark: Roland-Verlag, 1943, s. 106-115; V oblasti Považského Inovca sa pre tam žijúcich nemecky hovoriacich drevorubačov, zaužívalo najmä etnonymické pomenovanie – šajtári. Vzniklo z nemeckého slova das Scheit, čo v preklade znamená poleno. Pozri: MRVA, Ivan. *Hrádok nad Váhom*. Bratislava: Alfa-press, 1996, s. 104-105.

ktoré sa nachádzali v jednotlivých podhorských obciach. Vplyvom slovenského prostredia, tak začali v každodennom styku viac používať jazyk majority (slovenčinu) a znalosti ich špecifického nemeckého dialektu naopak postupne upadali.¹⁶

Ako som uviedol vyššie, huncokári prichádzali na juhozápadné Slovensko od prvej polovice 18. storočia. Ich pôvod je však pomerne nejednoznačný. Niektorí nemeckí a sudetonemeckí vedecko-výskumní pracovníci (historici, etnografovia, folkloristi), ktorí sa v prvej polovici 20. storočia venovali v rámci výskumu tzv. jazykových ostrovov (Sprachinselforschung) aj huncokárom, vo svojich prácach uvádzali ako miesta pôvodu tohto nemecky hovoriaceho obyvateľstva viaceré krajiny. Najčastejšie zaznamenávali Horné a Dolné Rakúsko, Štajersko, Bavorsko, Tirolsko, alebo len vo všeobecnosti alpské regióny.¹⁷ Časť bádateľov spomenula aj historické územia českých krajín (Moravu, Sliezske, Čechy).¹⁸ K similárnym záverom prichádzali aj niektorí slovenskí vedci, ktorí počas svojich výskumov prichádzali do priameho styku aj s potomkami tejto komunity.¹⁹ Napriek nejednoznačnosti názorov v odbornej literatúre sa snažím vo svojom príspevku

¹⁶ KRAJČOVIČ, Huncokári..., s. 113; PÖSS, Ondrej – FIEO, Rastislav. *Huncokári – India z našich hôr: sprievodca po expozícii*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2017, s. 43.

¹⁷ BERANEK, Franz Josef. Ein Völkersplitter. In: *Kuckuck*. Wien: Swoboda & Co, 1930, s. 8; BERANEK, Franz Josef. *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgans*. München: Max Schick Verlag, 1941, s. 87; BERANEK, Franz Josef. Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark: Roland-Verlag, 1943, s. 56-77; KASER, Hans. *Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschums: Beiträge zur Siedlungsgeographie*. Breslau: Verlag Priebsch's Buchhandlung, 1934, s. 32, 47 a 115; LENDL, Egon. Der deutsche Volksboden im Nordkarpatenraum. In: *Karpatenland*. Pressburg: Deutsche Partei, 1941, s. 12-20; LIST, Berta. Aufgaben und Arbeitsweisen der sippenkundlichen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Slowakei. In: *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark: Roland-Verlag, 1944, s. 78-89; NEUNTEUFL, Das Deutschtum..., s. 14; Na základe doterajších lingvistických výskumov je možné huncokárske nárečie priradiť k stredobavorskému dialektu (mittelbayrisch). Pozri: FEDIČ, Dušan. Analysis of Huncokar's Dialect. In: *Ethnologia Actualis*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2014, s. 109-119.

¹⁸ BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Neues Pressburger Tagblatt*. Pressburg: Friedrich Irrgang, 1930, s. 3-4; FOCHLER-HAUKE, Gustav. *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei: Eine geographisch-geopolitisch Zusammenschau*. Heidelberg: Kurt Vowinkel Verlag, 1937, s. 174; LEMBERG, Eugen. Volkskundliche Übersicht. In: *Die Deutschen in der Slowakei und im Karpathenrußland*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 41-43; LENDL, Egon. Sudetendeutsche im Karpatenraum. In: *Deutsches Blut im Karpatenraum. Jahrbuch des Deutschen Auslands-Instituts zur Wanderungsforschung und Sippenkunde, mit 7 Karten und 35 Bildern*. 6. Band. Stuttgart – Berlin: Verlag W. Kohlhammer, 1941/1942, s. 166-172.

¹⁹ HABÁŇOVÁ, Gabriela. K niektorým problémom hodnotových orientácií skupiny horských drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch. In: *Kontinuita a konflikt bodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1991, s. 81-89; HABÁŇOVÁ, Gabriela. K problému zamestnaneckých vzťahov etnokultúrnej skupiny tzv. Huncokárov v Malých Karpatoch. In: *Stredoeurópske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku*. Bratislava: Stimul, 1995, s. 144-154; HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 29; SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína. Partnerský a erotický život v špecificky izolovanom horskom prostredí. In: *Erotika v ľudovej kultúre*. Uherské Hradište: Slovácke múzeum, 2017, s. 67-80.

syntetizovať všetky dostupné dáta o možnom pôvode časti huncokárov v nemecky hovoriacich krajinách, ktoré som extrahoval do jednotného celku. Okrem prác národopisného charakteru v nemeckom a slovenskom jazyku som použil aj viaceré archívne materiály. Sú to najmä matričné záznamy jednotlivých malokarpatských podhorských obcí, kde sa nachádzajú dôležité údaje o huncokárskom obyvateľstve. V nich sú príslušníci tejto špecifickej etnografickej skupiny najčastejšie evidovaní ako príslušníci katolíckeho vierovyznania, s uvedením vtedajšieho miesta pobytu (*in silvis, ex silvis, ex silva, ex montibus, in montibus, ad montes, ex sylvis hujatibus, ex nostris sylvis, ex hujatibus sylvis, ex sylva civitatis*) alebo profesie (*lignicida, lignisector, scissoris lignorum, favágó, jäger, oberjäger, silvanus, silvanus dominalis, venator, supremus venator, superior venator, calcis ustor*).²⁰

Migračné etapy a príčiny príchodu huncokárov

Na základe údajov pochádzajúcich z odbornej literatúry je možné určiť minimálne tri fázy huncokárskej migrácie. Prvá prebehla počas vlády panovníka habsburskej monarchie Karola VI. (1711 – 1740). Uhorský regionálny historik a neskorší pápežský prelát Pavol Jedlička (Pál Jedlicska) uviedol, že prvé skupiny nemecky hovoriacich drevorubačov sa v oblasti malokarpatského pohoria objavili v roku 1732.²¹ Ním zaznamenaná správa môže súvisieť s vývinom hospodárskej správy v tamojších lesoch. Podľa výkazu konvencie úradníkov a hospodárskej čelade sa na pálfiovských panstvách Pezinok a Svätý Jur k roku 1732 uvádzajú profesie lesného úradníka (*Waldbereiter*) a lesníka (*Waldforster*).²²

Druhá etapa migrácie prebehla počas vlády rakúskej a uhorskej panovníčky Márie Terézie (1740 – 1780) a jej syna Jozefa II. (1765 – 1790). Príchod huncokárov v tereziánskom, resp. jozefínskom období mohol mať viacero príčin. Prvou z nich bola rekatolizácia. Huncokári boli rímsko-katolíckeho vyznania a tak ich príchod mohol slúžiť vláducej habsburskej dynastii a jej spojencom, ako nástroj v súboji s protestantizmom.²³ Potvrzuje to aj výber územia, na ktorom sa huncokári usádzali. Najväčším pozemkovým vlastníkom v rámci vtedajšej Bratislavskej stolice,

²⁰ KRAJČOVIČ, Huncokári..., s. 48 a 98; SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Partnerský..., s. 67-80.

²¹ JEDLIČKA, Pál. *Kiskárpáti emlékeke. Vöröskötöl-Szomolányig. Hely és művelődéstörténeti tanulmány.* Budapest: Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben, 1882, s. 317.

²² SEDLÁK, František. Náčrt vývinu správy feudálnych panstiev na Slovensku od polovice 16. do polovice 19. storočia. In: *Historické štúdie*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1965, s. 54-87.

²³ FOCHLER-HAUKE, Deutscher..., s. 172-173; Počas obdobia vlády Márie Terézie bol vybudovaný transmigračný systém (spojenie deportácie a kolonizácie), ktorého konečným riešením bolo „vyčistiť“ centrálnu krajinu habsburskej monarchie od protestantského obyvateľstva. Vysídlení väčšinou putovali do Sedmohradska, kde im bola zaručená náboženská sloboda. Pozri: BENDEL, Rainer – SPANNENBERGER, Norbert. *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Münster: LIT Verlag, 2010, s. 149.

pod ktorú zároveň spadala značná časť malokarpatského horstva, boli Pálfiovci.²⁴ Táto uhorská šľachtická rodina bola už od 17. storočia známa svojou podporou katolicizmu v krajine.²⁵ Druhou eventuálnou príčinou príchodu huncokárov mohla byť tzv. merkantilistická filozofia, ktorú vystihovala téza: „*Kde sú ľudia, tam sú peniaze*“ („*Ubi populus, ibi obolus*“). V zhode s touto ideou úzko súviselo aj hospodárske využitie dovtedy takmer nevyužívaných lesných priestorov Malých Karpát.²⁶

Tretia migračná fáza prebehla počas krátkeho panovania rímsko-nemeckého cisára a uhorského kráľa Leopolda II. (1790 – 1792). V tomto období sa presunula do oblasti pezinských lesov a Limbachu, skupina paličov dreveného uhlia a drevorubačov, ktorí mali podľa názoru viacerých autorov pôvodne smerovať na územie súčasného rumunského Banátu.²⁷ Migračné etapy na konci 18. storočia síce ustali, no jednotlivé oblasti Malých Karpát boli dosídľované ešte v nasledujúcom 19. storočí.²⁸

Nemecký pôvod optikou národopisu

Ako prvý sa o huncokároch zmienil rakúsky úradník, štatistik a barón (Freiherr) Karl von Czoernig-Czernhausen. V jeho práci *Etnografia rakúskej monarchie* (*Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*) z roku 1857 sa zároveň nachádza informácia týkajúca sa pôvodu vyššie spomenutých drevorubačov a paličov dreveného uhlia, ktorí sa usadili pri Pezinku okolo roku 1790. Podľa neho mali

²⁴ BERANEK, Die deutsche Besiedlung der Westslowakei, s. 56-77.

²⁵ Pálfiovci boli známi aj tým, že zo svojich majetkov vyhánali protestantských duchovných a svojich poddaných nútili k zmene viery. Na rekatolizácii páfiovského panstva sa aktívne podieľali taktiež členovia niektorých náboženských rádov, ako napríklad jezuiti. Pozri: KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Podoby zbožnosti Pálffyovcov v ranom novoveku. In: Res Pálffyana. Príspevky k dejinám rodu Pálffyovcov. Časť: Občianske združenie Červenokamenské panstvo, 2018, s. 54-73.

²⁶ MAREK, Miloš. *Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text*. Trnava: Filozofická fakulta v Trnave, 2011, s. 285-286.

²⁷ FREIHERR VON CZOERNIG, Karl. *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. Dritten Band*. Wien: Kaiserlich-Koenigliche direction der administrativen statistik, 1857, s. 73; Migranti usadení pri Limbachu, ktorí pôvodne smerovali do Banátu, boli celkom určite katolíckeho vyznania. V Banáte sa totiž v danom období (druhá polovica 18. storočia) usádzali len katolíci, keďže vplyvom jezuitov sa tam od roku 1727 nenachádzala žiadna protestantská usadlosť. Pozri: SEEWANN, Gerhard. *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band I. Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2013, s. 188.

²⁸ STEINACKER, Ruprecht. Pressburg, eine deutsche Stadt. In: *Kalender der Deutschen in der Slowakei*. Pressburg: Roland-Verlag, 1941, s. 64-65.

tieto osoby štajerský pôvod.²⁹

Pomerne rozsiahle údaje o huncokárskom obyvateľstve zachytil v prvej časti svojho dvojväzkového diela *Malokarpatské pamiatky (Kiskárpáti emlékek)* Pavol Jedlička. Počas toho, ako sa v rokoch 1881 až 1882 pohyboval v západnej časti malokarpatského pohoria sa stretol aj s členmi drevorubačskej komunity. Tvrdil, že nemecky hovoriaci drevorubači (németajkú favágók) žili v miestnych lesoch už od nepamäti. Exaktný čas ich príchodu však nebolo možné jednoznačne určiť. Odvolávajúc sa na poznatky získané od Imreho Madácha, to boli pôvodom rakúski drevorubači (osztrák favágók), ktorých do svojich služieb prijal aristokratický rod Drugetovcov. Počas svojho terénneho výskumu taktiež Jedlička absolvoval dialóg s istým osemdesiatročným drevorubačom. Ten mu prezradil, že jeho predkovia pochádzali zo Štajerska (Steierhomból). Ostatné huncokárske rodiny mali na základe jeho rozprávania rakúsky pôvod (Ausztriából származnak).³⁰

Zaujímavé informácie o každodennom živote huncokárov pochádzajú z roku 1887. V tomto čase sa rakúsky publicista Emil Thulner rozhodol realizovať spolu s niekoľkými svojimi kolegami túru po malokarpatských lesoch. Pohyboval sa konkrétne v oblasti pri hrade Červený Kameň. Počas cesty sa Thulnerova skupina zastavila na istej lesnej čistinke, kde sa nachádzalo malé hospodárstvo istého drevorubača (kleine Wirtschaft eines Holzhauers). On a jeho šesť dcér, rozprávali len po nemecky a rovnako ako ďalšie rodiny žijúce v malokarpatských lesoch, aj tento drevorubač mal štajerský pôvod.³¹

Huncokárom sa z časti v rokoch 1910 a 1922 venoval, aj slovenský redaktor, publicista a učiteľ Ferdinand Dúbravský. O komunite mal pomerne dobré vedomosti, keďže bol v priamom styku s viacerými jej členmi.³² Pri zmienke o ich pôvode zapísal, že horári, drevorubači a celý panský úrad (pováčšine členovia huncokárskej komunity) mali predovšetkým nemecký pôvod, no rozprávali aj po slovensky.³³ Zároveň uviedol, že niektoré drevorubačské rodiny pochádzali z Čiech.

²⁹ FREIHERR VON CZOERNIG, Ethnographie..., s. 73; Nemecký pôvod huncokárov je v stručnosti spomenutý aj v Štatistickom výkaze bratislavského komitátu (Statistische Nachweisungen über das Pressburger Comitát), ktorý vydala rakúsko-uhorská komora priemyslu a obchodu v roku 1866. Píše sa tu, že v dolinách malokarpatského horstva sa nachádzajú osamotené drevorubačské príbytky obývané nemeckými prísťahovalcami (einsame Holzhauer-Wohnungen von eingewanderten Deutschen bewohnt). Pozri: *Statistische Nachweisungen über das Pressburger Comitát: Gesammelt, Zusammengestellt und Herausgegeben*. Pressburg: Druck von Alois Schreiber, 1866, s. 176.

³⁰ JEDLIČKA, Kiskárpáti..., s. 317-318.

³¹ THULNER, Emil. Eine wanderung in der Kleinen Karpathen. In: *Österreichische Touristenzeitung*. Wien: Österreichischer Touristen-Klub, 1887, s. 257-258.

³² Dúbravský v istom období vyučoval huncokárske deti. Bol totiž učiteľom v škole, nachádzajúcej sa v lokalite Modra – Na Piesku. Pozri: GRAUS, Ján. Huncokárska škola na Piesku. In: *Modranské zvesti*. Modra: Kultúrne centrum Modra, 2016, s. 10.

³³ DÚBRAVSKÝ, Ferdinand. *Malé Karpaty a Biela Hora. Turistická úprava po juhozápadnej časti prebudeneho Slovenska*. Olomouc: Romuald Promberger, 1910, s. 36.

Vo svojom diele *Krvavý hostinec a iné povesti* z roku 1922, Dúbravský zaznamenal poznatky o huncokároch žijúcich na lokalite Holint. Podľa jemu dostupných informácií bolo drevorubačské osídlenie na Holinte späté s obdobím vlády Jozefa II. a aktivitou Pálfičovcov, ktorí im dali postaviť prýbytky. Okrem toho Dúbravský zapísal, že jednotlivé rodiny týchto migrantov pochádzali z Tirolska (Rofner, Aschenschwandtner, Hirner), Štajerska (Tröster-Steiner, Himberger, Lindner/Lindner) a nemecky hovoriacich oblastí Čiech (Tulák, Hartinger, Juriš, Schön, Strasser). Slovenský pôvod mali nositelia rodových mien Rybnikár, Vrátny, Šalát.³⁴

V rámci nemeckého a sudetonemeckého etnografického výskumu, sa ako prvý venoval huncokárskej problematike sudetonemecký etnosociológ Eugen Lemberg. Vo svojom krátkom článku s názvom *Národopisný prehľad (Volkskundliche Übersicht)* uviedol, že v malokarpatských lesoch sa v nedávnej minulosti usadili drevorubači a horári, ktorí pochádzali zo stredného Nemecka, severnej Moravy a Sliezska. Okrem toho Lemberg explicitne vylúčil možnosť, že by toto obyvateľstvo malo nejaký súvis s nemecky hovoriacimi heanzenmi (Hienzen, Hüenzen), ako podľa neho naznačovali niektorí jeho súčasníci.³⁵ Lembergov názor na pôvod časti huncokárov, akcentoval v roku 1937 sudetonemecký geograf Gustav Fochler-Hauke. Podľa neho žili v ochrannom pásme (Schutzlage) malokarpatského horstva Nemci, ktorých predkovia boli moravsko-sliezskými horármi a drevorubačmi (mährisch-schlesische Jäger und Holzfäller).³⁶

V roku 1929 navštívil rakúsky historik Wilhelm Bier v rámci svojho krátkeho pobytu na juhozápadnom Slovensku, taktiež malokarpatské huncokárske usadlosti. Z obsahu jeho článku vyplýva, že ho prekvapilo, keď ho v lese po nemecky pozdravili tamojší drevorubači. Počas rozhovoru s nimi zachytil aj informácie o ich pôvode. Domovinou ich predkov boli alpské oblasti Štajerska a Horného Rakúska. Za zmienku stojí aj huncokárske vysvetlenie ich jednotlivých migračných etáp. Podľa nich sa prvým príšielcom natoľko páčilo prostredie malokarpatského pohoria, že o tom referovali aj svojich príbuzných, ktorí ostali žiť v alpských regiónoch. Na túto informáciu však Bier nahliadal pomerne kriticky. Nemal totiž možnosť ju verifikovať tým, že by ju porovnal s poznatkami, ktoré by sa dali nájsť

³⁴ DÚBRAVSKÝ, Ferdinand. *Krvavý hostinec a iné povesti*. Prešov: Kultura, 1922, s. 16; Dúbravského tvrdenia o pôvode jednotlivých huncokárskych rodín v roku 1936 replikoval aj regionálny historik Alexander Nemčovský. Pozri: NEMČOVSKÝ, Alexander. Dutá Lipa. In: *Devín*. Bratislava: Školské inšpektoráty, 1936, s. 99-100.

³⁵ LEMBERG, Volkskundliche..., s. 41-43; Heanzen žili prevažne na území súčasného rakúskeho Burgenlandu a rozprávali stredobavorským dialektom nemčiny. Pozri: DACHLER, Anton. Die Heanzen. In: *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Wien: F. Tempsky, 1910, s. 28-38.

³⁶ FOCHLER-HAUKE, Deutscher..., s. 174.

v matrikách jednotlivých farností, alebo v Pálfišovskom archíve.³⁷

Začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia sa tematikou huncokárskeho osídlenia v malokarpatskej oblasti pomerne intenzívne zaoberal rakúsko-nemecký historik a folklorista Walter Kuhn. Bol v priamom kontakte s členmi huncokárskej komunity, keďže v roku 1932 zorganizoval krátky terénny výskum, počas ktorého navštívil samoty nemeckých drevorubačov (deutschen Holzfäller-Einzelhöfen).³⁸ Vo svojej práci z roku 1933 sa venoval aj pôvodu Nemcov žijúcich v Limbachu a jeho bezprostrednom okolí (k nim zaraďoval aj huncokárov). V duchu národnosocialistickej ideológie ich považoval za potomkov germánskych kmeňov Bajuvarov a Alamanov. Tí sa podľa neho najprv venovali poľnohospodárstvu a chovu dobytky, neskôr však boli nútení vykonávať aj drevorubačstvo.³⁹ O osem rokov neskôr, t. j. v roku 1941 vyšla Kuhnova štúdia s názvom *Etapý nemeckého osídlenia na východe (Die deutschen Siedlungswellen im Osten)*. V nej označil huncokársku migráciu za štátnu, resp. riadenú vtedajším habsburským panovníckym dvorom vo Viedni. Pôvod jednotlivých drevorubačských rodín bolo podľa neho možné vystopovať predovšetkým v oblastiach rakúskeho Salzkammergutu a Štajerska. Zmienil sa však aj o Chebsku a Šumave (Egerland und Böhmerwald).⁴⁰

V roku 1934 vyšla v rámci Východoeurópskeho Inštitútu vo Vroclave (Osteuropa-Institut in Breslau), vedecká monografia o slovenských Nemcoch,

³⁷ BIER, Wilhelm. Von deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: *Der Auslandsdeutsche*. Stuttgart: Deutsches Ausland-Institut, 1930, s. 8-9; BIER, Wilhelm. Von den deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: *Karpatenland*. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, 1930, s. 28-30.

³⁸ CAMANN, Alfred – KARASEK, Alfred. *Volkszerzählung der Karpathendeutschen – Slowakei. Teil I*. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1981, s. 42.

³⁹ KUHN, Walter. Die Bedeutung der geographischen Schutzlage für Kremnitz, Deutsch-Proben und andere deutsche Sprachinseln. In: *Geographischer Jahresbericht aus Österreich*. Leipzig – Wien: Franz Deuticke, 1933, s. 8-26; Tematika germánskych kmeňov žijúcich v minulosti na území Slovenska a ich historického odkazu, bola v období tridsiatych a štyridsiatych rokov 20. storočia pertraktovaná viacerými nemeckými píšucimi autormi. Pozri: BRAUNER, Heinz. Schlesien und die Slowakei. In: *Karpatenland*. Pressburg: Deutsche Partei, 1942, s. 263-274; GIERACH, Erich. König Wannius. In: *Karpatenland*. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, 1928, s. 16-19; GIERACH, Erich. Kaiser Konstantius' II. Feldzüge gegen die Quaden. In: *Karpatenland*. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, 1929, s. 49-53; GIERACH, Erich. König Gabinius. In: *Karpatenland*. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, 1930, s. 97-104; GIERACH, Erich. Die Germanen in der Slowakei. In: *Deutschumsfragen im Nordkarpatenraum*. Kásmark: Roland-Verlag, 1943, s. 34-46; SCHIER, Bruno. Der deutsche Einfluss auf die westslawische Volkskultur. In: *Karpatenland*. Pressburg: Deutsche Partei, 1942, s. 245-249; STEIN, Arthur. Römische Inschriften im Gebiete der Slowakei. In: *Karpatenland*. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, 1931, s. 99-106; STEINACKER, Ruprecht. Auf den Spuren den deutschen Heldensage. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1942, s. 5; ZOTZ, Lothar. Straže, der germanische Königshof im Waagtal. In: *Karpatenland*. Pressburg: Deutsche Partei, s. 21-30.

⁴⁰ KUHN, Walter. *Die deutschen Siedlungswellen im Osten*. Posen: Karl Jacob Papierdruck, 1941, s. 24.

ktorej autorom bol nemecký historik Hans Kaser.⁴¹ O huncokároch sa zmienil na niekoľkých miestach svojej práce. Podľa neho žili na juhovýchodnom predpolí malokarpatského pohoria Dolní Nemci (Niederdeutsche), ktorí pochádzali z východoalpských krajín.⁴² Nemeckí drevorubači žijúci medzi Modrou, Pernekom a Sološnicou mali podľa neho celkom určite štajerský a hornorakúsky pôvod (steirischer und oberösterreichischer Herkunft).⁴³ Používali východoalpské, najmä štajerské nárečie (steirisch).⁴⁴

Pôvodu huncokárov sa venoval taktiež nemecký orientalista a geograf Hugo Grothe. Napriek tomu, že územie Slovenska navštívil niekoľkokrát už v období tridsiatych rokov 20. storočia, malokarpatských drevorubačov spomenul až vo svojej publikácii z roku 1943 s názvom *Nemecká národnosť na Slovensku v minulosti a súčasnosti (Das Deutsche Volkstum der Slowakei in Vergangenheit und Gegenwart)*.⁴⁵ Podľa Grotheho títo lesní robotníci pochádzali z Tirolska (Waldarbeiter aus Tirol). Zmienil aj ich postupnú asimiláciu s majoritným obyvateľstvom. Tá podľa neho súvisela predovšetkým s tým, že títo tirolskí drevorubači (tiroler Holzhacker) nemali dostatočné finančné prostriedky na zaplatenie potulného učiteľa. Tým pádom bola najmladšia generácia huncokárskej komunity (deti) vystavená slovenskému živlu (Slowakentum).⁴⁶

Najrozsiahlejší výskum huncokárskeho obyvateľstva je spájaný s osobami

⁴¹ Kaser je považovaný za autora, ktorý ako prvý použil na označenie všetkých skupín nemeckého obyvateľstva na Slovensku, termín *slovenskí Nemci (Slowakeideutsche)*. Do roku 1918 boli Nemci na Slovensku súčasťou *uhorského Nemectva (ungarländischen Deutschtums)*. Pod týmto pomenovaním sa rozumelo nemecké obyvateľstvo žijúce v Uhorsku, Haliči, Bukovine, Rumunsku a Bosne. Pozri: JAHN, Die Deutschen..., s. 14-15; V praxi je na označenie slovenských Nemcov, aj v súčasnosti omnoho častejšie používaný predovšetkým termín *karpatskí Nemci (Karpattendeutsche)*, ktorého pôvodcom bol na začiatku 20. storočia rakúsky historik a etnograf Raimund Friedrich Kaindl. Vo väčšej miere sa toto pomenovanie začalo používať až po vzniku medzivojnovnej Československej republiky. Vtedy bolo nutné odlišiť nemeckú menšinu žijúcu na území Čiech, Moravy a Sliezska, od menšiny žijúcej na Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine (Podkarpatská Rus). Pozri: HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 8.

⁴² KASER, Der Volks..., s. 32.

⁴³ Tamtiež, s. 47.

⁴⁴ Tamtiež, s. 115.

⁴⁵ Začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia sa pomerne intenzívne venoval výskumu sobotištstých habánov. Pozri: GROTHE, Hugo. *Verbreitung, Wanderung und soziale Gliederung der Habaner in der westlichen Slowakei: auf Grund eines Besuches in Sobotischt an der Hand der Quellen dargestellt*. München: Archiv für Wanderungswesen und Auslandkunde, 1933.

⁴⁶ GROTHE, Hugo. *Das Deutsche Volkstum der Slowakei in Vergangenheit und Gegenwart*. München: Verlag Dr. Hugo Grothe, 1943, s. 44.

sudetonemeckých bádateľov a zároveň manželov Beranekovcov.⁴⁷ Predovšetkým Franz Josef Beranek na túto tému publikoval celý rad štúdií, ktoré vyšli v rokoch 1928 až 1943. V dvoch zo série článkov s názvom *Nemeckí drevorubači v Malých Karpatoch* (*Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen*) sa okrem iného, detailnejšie venoval aj otázke pôvodu huncokárov. Za typicky drevorubačské rodové mená považoval nasledovné: Aschenschwandtner, Schwandtner, Gschwandtner, Tangelmaier, Steinecker, Hirner, Graus, Reisenauer, Reisinger, Kern, Hawerl, Wajguni, Langer, Gschill, Grosshapppl, Amon, Hofer a pod. Podľa Beraneka napriek tomu, že členovia komunity považovali vo všeobecnosti za domovinu svojich predkov Štajersko, niektoré z drevorubačských rodín mali tirolský (Hoferovci, Hirnerovci), moravský (Reisenauerovci) a sliezsky (Langerovci) pôvod.⁴⁸

V menšej miere sa huncokárskej tematike venovala aj Beranekova manželka Hertha Wolf-Beranek. Jej obsahovo najrozsiahlejšou štúdiou o tejto etnografickej skupine je práca s názvom *Z rozprávajúcich pokladov Inoveckých Nemcov* (*Aus dem Sagenschatz der Inowetzdeutschen*). Článok bol síce primárne zameraný na považsko-inoveckých huncokárov, no v texte je spomenutý aj možný pôvod malokarpatských členov komunity. Podľa Wolf-Beranek jednotlivé rodiny, ktoré prišli v 18. storočí, síce pochádzali najmä z dolnodunajsko-štajerského pohraničia (aus dem niederdonauisch-steirischen Grenzgebiete), resp. bavorsko-rakúskych rodov (bairisch-österreichischen Stammes), avšak neskôr sa k nim pridali aj ďalšie skupiny zo Sudet.⁴⁹

V období štyridsiatych rokov 20. storočia sa o huncokároch okrajovo zmienili aj niektorí slovenskí Nemci. Jedným z nich bol aj evanjelický teológ a člen

⁴⁷ Beranekovcom a ich výskumnej činnosti sa venuje viacero súčasných autorov. Pozri: KRAJČOVIČ, Pavol. Franz Josef Beranek a jeho výskum nemecky hovoriacich drevorubačov – Huncokárov. In: Acta historica Neosoliensia. Banská Bystrica: Belianum, 2021, s. 114-135; PANCZOVÁ, Zuzana. Pôsobenie Franza J. Beranka na Slovensku v 30. a 40. rokoch 20. storočia: výskum „Huncokárov“ a Institut für Heimatforschung. In: *Ethnologia Europae Centralis*. Brno: Regio, 2017, s. 23-39; Beranek a jemu podriadení výskumníci, mali v rámci svojej bádateľskej činnosti do určitej miery taktiež prístup k pálfiovským archíviám. Pozri: ZAHLBRUCKNER-SCHLEIFFER, Oskar. – Das Zunftprivileg der Weingärtner in Theben (Niederdonau). In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1943, s. 8.

⁴⁸ BERANEK, Deutsche..., s. 3-4; BERANEK, Franz Josef. Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: *Volksdienst*. Berlin: Zentralverlag der NSDAP, 1937, s. 3-5; Výskumom rodových mien u nemeckej menšiny na Slovensku sa do istej miery zaoberal aj úrad pre genealogický výskum (Abteilung für Sippenforschung), ktorý bol súčasťou štruktúry Nemeckej strany. Jeho zamestnanci absolvovali niekoľko mesačné školenie v Štutgarte na Nemeckom zahraničnom inštitúte (Deutsches Ausland-Institut – DAI). Genealogické údaje vo všeobecnosti slúžili na získanie dokladov o aríjskosti (Ariernachweise) u jednotlivých osôb v rámci vtedajšej nacistickej rasovej ideológie. Pozri: Errichtung einer Abteilung für Sippenforschung. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1939, s. 4.

⁴⁹ WOLF-BERANEK, Hertha. Aus dem Sagenschatz der Inowetzdeutschen. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1943, s. 3-4; Pod pojmom Sudety mala Wolf-Beranek pravdepodobne na mysli územie Čiech, Moravy a českého Sliezka, kde v dobe písania jej štúdie (štyridsiate roky 20. storočia) žilo prevažne nemecky hovoriace obyvateľstvo.

širšieho vedenia Nemeckej strany (Deutsche Partei – DP) na Slovensku, Ruprecht Steinacker. V roku 1941 zaznamenal, že v susedstve novokrstenských (habánskych) sídel sa od 19. storočia začali objavovať drevorubači, ktorí pochádzali z alpských krajín (Alpenländern) a dolného Sliezska (Nieder-Schlesien). Títo prisťahovalci žili podľa Steinackera predovšetkým v modranskej osade Na Piesku (Modreiner Sand) a pri Smoleniciach (Smolenitz).⁵⁰

S históriou huncokárskeho osídlenia v Malých Karpatoch je úzko spätá aj spomínaná rodina Pálfiocov. Člen tohto aristokratického rodu, gróf Pavol Pálfi z Erdódu (Graf Paul Pálffy von Erdód), prežil takmer celé detstvo v okolí malokarpatských lesov a bol s drevorubačskými rodinami v úzkom kontakte. Stručne sa o nich zmienil aj vo svojej knihe spomienok z roku 1961. Pri zmienke o ich pôvode uviedol, že pochádzali z Bavorska, Tirolska, Štajerska či dokonca Durínska. Zároveň si podľa Pálfiho boli schopní takmer dvesto rokov udržať svoj špecifický spôsob života a materský nemecký jazyk (deutsche Muttersprache).⁵¹

Po roku 1989 sa pomerne systematicky venovala huncokárskej problematike slovenská etnografka a folkloristka Gabriela Habáňová. Na začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia uskutočnila výskum, počas ktorého komunikovala s viacerými potomkami drevorubačskej komunity. Prepísané nahrávky rozhovorov s jednotlivými respondentami sú súčasťou dvoch výskumných materiálov s názvom *Výskum drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch*, ktoré sú uložené v Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied. Okrem iného sú v nich zaznamenané aj informácie týkajúce sa pôvodu niektorých huncokárov v nemecky hovoriacich krajinách. Vo všeobecnosti je možné skonštatovať, že v kolektívnej pamäti potomkov huncokárov rezonovali medzi oblasťami pôvodu ich predkov, predovšetkým Bavorsko a Tirolsko.⁵² Štajerský pôvod síce počas rozhovoru Habáňová nezachytila, avšak vo svojej štúdií z roku 1992, spomenula aj túto dnešnú rakúsku spolkovú krajinu.⁵³

⁵⁰ STEINACKER, Pressburg..., s. 64-65; Otec Ruprechta Steinackera, evanjelický farár, teológ a politik Roland Steinacker v roku 1952 zapísal, že huncokári pochádzali z alpských krajín. Pozri: STEINACKER, Roland. Das Deutschtum in Pressburg und in der Westslowakei. In: *800 Jahre Slowakei Deutschtum. Karpaten-Jahrbuch 1952. Jubiläumskalender der Karpatendeutschen aus der Slowakei anlässlich der 800 Jahrfeier der Einwanderung*. Stuttgart: Selbstverlag, 1952, s. 11-25.

⁵¹ GRAF PÁLFFY VON ERDÓD, Paul. *Abschied von Vorgestern und Gestern*. Stuttgart: Schuler Verlag, 1961, s. 57.

⁵² HABÁŇOVÁ, Gabriela. Výskum drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch I. časť, f. AT ÚET SAV, č. 1325; HABÁŇOVÁ, Gabriela. Výskum drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch II. časť, f. AT ÚET SAV, č. 1333.

⁵³ HABÁŇOVÁ, Gabriela. K niektorým problémom intra- a extraskupinových vzťahov drevorubačov tzv. Huncokarov v Malých Karpatoch. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1992, s. 66-85.

Matričné záznamy

Dôležité poznatky o eventuálnom pôvode jednotlivých huncokárov v nemecky hovoriacich krajinách, je možné nájsť v príslušných matričných záznamoch. Tieto údaje sú dôležité pri verifikovaní, resp. vyvrátení niektorých informácií pochádzajúcich z národopisných prác. V matrikách jednotlivých malokarpatských obcí a miest je možné identifikovať viacero osôb, ktoré majú okrem nemecky znejúcich rodových mien, taktiež pôvod v nemecky hovoriacich krajinách.

V roku 1735 uzavrel v Pezinku manželstvo Michael Schnobl (Schnabel, Šnaubel) s Catharinou, ktorá bola vdovou (vidua) po Mathiasovi Tunkelmajerovi (Tanglmaier, Tangelmayer). Ako svedkovia sú uvedení Franciscus Reicsner (Reisenauer?) a Simon Vulff. Miestom pôvodu (patria) manželov Schnoblovcov bola súčasná dolnorakúska obec Altendorf.⁵⁴ Je logické sa domnievať, že obaja manželia boli huncokármi, keďže nositeľmi rodových mien Schnobl a Tanglmaier (obe v rôznych variantoch) boli takmer výlučne členovia tejto komunity.⁵⁵

Dolné Rakúsko je spomenuté aj v ďalších záznamoch. Z roku 1765 pochádza zápis o uzavretí manželského zväzku medzi Ernestom Dieterichom a Mariou Prexlerin (Prexler). Obaja pochádzali z dolnorakúskeho mesta Krems and der Donau. Už v čase uzavretia manželstva, Dieterich pôsobil ako lesník grófa Karola Pálfiho (silvanus sua excellentia Caroli Palffy).⁵⁶ K roku 1811 sa spomína drevorubač z palfiovských lesov (ex silvis Palfianis ligni sector) Hieronimus Kriblinger. Pochádzal z dolnorakúskeho Trattenbachu (Tirtenbach inferiori Austria). Z oblasti Dolného Rakúska pochádzala taktiež jeho manželka Maria Kokera.⁵⁷ Z toho istého roku taktiež pochádza údaj o Josephovi Godlbauerovi a Catharine Szauvada. Godlbauer žil v cajlanských lesoch (ex sylvis Czailensibus) a jeho manželka sa do malokarpatskej oblasti prisťahovala z Hundsheimu.⁵⁸ Toto mestečko v súčasnosti patrí pod spolkovú republiku Dolné Rakúsko. Dňa 21. januára 1829 bol uzavretý manželský zväzok medzi mestským kolárom (civis rotarius) Andreasom Krausom/

⁵⁴ Matrika sobášených 1720 – 1741, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok, s. 118 [online 23. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F=-39RW-HZ?i=579=&cc=1554443&cat=1436244>.

⁵⁵ BERANEK, Deutsche..., s. 3-4; BERANEK, Franz Josef. Wir entdecken neue Deutsche. Verstreute holzhackerfamilien deutschen Ursprungs. In: Grenzbote. Pressburg: Buch- und Zeitungsgenossenschaft m. b. H., 1941, s. 5; PÖSS – FIEO, Huncokári..., s. 5.

⁵⁶ Matrika sobášených 1754 – 1829, rímsko-katolícky farský úrad Častá, s. 345 [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VNC?i=355&wc=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>.

⁵⁷ Matrika sobášených 1798 – 1882, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok, s. 62 [online 23. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F=-396R-MG?i=99=&cc=1554443&cat=1436244>.

⁵⁸ Matrika sobášených 1798 – 1882..., s. 62 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R396-MG?i=46&wc=9P33-FM3%3A107654301%2C111322501%2C11426001%2C146242101&cc=1554443>.

Grausom a Catharinou Löfflerovou. V matrike je zároveň uvedené, že Löfflerová bola Rakúšankou z Ringelsdorfu (Austriaca, ex Ringelsdorf).⁵⁹ Ringelsdorf je možné stotožniť so súčasťou rakúskou obcou Ringelsdorf-Niederabsdorf. Napriek tomu, že je nejasné, či bola Catharina Löfflerová súčasťou huncokárskej komunity už pred uzavretím manželstva, jej manžel bol. Dosvedčujú to viaceré matričné zápisy, v ktorých sú nositelia tohto priezviska (Kraus, Graus) vo všeobecnosti označovaní ako huncokári a taktiež profesijné zameranie ženícha (kolárstvo).⁶⁰ Z Dolného Rakúska pochádzal aj penzionovaný panský lesník (pens. sylvanus Dom.) Ignatius Stenzinger. V matrike zomrelých obce Doľany je uvedené, že tento rodák z Hainburgu, ktorý zomrel v roku 1884 vo veku deväťdesiatich piatich rokov, žil na huncokárskej usadlosti Sklená huta (Glasshütten). V matrike je táto lokalita zapísaná pod názvom (Huttæe sylvae Dom.).⁶¹

V dvoch matričných záznamoch je spomenuté aj Horné Rakúsko a Salzbursko. V matrike narodených obce Kuchyňa z roku 1756 sa nachádza informácia o krste dieťaťa menom Jacobus. Jeho rodičmi boli huncokári z hôr (hulcsokaris in montibus), Christophor a Catharina Macholonovci. Ako krstní rodičia sú uvedení Jacobus a Marina Fridrichovci. Pri Fridrichovcoch je zapísané, že pochádzali z rakúskeho Hencsindorffu a boli taktiež huncokármi (natis in Austria in Hencsindorff quæ hulcsokarons).⁶² Hencsindorff je možné stotožniť so súčasťou rakúskou obcou Henndorf am Wallersee. Nachádza sa pri najväčšom jazere salzburského podhoria Álp a je súčasťou spolkovej krajiny Salzbursko.⁶³ Z dňa 4. novembra 1810 pochádza záznam o uzavretí manželstva medzi vdovcom (viduus) Georgiusom Lintnerom a Josephou Anfold. Ženich, ktorý bol zároveň pálfiovským drevorubačom (lignisector Palffyanus), pochádzal z hornorakúskej

⁵⁹ Matrika sobášených 1798 – 1882..., s. 135. [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R398-BV?i=94&cc=1554443&cat=1436244>.

⁶⁰ Z roku 1863 napríklad pochádza matričný záznam o Leopoldovi Krauszovi (Kraus), ktorý bol drevorubačom (lignicida). Pozri: Matrika narodených 1843 – 1865, rímsko-katolícky farský úrad Modra, s. 203. [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y396-456?i=178&cc=1554443&cat=1436154>.

⁶¹ Matrika zomrelých 1840 – 1913, rímsko-katolícky farský úrad Doľany, s. 91. [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97=-39YV4-CQ?i441=&cc=1554443&cat=1436067>; Usadlosť Sklená huta bola v jednotlivých matrikách zapísaná aj pod názvom huty (Huttyenes). Pozri: Matrika narodených 1728 – 1840, rímsko-katolícky farský úrad Doľany, s. 256 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97=-39YV-4HS?i550=&cc=1554443&cat=1436067>; Lokalita má názov podľa toho, že tu bola v polovici 17. storočia zriadená sklená huta, ktorá bola neskôr kvôli nerentabilnosti zrušená. Pozri: KRAJČOVIČ, Huncokári..., s. 61.

⁶² Matrika narodených 1730 – 1771, rímsko-katolícky farský úrad Kuchyňa, s. 253 [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-7JY?i=206&wc=9P3D-DPD%3A107654301%2C109608201%2C139112201%2C139112202&cc=1554443>.

⁶³ Salzburský pôvod časti huncokárskeho obyvateľstva je zmieny aj v sekundárnej literatúre. Pozri: Untergehende Sprachinseln. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1937, s. 9; Schuleröffnung in Pila. In: *Deutsche Stimmen*. Pressburg: F. Karmasin, 1941, s. 6.

obce Königswiesen (Königswiesen in sup. Austria). Domovinou nevesty bola dolnorakúska obec Arbesbach (Arbesbach in inf. Austria).⁶⁴

Štajerský pôvod časti huncokárskeho obyvateľstva je možné nájsť v rámci dvoch matričných záznamov. Z dňa 30. júla 1775 pochádza záznam o osobe menom Martinus Steinocher (Steinecker), ktorá pochádzala zo Štajerska (Stiriacy).⁶⁵ Dňa 16. mája 1882 sa konal sobáš medzi Josephusom Eckhardtom a Theresiou Traunberger (Trautenberger). Ako krajina pôvodu manželov (patria sponsorum) je uvedené Štajersko (Stiria).⁶⁶

Informácie o tirolskom pôvode niektorých huncokárov sa vzťahujú na celkovo tri osoby. Z roku 1821 pochádza informácia o Petrusovi Hofferovi, ktorého domovinou bolo Tirolsko (Tirolensis).⁶⁷ K roku 1878 sa viaže údaj o krste dieťaťa menom Vilibaldus Paulus. Jeho otcom bol lesný správca (custos sylvarum) Paulus Gazsi (Gaži), žijúci v okolí Častej. Matkou bola Anna Rofner pochádzajúca z Tirolska (mater origine Tirol).⁶⁸ Na neskoršom zázname z roku 1885 bolo uvedené, že Anna Rofner pochádzala konkrétne z juho-tirolského mesta Merano (Tirol, Meran).⁶⁹ Toto mesto sa rozprestiera v údolí rieky Adiča, na rozhraní Ötztalských, Ortlerských a Sarntalských Álp. Z dňa 6. marca 1894 pochádza informácia o lesnom strážcovi, resp. správcovi (erdöved) Károlyom Rufnerovi. Ako

⁶⁴ Matrika sobášených 1772 – 1843, rímsko-katolícky farský úrad Svätý Jur, s. 167 [online 24. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97=-39YJ-PVD?i654=&cc=1554443&cat=1436115>.

⁶⁵ Matrika sobášených 1754 – 1797, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok, s. 128 [online 27. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R39D-MK?i=95&w=9P33-FM7%3A107654301%2C111322501%2C111426001%2C146235701&cc=1554443>.

⁶⁶ Matrika sobášených 1772 – 1843..., s. 215 [online 27. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-PLW?i=171&w=9P3J-PTL%3A107654301%2C111322501%2C111506001%2C146518501&cc=1554443>.

⁶⁷ Matrika sobášených 1788 – 1851, rímsko-katolícky farský úrad Dubová, s. 346 [online 27. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39N-ZRF?i=195&w=9P3N-N-3V%3A107654301%2C111322501%2C128822602%2C145670701&cc=1554443>.

⁶⁸ Matrika narodených 1865 – 1889, rímsko-katolícky farský úrad Častá, s. 137 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39D-1D3?i=138&w=9P36-PT5%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145559502&cc=1554443>.

⁶⁹ Matrika narodených 1865 – 1889..., s. 199 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39D-18G?i=200&w=9P36-PT5%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145559502&cc=1554443>; V oblasti južného Tirolska sa používa predovšetkým juhobavorský dialekt (südbairisch). Pozri: GSCHÖSSER, David – KATHREIN, Yvonne. Die Digitalisierung der Bestände des Tiroler Dialektarchivs. Ein Werkstattbericht zum vorläufigen Projektende. In: *Colloquium – New Philologies*. Klagenfurt: Alpen-Adria Universität, 2019, s. 52-84; Zaujímavosťou je, že huncokárske nárečie obsahuje niektoré juhobavorské slová. Upozornil na to už Franz Josef Beranek. Pozri: BERANEK, Deutsche Holzacker..., s. 3-5; Výskyt juhobavorských slov v huncokárskom dialekte môže byť vysvetlený práve tým, že niektorí príslušníci lesnej komunity pochádzali z južného Tirolska.

krajina jeho pôvodu jeho uvedené Tirolsko (Tiroli).⁷⁰

Pri siedmich záznamoch je len vo všeobecnosti uvedené, že jednotlivé osoby pochádzali z Rakúska, resp. boli Rakúšanmi. Konkrétne ide o Michaela Ulmonspurgera, Matthiasa Pillingera, Mathiasa Vognera, Georgiusa Schwamela, Mathiasa Khaima, Petrusa Fleischhandlerla a manželov Bösenbeckovcov.⁷¹

V omnoho menšej miere sa v matrikách nachádzajú informácie o pôvode niektorých huncokárov v rámci historického územia Nemecka. Údaje odkazujúce na bavorskú domovinu jednotlivých huncokárov je možné nájsť v celkovo štyroch matričných záznamoch.⁷² K roku 1742 sa viaže informácia o osobe poľovníka

⁷⁰ Matrika narodených 1852 – 1895, rímsko-katolícky farský úrad Dubová, s. 131 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39N-83HP?i=133&wc=9P3N-N-3K%3A107654301%2C111322501%2C128822602%2C145665702&cc=1554443>.

⁷¹ Ulmonspurgerovou manželkou bola Anna Maria Reisinger. Svedkami pri ich sobáši boli Jacob Stanicker (Steinecker) a Philipp Rajsinger (Reisinger). Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1829..., s. 337 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VJ1?i=347&wc=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>; Pillinger a jeho manželka Theresia boli označení za rakúskych slobodných migrantov (Austriacus libera migrationis), ktorí sa dostali do služieb grófa Rudolfa Pálfiho. Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1829..., s. 339 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-398Y-VXM?i=349&wc=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>; Mathias Vogner si v roku 1766 vzal za manželku Gertrudu Ossenswontner (Oschenschwandtner). V pozícií svedkov boli pri uzatváraní ich manželského zväzku Martinus Pek (Peck/Beck) a Michael Raizinger (Reisinger). Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1797..., s. 92 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R39D-MR?i=69&wc=9P33-FM7%3A107654301%2C111322501%2C111426001%2C146235701&cc=1554443>; Schwamel si vzal za manželku istú Frideřicu Kvapilla (Kvapilová), ktorej rodové meno naznačuje, že nebola členkou huncokárskej komunity, ale patrila k majoritnému (v danej oblasti zväčša slovenskému) obyvateľstvu. Pozri: ; Od priezviska Schwamel zrejme pochádza patronymické pomenovanie malokarpatskej drevorubačskej samoty s názvom Švamelova lúka. Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1829..., s. 360 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VVS?i=370&wc=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>; KRAJČOVIČ, Huncokári..., s. 77; Pri Khaimovi je uvedené, že bol huncokárom z Rakúska (z Rakus Hulczokar). Za manželku mal Theresiu Osentswontner (Oschenschwandtner). Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1797..., s. 217 [online 26. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-398Y-VK?i=15&cc=1554443&cat=1436244>; Fleischhandlerl bol drevorubačom v cajlanských lesoch (lignicida in sylva Czailensi). Jeho manželka Anna Krausz (Kraus/Graus) žila podľa matričných informácií v modranských lesoch (ex Modrensi sylva). Pozri: Matrika sobášených 1798 – 1882..., s. 78 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R39D-ND?i=58&wc=9P33-FM3%3A107654301%2C111322501%2C111426001%2C146242101&cc=1554443>; Ide o Francisca Bösenbecka a jeho manželku Annu, rodenú Nusz (Nuss). Obaja sú v matrike zapísaní ako drevorubači (lignisecoriss). Pozri: Matrika sobášených 1754 – 1829..., s. 395 [online 25. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VK1?i=406&wc=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>.

⁷² Bavorský pôvod niektorých huncokárov je spomenutý aj v kronike, resp. pamätnej knihe malokarpatskej obce Píla. Pozri: Pamätná kniha obce Píla pri Modre, s. 2 [online 30. novembra 2022], http://www.obecpila.sk/archiv/sites/default/files/kronika_0.pdf.

(venator) menom Joanis Milner, ktorý pochádzal z bavorského mesta Bamberg.⁷³ Další záznam je z roku 1787 a týka sa Josephusa Szirela. Pochádzal z Bavorska a v danom čase (rok 1787) bol poľovníkom v Doľanoch (origine ex Bavaria modo venator Ottenthalensis).⁷⁴ Z roku 1780 pochádza zápis o osobe menom Joan Hirner, pochádzajúcej z Bavorska (ex Bavaria).⁷⁵ Dňa 16. júla 1804 uzavrel pálfiovský poľovník (venator Palffyanus) Franciscus Spintler, manželstvo s Theresiou Schödel. V matrike je uvedené, že tento poľovník sa do svätajurských lesov prisťahoval z rímsko-nemeckej ríše, konkrétne z mesta Hallstadt, ktoré je súčasťou okresu Bamberg (Imperio Romano oppido Halstad prope Bambergam oriundus).⁷⁶

Pri celkovo štyroch matričných zápisoch je možné identifikovať osoby, ktoré mali sliezsky pôvod.⁷⁷ Z roku 1774 pochádza informácia o Sebastianusovi Khernovi (Kern), ktorý pochádzal z Pruského Sliezka (ex Silessia Borussia).⁷⁸ Dňa 22. mája 1787 uzavrel Antonius Fux pochádzajúci zo sliezkeho mesta Glogau (ex Sylesia Borussia oppido Glogau oriundus) manželstvo s Annou Krudenz.⁷⁹ K roku 1804 sa viaže údaj o Andreasovi Nohovi, ktorý v danom čase žil na bližšie neznámej lokalite v lošonských lesoch (in sylvis Losoncensibus existens) a pochádzal zo Sliezka (ex Silesia).⁸⁰ Z roku 1869 pochádza záznam o istej Rosalii Vagner pôvodom zo Sliezka (ex Silesia oriunda), žijúcej vtedy v známej huncokárskej osade Majdán

⁷³ Matrika zomrelých 1732 – 1791, rímsko-katolícky farský úrad Rača, s. 26 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR7Q-K4J?i=29&w=9P35-16F%3A107654301%2C107722701%2C121329301%2C121385601&cc=1554443>.

⁷⁴ Matrika sobášených 1754 – 1829..., s. 366 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VNH?i=376&w=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>.

⁷⁵ Matrika sobášených 1754 – 1797..., s. 144 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R398-JW?i=110&w=9P33-FM7%3A107654301%2C111322501%2C111426001%2C146235701&cc=1554443>.

⁷⁶ Matrika sobášených 1772 – 1843..., s. 138 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-PVV?i=118&w=9P3J-PTL%3A107654301%2C111322501%2C111506001%2C146518501&cc=1554443>.

⁷⁷ Väčšia časť Sliezka sa od roku 1742 stala súčasťou Pruska a menšia časť spadala pod habsburskú monarchiu. Pozri: TARABA, Luboš. Sukně proti kalhotám. Válka o rakouské dědictví 1740 – 1748. Praha: Epoque, 2019, s. 144-145.

⁷⁸ Matrika zomrelých 1754 – 1829, rímsko-katolícky farský úrad Častá, s. 227 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-VZ9?i=233&w=9P3D-PTP%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145580801&cc=1554443>; Podľa niektorých potomkov huncokárskej komunity, pochádzal rod Kernovcov z Bavorska alebo Tirolska. Pozri: HABÁŇOVÁ, Výskum..., s. 75; HABÁŇOVÁ, Výskum..., s. 145, 196 a 224.

⁷⁹ Matrika sobášených 1772 – 1843..., s. 83 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-PNL?i=73&w=9P3J-PTL%3A107654301%2C111322501%2C111506001%2C146518501&cc=1554443>; Glogau je dnešný Glogów v Poľsku.

⁸⁰ Matrika narodených 1754 – 1829..., s. 123 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-V86?i=377&cc=1554443&cat=1309835>.

(Mola Majdan).⁸¹ Pri jednom zázname je len vo všeobecnosti uvedený, že osoba pochádzala z Nemecka (ex German) Explicitne sa jedná o Joana Schenka žijúceho v okolí Cajly.⁸²

Záver

Huncokári, ktorí boli súčasťou slovenského Nemectva, prichádzali na územie juhozápadného Slovenska počas viacerých migračných etáp v priebehu 18. a 19. storočia. Profesionálne zameraní na prácu v lesnom hospodárstve, osídľovali najmä horské oblasti malokarpatského pohoria. Neskôr sa však časť z nich presunula aj na územie iných slovenských horstiev, kde vytvorili samostatné dcérske osídlenia.

Prvé zmienky o ich pôvode v jednotlivých nemecky hovoriacich krajinách sa objavujú už v druhej polovici 19. storočia, zásluhou niekoľkých národopisných prác. Poznatky, ktoré boli bádateľmi uverejnené však bolo nutné verifikovať, alebo vyvrátiť prostredníctvom využitia príslušných matrik malokarpatských podhorských obcí. Z informácií nachádzajúcich sa v týchto archívnych materiáloch je zrejmé, že niektoré rodiny, resp. osoby skutočne pochádzali z historického územia Rakúska a Nemecka.

Z oblastí Rakúska sa do malokarpatského priestoru prísťaľovalo celkovo dvadsaťsedem osôb. Desať z nich malo pôvod v Dolnom Rakúsku, dve v Salzburgu a jedna v Hornom Rakúsku. Domovinou troch osôb bolo Štajersko a rovnaký počet ľudí mal pôvod v Tirolsku. Jedna z osôb (Anna Rosner) však pochádzala konkrétne z juhotirolského Merana, ktoré je dnes integrálnou súčasťou Talianska. Pri ôsmich osobách bolo len vo všeobecnosti zapísané, že ich domovinou bolo Rakúsko. V podstatne menšej miere bolo možné v matrikách identifikovať osoby, ktoré prišli z historického územia Nemecka. Sumárne odtiaľ pochádzalo celkovo deväť osôb. Z toho štyri mali bavorský pôvod. Rovnaký počet ľudí, t. j. štyria, mali sliezsky pôvod. Z nich však dvaja pochádzali z vtedajšieho Pruského Sliezska. Pri jednej osobe je len všeobecne zapísané, že mala nemecký pôvod. Na záver je možné uviesť ešte jedno podstatné konštatovanie. Keďže huncokársku komunitu tvorili rodiny, či skôr osoby majúce rozličný pôvod, je tak možné súhlasiť s výrokom Franza Josefa Beraneka. Podľa neho vznikla huncokárska identita zlúčením, resp. spojením sa (Verschmelzungserzeugnis) migrantov z rozdielnych nemeckých krajín do jedného celku.⁸³ Tak vznikla špecifická, nemecky hovoriaca etnografická skupina, pre ktorú bol typický predovšetkým život v lesnom prostredí.

⁸¹ Matrika narodených 1863 – 1896, rímsko-katolícky farský úrad Smolenice, s. 43 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F=-YFSH-7D?i=67=&cc=1554443&cat=1467773>.

⁸² Matrika sobášených 1754 – 1797..., s. 212 [online 28. novembra 2022], <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-R39D-XL?i=4&wc=9P33-6YH%3A107654301%2C111322501%2C146264401%2C146264402&cc=1554443>.

⁸³ BERANEK, Deutsche Holzhacker..., s. 3-4.

Zoznam použitých prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene (digitalizované cirkevné matriky a obecné kroniky)

Matrika narodených 1865 – 1889, rímsko-katolícky farský úrad Častá
Matrika narodených 1728 – 1840, rímsko-katolícky farský úrad Doľany
Matrika narodených 1852 – 1895, rímsko-katolícky farský úrad Dubová
Matrika narodených 1730 – 1771, rímsko-katolícky farský úrad Kuchyňa
Matrika narodených 1843 – 1865, rímsko-katolícky farský úrad Modra
Matrika narodených 1863 – 1896, rímsko-katolícky farský úrad Smolenice
Matrika sobášnených 1754 – 1829, rímsko-katolícky farský úrad Častá
Matrika sobášnených 1788 – 1851, rímsko-katolícky farský úrad Dubová
Matrika sobášnených 1720 – 1741, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok
Matrika sobášnených 1754 – 1797, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok
Matrika sobášnených 1798 – 1882, rímsko-katolícky farský úrad Pezinok
Matrika sobášnených 1772 – 1843, rímsko-katolícky farský úrad Svätý Jur
Matrika zomrelých 1754 – 1829, rímsko-katolícky farský úrad Častá
Matrika zomrelých 1840 – 1913, rímsko-katolícky farský úrad Doľany
Matrika zomrelých 1732 – 1791, rímsko-katolícky farský úrad Rača
Pamätná kniha obce Píla pri Modre

Výskumné materiály

HABÁŇOVÁ, Gabriela. Výskum drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch I. časť, f. AT ÚET SAV, č. 1325.
HABÁŇOVÁ, Gabriela. Výskum drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch II. časť, f. AT ÚET SAV, č. 1333.

Literatúra

BELÁKOVÁ, Mária (2012). Nemecké názvy prítokov (i prameňov) „Stoličného potoka“ ako svedectvá o nemeckej kolonizácii. In: Jednotlivé a všeobecné v onomastike. Prešov: Prešovská univerzita, s. 199-207. ISBN 978-80-555-0576-3.
BENDEL, Rainer – SPANNENBERGER, Norbert (2010). Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Münster: LIT Verlag. ISBN 978-3-643-10045-0.
BERANEK, Franz Josef (1930). Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: Neues Pressburger Tagblatt. Pressburg: Friedrich Irrgang, s. 3-4.
BERANEK, Franz Josef (1930). Ein Völkerspitter. In: Kuckuck. Wien: Swoboda & Co, s. 8.
BERANEK, Franz Josef (1937). Deutsche Holzhacker in den Kleinen Karpathen. In: Volksdienst. Berlin: Zentralverlag der NSDAP, s. 3-5.

- BERANEK, Franz Josef (1941). Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus. München: Max Schick Verlag.
- BERANEK, Franz Josef (1941). Wir entdecken neue Deutsche. Verstreute holzhackerfamilien deutschen Ursprungs. In: Grenzbote. Pressburg: Buch- und Zeitungsgenossenschaft m. b. H., s. 5.
- BERANEK, Franz Josef (1943). Das Habanerdeutsch. In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 4.
- BERANEK, Franz Josef (1943). Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum. Käsmark: Roland-Verlag, s. 56-77.
- BIER, Wilhelm (1930). Von deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: Der Auslanddeutsche. Stuttgart: Deutsches Ausland-Institut, s. 8-9.
- BIER, Wilhelm (1930). Von den deutschen Holzfällern in den Kleinen Karpathen. In: Karpathenland. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, s. 28-30.
- BRAUNER, Heinz (1942). Schlesien und die Slowakei. In: Karpathenland. Pressburg: Deutsche Partei, s. 263-274.
- DACHLER, Anton (1910). Die Heanzen. In: Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Wien: F. Tempsky, s. 28-38.
- CAMANN, Alfred – KARASEK, Alfred (1981). Volkserzählung der Karpathendeutschen – Slowakei. Teil I. Marburg: N. G. Elwert Verlag. ISBN 3-7708-0703-0.
- DÚBRAVSKÝ, Ferdinand (1910). Malé Karpáty a Bielá Hora. Turistická úprava po juhozápadnej časti prebudeného Slovenska. Olomouc: Romuald Promberger.
- DÚBRAVSKÝ, Ferdinand (1922). Krvavý hostinec a iné povesti. Prešov: Kultura.
- ĎURKOVSKÁ, Mária (2007). História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia. In: Človek a spoločnosť. Bratislava: SAV, s. 1-11. ISSN 1335-3608.
- (1939). Errichtung einer Abteilung für Sippenforschung. In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 4.
- FEDIČ, Dušan (2014). Analysis of Huncokar's Dialect. In: Ethnologia Actualis. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, s. 109-119. ISSN 1339-7877.
- FOCHLER-HAUKE, Gustav (1937). Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei: Eine geographisch-geopolitisch Zusammenschau. Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag.
- FREIHERR VON CZOERNIG, Karl (1857). Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. Dritten Band. Wien: Kaiserlich-Koenigliche direction der administrativen statistik.
- GIERACH, Erich (1928). König Wannius. In: Karpathenland. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, s. 16-19.
- GIERACH, Erich (1929). Kaiser Konstantius' II. Feldzüge gegen die Quaden. In:

- Karpathenland. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, s. 49-53.
- GIERACH, Erich (1930). König Gabinius. In: Karpathenland. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, s. 97-104.
- GIERACH, Erich (1943). Die Germanen in der Slowakei. In: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum. Käsmark: Roland-Verlag, s. 34-46.
- GRAF PÁLFFY VON ERDŐD, Paul (1961). Abschied von Vorgestern und Gestern. Stuttgart: Schuler Verlag.
- GRAUS, Ján (2016). Huncokárska škola na Piesku. In: Modranské zvesti. Modra: Kultúrne centrum Modra, s. 10.
- GROTHER, Hugo (1933). Verbreitung, Wanderung und soziale Gliederung der Habaner in der westlichen Slowakei: auf Grund eines Besuches in Sobotischt an der Hand der Quellen dargestellt. München: Archiv für Wanderungswesen und Auslandkunde.
- GROTHER, Hugo (1943). Das Deutsche Volkstum der Slowakei in Vergangenheit und Gegenwart. München: Verlag Dr. Hugo Grothe.
- GSCHÖSSER, David – KATHREIN, Yvonne (2019). Die Digitalisierung der Bestände des Tiroler Dialektarchivs. Ein Werkstattbericht zum vorläufigen Projektende. In: Colloquium – New Philologies. Klagenfurt: Alpen-Adria Universität, s. 52-84. ISSN 2520-3355.
- HABÁŇOVÁ, Gabriela (1991). K niektorým problémom hodnotových orientácií skupiny horských drevorubačov Huncokárov v Malých Karpatoch. In: Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 81-89.
- HABÁŇOVÁ, Gabriela (1992). K niektorým problémom intra- a extraskupinových vzťahov drevorubačov tzv. Huncokarov v Malých Karpatoch. In: Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 66-85.
- HABÁŇOVÁ, Gabriela (1995). K problému zamestnaneckých vzťahov etnokultúrnej skupiny tzv. Huncokárov v Malých Karpatoch. In: Stredoeurópske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku. Bratislava: Stimul, s. 144-154. ISBN 80-85697-22-X.
- HORVÁTHOVÁ, Margaréta (2002). Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania. Komárno: Fórum inštitút pre výskum menšín. ISBN 80-8062-152-7.
- JAHN, Egbert Kurt (1971). Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918 – 1929. Ein Beitrag zur Nationalitätenproblematik. München – Wien: Oldenbourg Verlag. ISBN 3-486-43321-0.
- JEDLICKSKA, Pál (1882). Kiskárpáti emlékek. Vöröskötöl-Szomolányig. Hely és művelődéstörténeti tanulmány. Budapest: Nyomatott a Hunyadi Mátyás

Intézetben.

- KASER, Hans (1934). Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums: Beiträge zur Siedlungsgeographie. Breslau: Verlag Priebatsch's Buchhandlung.
- KÁRPÁTY, Peter (2002). Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: Folia geographica. Prešov: Prešovská univerzita, s. 41-53. ISBN 80-8068-270-4.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2021). Franz Josef Beranek a jeho výskum nemeckych hovoriacich drevorubačov – Huncokárov. In: Acta historica Neosoliensia. Banská Bystrica: Belianum, s. 114-135. ISSN 1336-9148.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2021). Huncokári – každodenný život zaniknutej minority. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-8060-517-9.
- KUHN, Walter (1933). Die Bedeutung der geographischen Schutzlage für Kremnitz, Deutsch-Proben und andere deutsche Sprachinseln. In: Geographischer Jahresbericht aus Österreich. Leipzig – Wien: Franz Deuticke, s. 8-26.
- KUHN, Walter (1941). Die deutschen Siedlungswellen im Osten. Posen: Karl Jacob Papierdruck.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid (2018). Podoby zbožnosti Pálffyovcov v ranom novoveku. In: Res Pálffyana. Príspevky k dejinám rodu Pálffyovcov. Časť: Občianske združenie Červenokamenské panstvo, s. 54-73. ISBN 978-80-570-0297-0.
- LEMBERG, Eugen (1926). Volkskundliche Übersicht. In: Die Deutschen in der Slowakei und im Karpathorussland. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, s. 41-43.
- LENDL, Egon (1941). Der deutsche Volksboden im Nordkarpatenraum. In: Karpatenland. Pressburg: Deutsche Partei, s. 12-20.
- LENDL, Egon (1941/1942). Sudetendeutsche im Karpatenraum. In: Deutsches Blut im Karpatenraum. Jahrbuch des Deutschen Ausland-Instituts zur Wanderungsforschung und Sippenkunde, mit 7 Karten und 35 Bildern. 6. Band. Stuttgart – Berlin: Verlag W. Kohlhammer, s. 166-172.
- LENDL, Egon (1943). Die neuzeitlichen deutschen Siedlungsbewegungen in den Westkarpatenländern. In: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum. Käsmark: Roland-Verlag.
- LIST, Berta (1944). Aufgaben und Arbeitsweisen der sippenkundlichen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Slowakei. In: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum. Käsmark: Roland-Verlag, s. 78-89.
- LUPTÁK, Marek (2003). Odras vlastných mien v názvoch šacht a štôlní v kremnickej banskej oblasti. In: Germanistické štúdie. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, s. 16-18. ISBN 80-8055-847-7.
- MAREK, Miloš (2011). Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text. Trnava: Filozofická fakulta v Trnave. ISBN 978-80-8082-470-9.

- MRVA, Ivan (1996). Hrádok nad Váhom. Bratislava: Alfa-press. ISBN 80-88811-48-1.
- NEMČOVSKÝ, Alexander (1936). Dutá Lipa. In: Devín. Bratislava: Školské inšpektoráty, s. 99-100.
- NEUNTEUFL, Walter (1944). Das Deutschtum im Pressburger Raum: mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis. Graz: Südostdeutsches Institut.
- PANCZOVÁ, Zuzana (2017). Pôsobenie Franza J. Beranka na Slovensku v 30. a 40. rokoch 20. storočia: výskum „Huncokárov“ a Institut für Heimatforschung. In: Ethnologia Europae Centralis. Brno: Regio, s. 23-39. ISBN 978-80-8105-942-1.
- PÖSS, Ondrej (2002). Karpatskí Nemci. In: História. Bratislava: História, s. 17-19. ISSN 1335-8316.
- PÖSS, Ondrej (2012). Dejiny a kultúra karpatských Nemcov. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-969872-1-4.
- PÖSS, Ondrej – FILO, Rastislav (2017). Huncokári – Ľudia z našich hôr: sprievodca po expozícií. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-8060-416-5.
- SEDLÁK, František (1965). Náčrt vývinu správy feudálnych panstiev na Slovensku od polovice 16. do polovice 19. storočia. In: Historické štúdie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 54-87.
- SEEWANN, Gerhard (2013). Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band I. Vom Frühmittelalter bis 1860. Marburg: Verlag Herder-Institut. ISBN 978-3-87969-373-3.
- SCHIER, Bruno (1942). Der deutsche Einfluss auf die westslawische Volkskultur. In: Karpatenland. Pressburg: Deutsche Partei, s. 245-249.
- (1941). Schuleröffnung in Pila. In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 6.
- SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína (2017). Partnerský a erotický život v špecificky izolovanom horskom prostredí. In: Erotika v lidové kultúre. Uherské Hradište: Slovácké muzeum, s. 67-80. ISBN 978-80-87671-33-7.
- (1866). Statistische Nachweisungen über das Pressburger Comitatz: Gesammelt, Zusammengestellt und Herausgegeben. Pressburg: Druck von Alois Schreiber.
- STEIN, Arthur (1931). Römische Inschriften im Gebiete der Slowakei. In: Karpatenland. Reichenberg: Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, s. 99-106.
- STEINACKER, Ruprecht (1941). Pressburg, eine deutsche Stadt. In: Kalender der Deutschen in der Slowakei. Pressburg: Roland-Verlag, s. 64-65.
- STEINACKER, Ruprecht (1942). Auf den Spuren den deutschen Heldensage. In:

- Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 5.
- STEINACKER, Roland (1952). Das Deutschtum in Pressburg und in der Westslowakei. In: 800 Jahre Slowakei Deutschtum. Karpaten-Jahrbuch 1952. Jubiläumskalender der Karpatendeutschen aus der Slowakei anlässlich der 800 Jahrfeier der Einwanderung. Stuttgart: Selbstverlag, s. 11-25.
- TARABA, Luboš. (2019). Sukně proti kalhotám. Válka o rakouské dědictví 1740 – 1748. Praha: Epoque. ISBN 978-80-7557-176-2.
- THULNER, Emil (1887). Eine wanderung in der Kleinen Karpathen. In: Österreichische Touristenzeitung. Wien: Österreichischer Touristen-Klub, s. 257-258.
- (1937). Untergehende Sprachinseln. In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 9.
- WOLF-BERANEK, Hertha (1943). Aus dem Sagenchatz der Inowetzdeutschen. In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 3-4.
- ZAHLBRUCKNER-SCHLEIFFER, Oskar (1943). – Das Zunftprivileg der Weingärtner in Theben (Niederdonau). In: Deutsche Stimmen. Pressburg: F. Karmasin, s. 8.
- ZIMMERMANN, Fritz (1980). Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland. Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung. ISBN 3-7003-0239-8.
- ZOTZ, Lothar (1941/1942). Straže, der germanische Königshof im Waagtal. In: Karpatenland. Pressburg: Deutsche Partei, s. 21-30.

Politizácia a postavenie žien v časopisoch *Katolícka Jednota a Proletárka*¹

Marek Machýl

Mgr. Marek Machýl
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: machyl1@ucm.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3744-9456>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:69-79

Politicization and women's status in magazines Katolícka Jednota and Proletárka

This paper focuses on different perspectives on the position of women in society in interwar Czechoslovakia, women's emancipation and activism in the political sphere. The starting point in this case is the perspective of the magazines *Proletárka* and *Katolícka Jednota*. Main goal is to examine the differences, and perhaps find some similarities between these two movements, that had a significant impact on women's politicization in the 1920s.

Keywords: Communists, *Proletárka*, *Katolícka Jednota*, religion, Slovakia, socialism

Úvod

Ústava 1. Československej republiky z dňa 29. 2. 1920 zaručovala rovnosť občanov. Piata hlava ústavy sa týkala práv, slobôd a povinností občana, a obzvlášť dôležitý pre práva žien bol paragraf 106, ktorý zaručoval rovnosť občanov bez ohľadu na pohlavie, pôvod a povolanie.² Celkovo bolo v parlamente 1. Československej republiky zvolených 47 žien, z toho len tri zo Slovenska. Slovenské političky boli zvolené za sociálnodemokratickú stranu a komunistickú.³ Prijatie volebného práva pre ženy však automaticky neznamenalo jeho prijatie spoločnosťou. Zvlášť aktívne volebné právo, teda právo byť zvolená do parlamentu, v niektorých kruhoch bolo len ťažko akceptované. Československo zabezpečilo ženám lepšie sociálne, ekonomické, vzdelanostné aj kultúrne podmienky, a najmä nové možnosti zamestnania. Postupne sa zvyšoval počet jednodetných rodín

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu APVV-20-0199 „Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia“.

² „§ 106 Výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají.“ In. *Hlava druhá. Moc zákonodárná. Složení a působnost Národního shromáždění a jeho obou sněmoven.* § 106. In. *Ústavní listina Československé republiky.* Dostupné online: <https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html> [cit. 17. 10. 2022].

³ MUSILOVÁ, Dana. *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939.* České Budějovice: Veduta, 2007, s. 154-156.

a žena sa tak dostávala viac do verejnej sféry spoločnosti.⁴ „Jednodetnosť“ je výraz v etnológii a demografii, ktorý predstavuje stratégiu jedného dieťaťa, ktorá nie je náhodným rozhodnutím rodičov, ale prax kontrolovanej pôrodnosti, ktorá bola súčasťou hodnôt v určitej komunite.⁵ V 20. rokoch bola zvýšená natalita, ktorá začala klesať až v polovici 30. rokov. Cieľom 1. ČSR bolo riešiť aj vysokú dojčenskú úmrtnosť. Vysokú úmrtnosť dojčiat zaznamenali najmä v roľníckych rodinách, ktorá súvisela so zlými hygienickými podmienkami.⁶

Napriek tomu, že Ústava z roku 1920 zaručovala ženám súbor práv, medzivojnové obdobie je okrem rodovej nerovnosti charakteristické množstvom iných problémov, ktorými sa vtedajšia spoločnosť musela zaoberať. Účasť ženy v politike znamenalo vzdať sa svojho poslania. Snaha žien o aktivizovanie sa v politickej rovine vzrástla vďaka zavedeniu všeobecného volebného práva a najmä masovou politizáciou rôznych sociálnych skupín spoločnosti. Jednou z najaktívnejších strán v tomto prípade bola Komunistická strana, ktorej jadro voličskej základne tvorilo takmer výlučne robotnícke a roľnícke obyvateľstvo.⁷ Slovensko bolo začiatkom 20. rokov prevažne agrárnou krajinou, a preto väčšinu obyvateľstva tvorili roľníci.⁸ Najviac otvorené ženským kandidátkam boli sociálnodemokratická strana a komunistická strana. Naopak, najmenej žien kandidovala (Hlinkova) Slovenská ľudová strana.

Po prvej svetovej vojne sa v tlači začal častejšie objavovať termín „nová žena“, ktorý poukazoval predovšetkým na progresívne kroky smerujúce k čoraz väčšej emancipácii žien.⁹ V prvom rade išlo o zvýšený záujem žien participovať sa na verejnom živote a spravovaní spoločenských záležitostí. Túto snahu, primárne v prístupe ku konkrétnej charakteristike jednotlivých činností, vnímali (novovzniknuté či zaužívané) politické i spoločenské hnutia rôznym spôsobom. Následky, ktoré priniesla prvá svetová vojna na sociálne pomery v Európe začali byť v spoločnosti oveľa viac reflektované, a z pohľadu viacerých dobových autorov bolo nutné dokonca pristupovať k radikálnym riešeniam, ktoré by mohli

⁴ TIŠLIAR, Pavol. On employment of women in Slovakia in the inter-war period. In: TIŠLIAR, Pavol – ČEPLŮ, Slavomír (eds.). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, s. 67-68.

⁵ BOTIKOVÁ, Marta. „Jedno dieťa a dost!“ Zúžená reprodukcia a jej protirečivosť v historicko-etnologickej perspektíve. In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (ed.). *Moc sexu. Sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava: Paradigma, 2021, s. 99.

⁶ FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu. 1918 – 1939*. Bratislava: VEDA, 2004, s. 370-371.

⁷ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti na stránkach ženskej komunistickej tlače na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 10*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, s. 18 – 19.

⁸ TIŠLIAR, Pavol. On employment of women in Slovakia..., s. 71-73.

⁹ FREEDMAN, B. Estelle. The New Woman: Changing Views of Women in the 1920s. In: *The Journal of American History*, roč. 61, č. 2, 1974, s. 372 – 374.

vyriešiť viacero spoločenských problémov. Základné prístupy rôznych politických, sociálnych či nábožensko-kultúrnych subjektov by sa dali zhrnúť do troch bodov. Ako prvý problém sa vnímal nedostatočný záujem žien o angažovanie sa v sociálnej sfére, či už ako pracovníčok, alebo dobrovoľníčok v tomto odvetví, čo súviselo napríklad so starostlivosťou o siroty. Druhým bodom bola snaha o akúsi formu pretvorenia spoločnosti po morálnej stránke. Tým, že sa po vojne narušili základné patriarchálne princípy v spoločnosti, mnohé (najmä náboženské organizácie) vyzývali ženy skôr k opätovnému úsiliu o zachovanie mravnej čistoty spoločnosti ako celku.¹⁰ Ako tretí bod je dôležité sledovať vývoj politizácie žien, prízvukovanie o potrebách aktivizovať sa vo verejnej sfére (napr. v rámci spolkovej činnosti), či motivácie zastávať vyššie pozície a funkcie.

Reflexia „ženskej otázky“ v tlači

Možnosti, ako sa vyrovnat' s novým postavením, poskytovali aj viaceré ženské časopisy. Noviny a časopisy slúžili na šírenie myšlienok, ovplyvňovanie verejnej mienky a prilákanie nových spojencov. Na Slovensku ako prvý ženský časopis vznikol časopis spolku Živena. Hoci bol časopis *Živena* oficiálne apolitický, do istej miery sa snažil motivovať ženy aj k politickej činnosti.¹¹ Po prvej svetovej vojne vznikli viaceré ženské časopisy. Ženské časopisy, vydávané ženskými organizáciami a určené pre ženy, hoci sa snažili o lepšie postavenie ženy v spoločnosti, sa nezhodovali v cieľoch a stratégiách, a v niektorých prípadoch ich viac rozdeľovali ako spájali.¹² Boj medzi sebou viedla aj Katolícka jednota žien so svojim časopisom Katolícka Jednota a komunistky s časopisom Proletárka. Kým katolícke ženy tvrdili, že kresťan nemôže voliť komunistickú stranu¹³, Proletárka, hoci často katolícku cirkev kritizovala, nevylučovala spájanie náboženstva s komunistickými ideálmi.¹⁴

Mimo politiky časopis *Proletárka* obsahoval množstvo rubriek, ktoré sa zameriavali na rôzne sociálne či kultúrne témy. Knižné odporúčania, spravodajstvo, či rubrika o praktických radách pre každodenné činnosti spojené s riadením domácnosti. Napriek emancipácii žien, najmä v politickej či sociálnej sfére, sa v spoločnosti aj naďalej povinnosť starostlivosti o domácnosť prisudzovala ženám. Rubriky, ktoré pojednávali o domácich prácach, poskytovali kvalitné a spoľahlivé informácie pre

¹⁰ RIGOVÁ, Viktória. Nemravná mládež? Inštitucionálna starostlivosť o problémovú mládež na Slovensku v ére prvej Československej republiky. In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (ed.). *Moc sexu. Sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava: Paradigma, 2021, s. 137-139.

¹¹ HAJDUČEKOVÁ, Ivica. Časopis *Živena* po vzniku Československej republiky. In: KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena. 150 rokov spolku slovenských žien*. Bratislava: Slovart, 2019, s. 196-201.

¹² DICENZO Maria – DELAP Lucy – RYAN Leila. *Feminist Media History*. London: Palgrave Macmillan, 2011, s. 3

¹³ Napríklad v článku *Boľševici a kresťanstvo*, kde tvrdia, že boľševici chcú zničiť kresťanstvo. In: *Boľševici a kresťanstvo*. In: *Katolícka Jednota*, 1926, roč. 7, č. 6, s. 19.

¹⁴ Pred Vianocami. In: *Proletárka*, 1925, roč. 4, č. 24, s. 3.

ženy z nižšej i strednej triedy, či motivovali svoje čitateľky k seberealizácii, boli v medzivojnovom období rozšíreným fenoménom.¹⁵

Katolícka jednota žien bola najväčším katolíckym spolkom žien na Slovensku. Úspech tohto spolku spočíval hlavne v tom, že na Slovensku prevládalo rímskokatolícke vierovyznanie, a to konkrétne 70% obyvateľov.¹⁶ Cieľom Katolíckej Jednoty bolo bojovať proti „úpadku ducha kresťanského“, resp. proti „kríze morálky“, o ktorej sa veľa písalo po skončení prvej svetovej vojny. Katolícke ženy vychádzali z presvedčenia, že kresťanstvo zabezpečuje rovnosť a práva žien. Ich úlohou bolo udržať „katolíckeho ducha v rodinách“, ktorý mal vplývať na súkromný i verejný život, a tak ochrániť tradičné postavenie ženy v spoločnosti. Ženy sa mali angažovať predovšetkým v sociálnej sfére a rovnako byť aktívnymi členkami v rámci svojej lokálnej farnosti i katolíckych spolkov.¹⁷

Časopis *Katolícka Jednota* sa snažil v prvom rade informovať ženy o aktuálnych témach a prinášal čitateľkám svoj pohľad, resp. pohľad katolíckej cirkvi. Najviac boli rozoberané témy, ktoré sa týkali postavenia ženy, detí, rodiny, školstva, interrupcií alebo postavenia katolíckej cirkvi v štáte. Išlo teda o témy, ktoré sa žien priamo týkali a boli rodovo podmienené. Taktiež sa snažili varovať katolícke ženy pred politickými stranami, ktorých program a záujmy mali byť v rozpore s učením katolíckej cirkvi. Jeden z ich najväčších politických oponentov bola komunistická strana. V treťom čísle časopisu bolo potrebné ozrejmiť svojim čitateľkám základnú definíciu socializmu, a to predovšetkým z pohľadu katolíckej cirkvi a jej predstaviteľov. „*Treba nám vedieť, aké stanovisko máme zaujať v otázke socializmu. Je to páľivá otázka našich búrlivých časov. Kolom nej sa nachádza toľko bludov a zmätkov medzi ľuďmi. Avšak ozvali sa už biskupi rôznych krajínach a na ich hlas, zrazu rozptýlila sa temnota a zmätky. (...) Katolíkov je zakázané a úplne nedovolené členom byť anarchistickej alebo sociálnodemokratickej spoločnosti. Katolík, ktorý obyčajne čítava anarchisticke, alebo socialisticke spisy, alebo kto sa takých shromaždení zúčastní, tým prichádza do najbližšej príležitosti ztratit' svoje dušné spasenie, a preto kým túto príležitosť nezanechá, nemôže dostať rozštiepenia hriechov a sviatosť nemôže hodne prijať. Platí tu: alebo katolík, alebo socialist, lebo katolíkom a spolu socialdemokratom byť je nemožno.*“ Ich predstava o jedinej správnej forme sociálnej politiky vychádzala najmä z apoštolskej encykliky pápeža Leva XIII. *Rerum Novarum*. Neuznávali triedny boj, boj proti súkromnému majetku a nesúhlasili s ponechaním náboženstva na len ako súkromnú vec, nie verejnú.¹⁸ Komunistické ideály prichádzajúce z Ruska (od roku 1922 ZSSR) boli tak v priamom rozpore s mravoučnými zásadami katolíckej

¹⁵ HACKNEY, Fiona. Home and Work. In: *Making Modern Women. Women's Magazines in Interwar Britain* [online]. [cit. 2022-11-12]. Dostupné na: <<https://www.lse.ac.uk/library/whats-on/exhibitions/making-modern-women/home-and-work>>

¹⁶ TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007, s. 61.

¹⁷ Žena a žena. In: *Katolícka Jednota*, 1923, roč. 4, č. 1, s. 1-3.

¹⁸ Cirkev a socializmus. In: *Katolícka Jednota*, 1920, roč. 1, č. 3, s. 37-40.

cirkvi. Boľševici presadzovali povolenie interrupcií, výchovu detí spoločnosťou v štátnych zariadeniach, zrušenie náboženstva na školách, civilné manželstvo a rozvody, teda všetko, čo bolo opakom cieľov Katolíckej Cirkvi, katolíckych strán aj Katolíckej jednoty žien a ich časopisu.¹⁹

Motívy *Proletárky* tak boli odlišné. Marxistická teória spájala zrovnoprávnenie žien a teda „oslobodenie“ s oslobodením proletariátu. Socialistické strany zakladali ženské organizácie, ktoré sa mali snažiť o zrovnoprávnenie, kým všetci nebudú žiť v spoločnosti v triednej rovnosti.²⁰ V rámci Komunistickej strany bolo potrebné ženy motivovať k zvýšenému záujmu sa politicky aktivizovať v rámci strany, čo umožňovalo ženám začleniť sa do kolektívu, a taktiež vzdelávať sa v otázkach boľševizmu, čím boli členom komunistického hnutia sofistikovane podsúvané myšlienky, ktoré pracovali s konceptom ideálnej spoločnosti. Tento koncept, založený na ekonomických a sociálnych istotách, ponúkal ženám vidinu zlepšenia kvality života. V argumentácii využívali príklady z každodenného života, kvôli ktorým sa postavenie žien v rámci spoločnosti nezlepšilo, ani po ustanovení všeobecného volebného práva. V jednom z prvých článkov časopisu *Proletárka* s názvom „*Triedny boj a triedne vedomie*“ sa autorka Z. Holanová, okrem základnej charakteristiky triedneho boja podľa Karla Marxa, snažila presvedčiť svojich čitateľov o potrebách ženskej emancipácie. „*A prečo hlavne na ženy apeluje sa aby pomohly? Preto, lebo ženy sú v štáte, kde spoločnosť na takýto spôsob je roztriedená, najväčším otrokom. Žena podľa svojho pohlavia trpí, trpí ako žena a trpí ako člen ľudskej spoločnosti. Ako matka trpí preto, že mnohokrát jej život je obrozňovaný, prinútená je rodiť a stíhaná je trestným zákonom, jestli by si opovážila pomôcť. Trpí ako žena, lebo dnešná spoločnosť ju podceňuje a pohŕda s ňou, ďalej, pričom ale tú mzdu, ktorú muž dostával ona nedostala preto, že ju menovali ženou. (...) Vzdor tomu, že hlasovacie právo bolo ženám dané, predsa len veľmi zriedka žena sa dostane tam, kde sa o jej osude rozhoduje. A kde tu hľadať hlavné príčiny? Príčinou sme si samé my ženy, lebo sme ľabostajné, nestaráme sa iba o to, čo je dnes, nemáme žiadne ideále a túžby za lepším, čo dnes je, my sa uznávame len za nástroje po boku našich mužov. (...) A preto ženy, somknite sa v rady triedne uvedomelého robotníctva, aby bolo ukončené bezprávie, aby sme sa mohli stať členmi tej spoločnosti, kde nebude trieda triedou vykorisťovaná, to je spoločnosť komunistická, v ktorej vládne vôľa ľudu.*“²¹

Podobným spôsobom sa tiež snažili zdiskreditovať aj koaličnú vládu, a to napríklad kritizovaním výrokov vtedajšieho ministra financií Alojza Rašína, funkcionára strany Československej národnej demokracie: „*Buržuj Rašín, minister financií, odpovedal poslancom priamno: „Nesnížim a nedám. Hospodárska kríža je na celom svete a bude trvať ešte dvadsať rokov – a za tú dobu musia ísť pomery na pravo!*“ Inými slovami: *Vláde do nezamestnanosti nič, ani sa s ňou nebudeme zaoberať, lebo hospodárska kríža pracuje*

¹⁹ Úbohá ruská žena. In: *Katolícka Jednota*, 1934, roč. 15, č. 10, s. 3-5.

²⁰ MUSILOVÁ, ref. 2, s. 20.

²¹ *Triedny boj a triedne vedomie*. In: *Proletárka*, 1922, roč. 1, č. 1, s. 3.

pre nás kapitalistov a za 20 rokov budeme my páni. (...) Zmení sa situácia k lepšiemu a či má proletariát na očakávanie to najhoršie? Má pravdu vládnucci boháč Rašín, že za 20 rokov premôže robotníkov a že nastane potom diktatúra buržoazie? (...) Proletárky, vidíte jasne, že zamestnávateľia a štátotvorné strany nemajú ani chuti, ani možnosti zlepšiť pomery, ale že čakajú, až vy zrieknete sa všetkého boja a budete tupo a bezmyšlienkovite umierať v biede za záujmy bohatých. Naši nepriatelia budú mať radosť, keď zanecháte organizácie, keď nebudete čítať komunistickú tlač, keď sa odvrátite od triedneho boja, lebo tým okamžikom začína mať pravdu Rašín a vláda pánov sa upevní. Ale jestli vás, robotníčky, neodstrašia ani ťažké pomery, v akých žijete, a vy tým bližšie primknete sa ku svojim organizáciám, tým viac budete sa poučovať o triednom boji, tým nadšenejšie budete čítať a rozširovať svoju tlač a tým usilovnejšie budete agitovať pre komunizmus – potom bude mať pravdu nie boháč a nepriateľ chudoby, Rašín, ale vyplní sa to, čo v ravel veľký budovateľ robotníckeho štátu súdr. Mikuláš Lenin, lebo: Niet inej cesty, vedúcej k slobode, okrem cesty, ukázanej Ruskom!²² Takéto texty sa spravidla v prvých číslach uverejňovali na titulnej strane, pričom nadpis musel mať pútavý charakter a bol značne oddelený od zvyšku textu. Z tohto článku vyplýva, že bol určený najmä pracovníckam v priemyselnom odvetví, ktoré mohli kvôli hospodárskej kríze pociťovať existenčnú krízu.

Napriek tomu, že väčšina argumentov bolo postavených na socioekonomických problémoch, ktoré mali v čitateľoch vyvolať silné emócie, v článku „Škola komunistiek“ sa autor snaží motivovať ženy-robotníčky k vzdelaniu ohľadom socialistických princípov. Komunizmus v tomto článku označuje ako vedu, ktorú by sa mala každá robotníčka preferujúca socializmus naučiť chápať, a taktiež so ženami vo svojom okolí debatovať o jeho podstate. Súčasťou takýchto vedomostí bola aj príprava na komunistickú revolúciu, ktorá mala nastať po vzoru boľševickej revolúcie v Rusku aj v Československu. „Komunizmus však nie je, ako cirkev, ktorá vraví, že je briechem, chcieť vedieť viac, než čo je písané v biblii, komunizmus je krásna a zaujímavá veda, ktorú by mala každá robotníčka znať, aby vedela dôkladne, prečo je a musí byť komunistkou. V americkom meste Washingtone jestvoval niekoľko rokov debatný krúžok, kde sa schádzali robotníci z fabrík, zemerobotníci, drevorobotníci, dopravní robotníci, textilníci, murári, mechanikovia, učitelia a úradníci – socialisti a tam sa debatovalo o tom, čo napísal zakladateľ socializmu, Karol Marx. Podali pekný výsledok svojich debatných večerov, stručnú učebnicu Marxovho učenia, ktorú nazvali „Marxistický katechizmus“. Je to 75 otázok a odpovedí, ktoré vám, súdružky, jasne a srozumiteľne vysvetlia, čo je to marxizmus, o ktorom predsa toľko čítate, toľko počujete. V tejto rubrike rozoberieme vždy jednu otázku s odpoveďou, a vy, milé súdružky, čítajte túto rubriku tak, ako keby ste sa znovu ocitli naozaj v škole. Pomaly, pozorne každú sledujte, premýšľajte o tom...“²³

Katolícke ženy mali byť podľa autorov v *Katolíckej Jednote* zodpovedné voči svojim právam a povinnostiam, vrátane povinností v politickej sfére. Hoci na

²² Čo bude? In: *Proletárka* 1922, roč. 1, č. 2, s. 9.

²³ Škola komunistiek. In: *Proletárka* 1922, roč. 1, č. 2, s. 13 – 14.

žiadnom mieste netvrdili, že ženy nemôžu kandidovať, v týchto otázkach svoje čitateľky len motivovali k zvýšenému záujmu o účasti na voľbách a podpore katolícky orientovaných strán. Takisto ich pred voľbami vyzývali, aby sa zúčastnili agitácií a presvedčali svoje okolie: „*Katolícke ženy slovenské! Nebľadte na voľby ako na nejaké žlo. Zúčastnite sa vždy volieb tak, ako muži. Katolícka žena musí nielen hlasovať íst každá na katolícku stranu, ale má za katolícku stranu í agitovať.*“²⁴

Katolícka jednota žien verila, že hoci je hlavou rodiny muž, žena má v rodine veľkú úctu a rešpekt, ktorý mala využívať. Úlohou ženy-matky bolo vychovávať, a teda aj viesť rodinu. Maky mali mať schopnosť presvedčiť celú rodinu, aby volili katolícku stranu.²⁵ Aj keď sa v časopise *Proletárka* autori snažili taktiež motivovať ženy k tomu, aby svoj vplyv v rodine využili v prospech komunistickej strany, rodové role nepovažovali za príliš podstatné. Najdôležitejším faktorom fungujúcej rodiny a spoločnosti bolo pre nich prístup jednotlivcov k socialistickým ideálom. Vďaka rastúcej elektronizácii a novým vynálezom sa tak v *Proletárke* čiastočne písalo o postupnom odstraňovaní rodových stereotypov, napríklad v rámci chodu domácnosti. Týmto spôsobom boli čitateľkám prezentované podoby komunistickej utópie, ktorá sa zameriavala najmä na socioekonomický rozmer. „*Keď sa našim slovenským robotníckam rozpráva na schôdzí žien o domových komunách, aké chce komunistická spoločnosť zariadovať, aby oslobodila ženu od domáceho otroctva, žieničky nedôverčive sa usmievajú a každá si v sebe myslí, že rečníčka trochu preháňa. (...) Americká firma „General Electric Company“ zariadila práve 80 elektrických domov, kde všetky domáce práce sú vykonávané pomocou elektrických prístrojov. Ventilácia, teplo, svetlo, varenie je obstarané silou elektrickou. Sú tu elektrické zohrievače, variče, umývače riadu, stroje na čistenie pokrovcov, rajbanie podlahy, pranie prádla, žehlenie, sušenie hábor. (...) So všeobecným užívaním týchto strojov sa domáca práca dostane na úroveň všetkým iným prácam, nebude prácou ponižujúcou a budú ju vykonávať í mužovia. (...) Preto je pre nás poučné, všímať si týchto vymoženosti doby a rátať s nimi do budúcnosti.*“²⁶

Pred voľbami sa v prípade oboch časopisov prirodzene zvýšila intenzita článkov, ktoré pojednávali o povinnosti voliť strany, ktoré jednotlivé hnutia preferovali. V Katolíckej Jednote bolo ženám prízvukované, že demokracia znamená vláda všetkých ľudí, a teda každý občan je zodpovedný za to, kto sa dostane do parlamentu. Svojim hlasom tak mali možnosť ovplyvniť dianie v štáte, ktorý ovplyvňuje ich život, aj život ich rodiny.²⁷ Taktiež zdôrazňovali, že politické presvedčenie človeka sa musí zhodovať s mravoukou katolíckeho náboženstva. Zodpovednosťou žien voliť katolícku stranu bola podľa autora zároveň aj ich náboženská povinnosť.²⁸

²⁴ Ako hlasujú ženy pri voľbách. In: *Katolícka Jednota*, 1929, roč. 10, č. 10, s. 9.

²⁵ Tamže, s. 8.

²⁶ Vznesený komunizmus. In: *Proletárka*, 1923, roč. 2, č. 4, s. 25 – 26.

²⁷ *Katolícke ženy – do boja!* In: *Katolícka Jednota*, 1935, roč. 16, č. 4, s. 5.

²⁸ Katolícke matky – bojovnice kráľovstva Kristovho. In: *Katolícka jednota*, 1935, roč. 16, č. 6, s. 6.

Hoci sa autori článkov v časopise *Proletárka* silne vymedzovali voči dobovým praktikám predovšetkým katolíckej cirkvi a väčšine jej princípom, náboženský rozmer, vzhľadom na vysoký podiel katolíkov na území dnešného Slovenska, do istej miery pripúšťali. Príkladom môže byť krátky text pojednávajúci o údajnom znevýhodňovaní komunistických ideí zo strany koalíčných strán, predovšetkým Sociálnej demokracie. Tento stav bol v texte pripodobnený situácii, v ktorej sa nachádzali v prvých storočiach len formujúce sa kresťanské spoločenstvá a nové myšlienky, ktoré vládnuca zložka považovala za nebezpečné pre fungovanie štátu. Toto znevýhodnenie komunistickej strany a jej pôsobenia v krajine autor článku prirovnával hlavne tomu, akým spôsobom boli komunisti negatívne vnímaní v tlači. Autor sa tak snažil pri argumentácii využívať príklady, s ktorými by sa hlavne ženy zo strednej a nižšej triedy vedeli stotožniť.

Okrem tohto rozmeru bolo pre predstaviteľov komunistického hnutia dôležité poukazovať na markantné rozdiely medzi základnými princípmi kresťanského náboženstva, ktoré vyplývali z vierouky a cirkevnu dogmatikou. „*Matka, ktorá chce vychovávať svoje dieťa ku komunizmu, musí využiť každej príležitosti, aby priblížila dieťa svojmu vlastnému presvedčeniu. A vianočná doba jej dáva dobrú príležitosť. Je najhlbším odkazom Ježišovho učenia, že sa nemáme spoliehať a tešiť na život po smrti, čo naopak cirkev meštiackych štátov stavá do popredia, aby držala na uzde boj proletariátu za slobodu na tomto svete. Nie – Ježiš Nazaretský svojím učením a životom bol revolucionár, ktorý za svoju vieru podstúpil boj proti mocným tohto sveta, proti učencom a farizejom a ktorý za svoje presvedčenie podstúpil mučednícku smrť. Toba použije komunistická matka. Rozprávka o narodení úbohého dieťaťa v chlieve, je taká jemná a krásna, že ju môžeme každému dieťaťu rozprávať. Z tejto rozprávky sa dá vybrať prirodzené ľudské jadro. Vyprávajte deťom o odvážnom a brdinskom živote Ježiša Krista, ktorý svojou neústupnosťou a smelosťou je obrazom každého komunistu.*“²⁹

Hoci bol transcendentálny rozmer náboženstva pre autora prežitkom, idea kresťanstva a osoby Ježiša Krista ako revolučného hnutia, ktoré sa snažilo narušiť zaužívané konštrukty a hierarchický systém v spoločnosti, bola dôležitá predovšetkým pri interpretácii marxistických myšlienok a boľševickej revolúcie. Týmto spôsobom bolo pre komunistov kľúčové zamedziť inštitucionalizovanie náboženstva a súkromné prejavy religiozity tak nemali byť súčasťou programu politických strán. Katolícka cirkev ako celok bola v časopise *Proletárka* vnímaná ako zastaralá inštitúcia, ktorá sa snaží manipulovať ľuďmi v záujme nejakej formy zisku. Takýto prístup býval zahrnutý v rôznych článkoch, či už išlo o politické alebo kultúrne témy. Jedným z mnohých príkladov môže byť krátke odporúčanie na publikáciu *Kňaz, žena, svedč*.

V časopise *Proletárka*, ktorý bol primárne určený ženám, sa autori článkov viackrát vyjadrovali negatívne nielen o koalíčných stranách, ale najmä o HSES. Okrem náboženského rozmeru čelili ľudáci kritike zo strany komunistov aj v otázkach

²⁹ Pred Vianocami. In: *Proletárka*, 1925, roč. 4, č. 24, s. 3.

autonómie Slovenska. Snaha presadiť vyššie percentuálne zastúpenie etnických Slovákov vo verejných inštitúciách v Československu nebola pre komunistov tak dôležitá, ako skôr nevyhovujúce podmienky robotníckej triedy a sociálne rozdiely. Na inom mieste sa o HSPS písalo ako o strane, u ktorej sa objavili náznaky korupcie zo strany koalície, čo bol ďalší spôsob, ako komunisti chceli zdiskreditovať svojich politických oponentov. Politické agitovanie koaličných i mimoparlamentných strán, ktoré nezdierali podobné názory ako KSČ, považovali viacerí autori za cielené znevažovanie svojej strany a odrádzanie robotníckej triedy od aktívnej účasti na politickom daní v krajine. Sociálnu nerovnosť a znevýhodňovanie žien odvodzovali od zavádzania kapitalizmu koalíciou, pričom nevýhody tohto ekonomického systému boli špeciálne zvyrazňované pri ženskom pohlaví. Pred voľbami sa ženám čítajúcim *Proletárku* odporúčalo doslova presvedčať svojich manželov, aby uprednostňovali Komunistickú stranu, pričom hlavný argumentačný prvok spočíval v zlepšení socioekonomických podmienok. Konkrétny príklad, ktorým chceli ovplyvniť mienku svojich čitateľov, a tak demonštrovať tieto myšlienky, bol prípad neznámej ženy, ktorá disponovala veľkým majetkom a zamestnávala viaceré mladé ženy na fungovanie chodu svojej domácnosti. Autor článku sa v tomto prípade zamerl predovšetkým na nevyhovujúce podmienky pre zamestnané ženy, z hľadiska nízkej mzdy a manipuláciu zo strany zamestnávateľa. Keďže meno tejto ženy je uvedené na začiatku článku len iniciálami F a J, vo zvyšnom texte je explicitne označovaná ako „Veľká inkvizitorka“³⁰. Hlavnou myšlienkou textu je tak zdôrazňovanie veľkej sociálnej nerovnosti a zároveň nevyhovujúceho postavenia žien v prostredí súkromného sektora, ktorý nepodliehal prísnym štátnym reguláciám.

Záver

Tým, že prvá Československá republika povoľovala šírenie rôznych myšlienok či politických ideológií, politizácia obyvateľstva priniesla so sebou zásadné zmeny v politickej, socioeconomickej a kultúrnej oblasti. Aby jednotlivé hnutia získali podporu obyvateľstva, snažili sa využívať rôzne prostriedky, ktoré by im zaručili úspech v politickej sfére. Všeobecné volebné právo v ČSR poskytlo týmto hnutiam príležitosť osloviť aj dovtedy marginalizované zložky spoločnosti. Tlač sa vďaka masovému rozšíreniu gramotnosti stala vhodným nástrojom pre tieto ciele. Aby časopisy, ktoré boli určené pre čitateľov osobnostný rozvoj, najmä čo sa týka politického presvedčenia, splnili svoj primárny účel, museli sa predovšetkým zaoberať aktuálnymi témami. V prípade ženských časopisov to boli zväčša témy, ktoré mali vplyv na každodennú podobu života. Spoločným znakom ženských časopisov *Proletárka* a *Katolícka Jednota* bolo nazeranie na takéto témy z hľadiska problému, ktorý nedokázal dobový režim vyriešiť, alebo bol sústavne prehliadaný.

³⁰ Panstvo sa zabáva. In: *Proletárka*, 1923, roč. 2, č. 4, s. 6.

Tým, že obidva časopisy prinášali rozdielnu predstavu o správnom fungovaní spoločnosti, oslovovali tak ženy z rôznych socioekonomických či kultúrnych pomerov. Pre *Katolícku Jednotu* bolo kľúčovým najmä nazeranie na transcendentálny rozmer náboženstva a morálnych zásad, ktoré z neho vyplývali, zatiaľ čo komunisti vychádzali predovšetkým z marxisticko-leninských teórií. Žena mala podľa *Katolíckej Jednoty* spĺňať kritériá rímskokatolíckej cirkvi, ktoré sa zameriavali najmä na úlohu a dôležitosť materstva v jej živote. Na druhej strane pre autorov časopisu *Proletárka* bola príslušnosť ku komunistickému hnutiu a jeho ideálom dôležitejšia než rodový rozmer v spoločnosti. V oboch prípadoch bolo od žien požadované, aby sa viac aktivovali a zaujímali sa o spoločenské dianie, rozdielom ostával len prístup k forme a účelu jednotlivého aktivizovania.

Zoznam použitých periodík a prameňov (Sources)

Periodiká

Katolícka Jednota

Proletárka

Použitá literatúra

- BOTIKOVÁ, Marta. „Jedno diet’a a dost!“ Zúžená reprodukcia a jej protirečivosť v historicko-etnologickej perspektíve. In: NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (ed.). *Moc sexu. Sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava: Paradigma, 2021, 269 s.
- DICENZO Maria – DELAP Lucy – RYAN Leila. *Feminist Media History*. London: Palgrave Macmillan, 2011, 239 s.
- FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu. 1918 – 1939*. Bratislava: VEDA, 2004, 688 s.
- FREEDMAN, B. Estelle. The New Woman: Changing Views of Women in the 1920s. In: *The Journal of American History*, roč. 61, č. 2, 1974, s. 372 – 393.
- HAJDUČEKOVÁ, Ivica. Časopis Živena po vzniku Československej republiky. In: KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena. 150 rokov spolku slovenských žien*. Bratislava: Slovart, 2019, 304 s.
- HACKNEY, Fiona. Home and Work. In: *Making Modern Women. Women’s Magazines in Interwar Britain* [online]. [cit. 2022-11-12]. Dostupné na: <<https://www.lse.ac.uk/library/whats-on/exhibitions/making-modern-women/home-and-work>>
- MUSILOVÁ, Dana. *Z ženského pohľadu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939*. České Budějovice: Veduta, 2007, 200 s.

- RIGOVÁ, Viktória. Nemravná mládež? Inštitucionálna starostlivosť problémovú mládež na Slovensku v ére prvej Československej republiky. In: NEŠTÁKOVÁ, Denisa (ed.). *Moc sexu. Sex a sexualita v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava: Paradigma, 2021, 270 s.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti na stránkach ženskej komunistickej tlače na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 10*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, s. 17 – 43.
- TIŠLIAR, Pavol. On employment of women in Slovakia in the inter-war period. In: TIŠLIAR, Pavol – ČEPLÖ, Slavomír (eds.). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, 148 s.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007, 132 s.

Obyvateľstvo a priemysel na Slovensku v roku 1938¹

Peter Vanek

Mgr. Peter Vanek, PhD.

University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava

Faculty of Arts

Department of Historical Sciences and Central European Studies

Nám. J. Herdu 2

917 01 Trnava

Slovakia

e-mail: peter.vanek@ucm.sk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3046-8048>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:81-89

The Population and Industry of Slovakia in the year 1938

The paper's main goal is to analyze the impact of the Munich Agreement, the Vienna Award, and the Polish territorial claim on Slovakia in 1938. After November 1938, many factories, power plants, millions of inhabitants, and even whole regions of Czechoslovakia remained in a territory that Hungary, Germany, or Poland occupied. The paper focuses on losses in three key areas: population, territory, and industry. This research is primarily based on the study of contemporary statistical reports in combination with archive materials that are placed in the National Archive in Prague and in the Slovak National Archive in Bratislava. In conclusion, it can be stated that the change of borders in 1938 had a negative impact on Slovakia and on the whole state. A new border meant a radical intervention in the republic's economy, ethnic composition, and territorial integrity. As a result, the republic lost around 30 % of its territory, on which approximately a third of the population lived.

Keywords: population, industry, territorial changes, the Munich Agreement, the Vienna Award, interwar Czechoslovakia

Hraničné úpravy a strata obyvateľstva

Územné zmeny z roku 1938 – Mníchovská dohoda, Viedenská arbitráž a poľský zábor – vyústili nielen do vnútropolitckej krízy, ktorej dôsledkom bolo vyhlásenie slovenskej autonómie, ale v neposlednom rade znamenali radikálny zásah do hospodárskej a národnostnej štruktúry, ako aj územnej celistvosti republiky.

Celkovo vykazovalo Československo pred zmenami hraníc územnú rozlohu 140 493 km², z čoho výmera Čiech predstavovala 52 062 km², Moravy a Sliezska 26 808 km², Slovenska 49 006 km² a Podkarpatskej Rusi 12 617 km². Úhrne dosiahol počet obyvateľstva všetkých národností v štáte k 1. decembru 1930 stav 14 729 536. Na území Čiech bolo k danému dátumu napočítaných 7 109 376, na Morave a Sliezske 3 565 010, v rámci Slovenska 3 329 793 a na Podkarpatskej Rusi 725 357

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu APVV-20-0199 „Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia“.

obyvateľov.²

V dôsledku nemeckého záboru stratila republika 28 639 km², na ktorých sídlilo dohromady 3 635 970 osôb.³ Po Viedenskej arbitráži uskutočnenej 2. novembra 1938 pripadlo Maďarsku celkovo 11 840,24 km² s 1 027 117 obyvateľmi a po vyjednávaní s Poľskom došlo k odstúpeniu 816,27 km² s 228 763 obyvateľmi. Spolu teda prišla Československá republika o územie s rozlohou 41 295,51 km², na ktorom sa podľa sčítania ľudu z 1. decembra 1930 nachádzalo 4 891 850 osôb.⁴ Po komparácii stavu z roku 1930 so stavom po zábore vychádza, že Československo stratilo celkovo 29,39 % svojho územia, na ktorom bolo evidovaných 33,21 % obyvateľov republiky. Treba podotknúť, že celková percentuálna strata populácie bola nižšia, keďže sa časť osôb z odčleneného územia vrátila naspäť do republiky.

Obr. č. 1: Územné zmeny v rokoch 1938 a 1939⁵

Problematickým sa pri tom stalo samotné stanovenie nových hraníc na základe etnického princípu. Československá strana požadovala použitie dát o obyvateľstve z roku 1930. Medzinárodná komisia nakoniec presadila štatistiku z roku 1910, ktorá vyjadrovala bezpochyby nepresnejšie vtedajší stav než štatistika z roku 1930. Na príklade českých krajín sa v *Štatistickom zpravodaji* z roku 1939 uvádza, že kvôli použitiu neaktuálnych dát z roku 1910 došlo k navýšeniu strát územia o rozlohu 3 725 km² s približne 498 000 obyvateľmi. Návratom hlavne českých verejných

² Sčítaní ľudu v Republike československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 27-28*. V dôsledku takmer 8 ročného odstupeu medzi posledným komplexným sčítaním a teritoriálnymi zásahmi v roku 1938 sú výsledné údaje o stave v republike nepresné.

³ Obyvateľstvo. Naše nové hranice. In: *Štatistický zpravodaj*, 1939, roč. I., č. 11-12, s. 348.

⁴ Tamže, s. 348. a Obyvateľstvo. Naše nové hranice II. In: *Štatistický zpravodaj*, 1939, roč. II., č. 1-2, s. 1-4.

⁵ GURNÁK, Daniel. *Dejepisný atlas. Štáty v premenách storočí*. Modra : MAPA Slovakia Plus, 2006, s. 35.

zamestnancov s rodinami z odstúpeného územia sa toto číslo odhadom znížilo zhruba asi na 350 000 osôb.⁶ Podobná situácia nastala aj vo zvyšku republiky referujúc na maďarský a poľský zábor, pričom došlo k vážnemu porušeniu etnických princípov pri stanovovaní hraníc v neprospech Československa.

Pre Slovensko malo zásadný význam dopĺňujúce vyhlásenie Mníchovskej dohody, v ktorom sa uvádzalo, že je nutné vyriešiť problém maďarskej a poľskej menšiny v štáte do troch mesiacov. K tomu malo dôjsť medzi zainteresovanými stranami (Československo, Maďarsko a Poľsko), pričom pri nevyriešení v stanovenom časovom úseku malo prebehnúť stretnutie a rokovanie medzi hlavami vlád štyroch mocností tak, ako to bolo v prípade jednaní z 29. septembra 1938.⁷ Naplnením podstaty spomínaného dopĺňujúceho vyhlásenia boli zábory časti československého územia maďarskou a poľskou stranou.

Podľa *Statistického zpravodaja* odstúpilo Slovensko Maďarsku a Poľsku plochu 10 532,44 km², na ktorej sa nachádzalo podľa sčítania ľudu z 1. decembra 1930 až 863 262 obyvateľov.⁸ Do tohto sumáru však nebolo zarátané zabraté územie Devína, Devínskej Novej Vsi a Petržalky Nemeckom, ktoré dohromady vykazovalo k 1. decembru 1930 43 km² s 15 500 obyvateľmi.⁹ Celkovo teda Slovensko prišlo o územie s rozlohou 10 575,44 km², na ktorom sídlilo 878 762 osôb. Z tohto záboru pripadol Maďarsku najväčší kus s plochou až 10 317 km² s 853 884 obyvateľmi, pričom Poľsko získalo „len“ 215,44 km² s 9 378 obyvateľmi.¹⁰ Takto zostalo na oklieštenom území Slovenska na konci roku 1938, ktoré malo dohromady 38 430,56 km², 2 451 031 obyvateľov (vychádzajúc z dát z roku 1930). V percentuálnom vyjadrení to znamenalo stratu 21,6 % z celkovej rozlohy Slovenska s úbytkom 26,4 % obyvateľstva.

⁶ Obyvateľstvo. Naše nové hranice. In: *Statistický zpravodaj*, 1939, roč. I., č. 11-12, s. 348.

⁷ Národní archiv v Prahe (ďalej: NAP), f. Zahraniční úřad Berlín, šk. 11, bez inv. č., č. dok. 196 790, Zusätzliche Erklärung, 29. september 1938, s. 4. Ako spomínané „hlavy vlád štyroch mocností“ boli myslení Adolf Hitler, Neville Chamberlain, Benito Mussolini a Édouard Daladier. Celkové znenie dopĺňujúceho vyhlásenia z 29. septembra 1938 v nemeckom origináli znelo takto: „Die Regierungschefs der 4 Mächte erklären, dass das Problem der polnischen und ungarischen Minderheiten in der Tschechoslowakei, sofern es nicht innerhalb von 3 Monaten durch eine Vereinbarung unter den betreffenden Regierungen geregelt wird, den Gegenstand einer weiteren Zusammenkunft der hier anwesenden Regierungschefs der vier Mächte bilden wird.“ Pozri tamže, s. 4.

⁸ Obyvateľstvo. Naše nové hranice II. In: *Statistický zpravodaj*, 1939, roč. II., č. 1-2, s. 2-3.

⁹ ZEMKO, Milan et al. *Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918 – 1945*. Bratislava : Veda, 2012. s. 482. Údaje o počte obyvateľstva nachádzajúceho sa na odstúpenom území neboli aktuálne a nezodpovedali presne vtedajšej realite. V správe okresného výboru v Bratislave z 13. decembra 1938 adresovanej autonómnej vláde Slovenskej krajiny sa uvádza, že len obec Petržalka mohla mať v roku 1938 už približne 20 000 obyvateľov. Pre zjednodušenie a kompatibilitu s ostatnými dátami sú v štúdiu použité údaje z roku 1930. Pozri Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Ministerstvo hospodárstva (ďalej: MH), šk. 4, bez inv. č., č. dok. 360, Petržalka, žiadosť bratislavského okresu o vrátenie obce Slovenskej krajine, dec. 1938 až jan. 1939, s. 2.

¹⁰ Obyvateľstvo. Naše nové hranice II. In: *Statistický zpravodaj*, 1939, roč. II., č. 1-2, s. 2-3.

V rôznych prácach sa vyskytujú často odlišné údaje kvantifikujúce zábory územia. Napríklad vo výročnej správe Ústredného združenia slovenského priemyslu s názvom *Slovenský priemysel roku 1939* sa uvádza odlišná hodnota celkového odstúpeného územia vtedajšieho Slovenska na úrovni 10 565 km², na ktorom sa podľa údajov z roku 1930 nachádzalo 879 697 obyvateľov.¹¹ Treba však podotknúť, ako je vidno na týchto dvoch dobových prameňoch, že rozdiely sú zväčša zanedbateľné.

Škody v priemysle

V prípade priemyslu sa nachádzalo Slovensko v relatívne lepšej situácii, keďže v tomto sektore hospodárstva došlo k výrazne menším percentuálnym stratám, než tomu bolo vo zvyšku republiky. Vychádzajúc zo sčítania väčších živnostenských závodov z roku 1930 prišla Podkarpatská Rus o závody, v ktorých pôsobilo 33,8 %, Morava a Sliezske o 38,9 % a Čechy dokonca o 47,6 % v povolani činných v priemysle danej krajiny Československa. Naproti tomu v odstúpených závodoch Slovenska pracovalo „len“ 19,5 % z celkového počtu v povolani činných v priemysle na Slovensku, pričom celorepublikové hodnoty boli na úrovni 42,78 %. V celoštátnom sumárnom vyčíslení to predstavovalo odstúpenie 10 147 priemyselných závodov, ktoré celkovo zamestnávali 555 836 osôb.¹²

Do kategórie „väčší živnostenský závod“ boli v sčítaní zahrnuté najmä závody skutočne priemyselného charakteru, ktoré spĺňali určité kritéria, týkajúce sa zväčša minimálneho počtu v povolani činných. Navyše časť z nich bola posudzovaná len na základe pohonných síl, pričom do spomínanej kategórie sa dostali niektoré výrobné odbory so všetkými ich závodmi bez ohľadu na minimálny počet v povolani činných. Treba podotknúť, že počet osôb pôsobiacich vo väčších priemyselných závodoch v roku 1930 bol na úrovni 1 299 280, čo predstavovalo o niečo viac ako 50 % z celkového počtu v povolani činných vo všetkých priemyselných odvetviach bez rozdielu. K takémuto zjednodušeniu mohlo dôjsť pravdepodobne kvôli nedostatku presných dát o evidencii a stratách menších výrobných, ale najmä kvôli tomu, že veľké závody mali dominantný podiel na priemyselnej produkcii.¹³

¹¹ *Slovenský priemysel roku 1938*. Turčiansky sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1939, s. 13. V spomínanej výročnej správe je uvedený fakt, že vyrátavanie strát z roku 1938 sa dialo takisto na podklade dát z roku 1930. Tým pádom nemôžeme hovoriť o presnom vyčíslení, ale len o odhadoch. Aktuálnejšie sčítanie z konca roku 1938 na území Slovenska po zábore vykázalo 2 656 501 obyvateľov, čo predstavuje o 206 405 obyvateľov viac oproti dátam z roku 1930. Pozri tamže, s. 13-14.

¹² Průmysl a vnitřní obchod. Větší průmyslové závody v Česko-Slovensku ve světle územních změn. In: *Statistický zpravodaj*, 1939, roč. II., č. 1-2, s. 13-15. Pre zjednodušenie sú v štúdiu uvádzané porovnanie strát medzi krajinami republiky len na základe kritéria v povolani činných, ktorí pôsobili v priemysle na zabratom území. Komparovať by sa dalo taktiež na báze straty čisto len počtu závodov či ich výroby.

¹³ Tamže, s. 11-13.

Zároveň možno konštatovať, že percentuálny úbytok výrobných kapacít v celoštátnom meradle prevyšoval vo väčšine priemyselných odvetví percentuálne straty v nich činného obyvateľstva. Rudolf Olšovský to vo svojej publikácii odvodňuje tým, že došlo k odstúpeniu „väčšinou priemyselovo vyvinutých krajov s množstvom veľkých závodov“.¹⁴

V českých krajinách boli najväčšie straty v banskom, sklárskom, textilnom a papierenskom odvetví, pričom najmenšie úbytky boli v priemysle spracovania kovov, gumy, azbestu, v polygrafii a potravinárstve. Na Slovensku utrpela najviac výroba produktov z gumy a to stratou jediného závodu *Matador* v Petržalke. Územné zmeny sa citeľne dotkli potravinárskeho odvetvia, kde nastal pokles o 35,5 %.¹⁵ V rámci neho boli zasiahnuté obzvlášť mlynárstvo, produkcia tabaku a cukru. Odstúpenie väčších závodov a s ním súvisiace straty v povolani činných bolo markantné aj v kožiarstve a v priemysle kameňov a zemín, kde zhodne išlo o pokles na úrovni 26,1 %. Najmenšie percentuálne úbytky nastali v rámci významnejších odvetví v sklárskom (1,4 %), v drevárskom (6,1 %) a zhodne v textilnom i v chemickom priemysle (7,1 %).¹⁶

Za hraničnou čiarou sa taktó ocitli celé priemyselné centrá a oblasti s mnohými závodmi. K najvýznamnejším stratám v potravinárstve patrili cukrovary v Dioseku¹⁷, Šuranoch a Oroske¹⁸, pivovar a továreň na kávoviny v Košiciach, škrobáreň v Parkani¹⁹, konzerváreň a produkcia paradajkového pretlaku v Dioseku. V zábere skončili taktiež antimónová ťažba v Čučme, železorudné bane v Rožňave, Drnave a v Bani Lucia, ako aj tie na čierne uhlie v Radzovciach a na magnezit pri Jelšave a Košiciach. Na novom území sa ocitol významný závod vo Fiľakove, výroba kovových hadíc v Petržalke i zlievareň a lodenica v Komárne, ktoré patrili do kovospracujúceho priemyslu. V ostatných odvetviach išlo napríklad o celulóžku v Gemerskej Hôrke či o veľký Baťov garbiarsky závod v Nových Zámkoch, kde sa nachádzala aj menšia textilná továreň na spracovanie ľanu a konope.²⁰

Celkovo teda prišlo Slovensko v roku 1938 o väčšie závody, berúc do úvahy dáta z roku 1930, v ktorých pôsobilo 19 983 z pôvodných 102 442 osôb, čo v percentuálnom vyjadrení znamenalo stratu spomínaných približne 19,5 %. Kvôli nižším úbytkom ako v ostatných častiach republiky vzrástol podiel Slovenska na

¹⁴ OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1963, s. 488.

¹⁵ Průmysl v bývalém a nynějším území Česko-Slovenska podle dat ze sčítání závodů z r. 1930. In: *Statistický zpravodaj*, 1939, roč. II., č. 1-2, s. 13. Dáta k úbytkom z najvýchodnejšej časti republiky neudávam, keďže priemyselný potenciál Podkarpatskej Rusi bol zanedbateľný.

¹⁶ SNA, f. MH, šk. 33, inv. č. 19, č. j. P-1515, Robotníci na Slovensku – štatistika, s. 1.

¹⁷ „Diosek“ bol dobový názov dnešného Sládkovičova.

¹⁸ „Oroska“ bolo dobové označenie pre dnešný Pohronský Ruskov.

¹⁹ „Parkan“ bolo v minulosti označenie pre mesto, ktoré sa dnes nazýva Štúrovo.

²⁰ *Slovenský priemysel roku 1938...*, s. 15-18.

základe kritéria v povolani činných na priemyselnom potenciály zo 7,9 % na 11,1 %.²¹ Aj napriek menším stratám došlo závažnému narušeniu štruktúry priemyslu na území Slovenska a k strate podstatnej časti trhov, na ktoré boli jednotlivé závody orientované.

Tab. č. 1: Úbytky v povolani činných v priemysle v roku 1938 podľa dát zo sčítania väčších závodov z roku 1930²²

Skupiny priemyslu	Slovensko		
	v bývalých hraniciach	strata	
	činné osoby	činné osoby	v %
Baníctvo, koksovne a briketárne	10 952	1 715	15,7
Priemysel kameňov a zemín	14 807	3 961	26,1
Sklársky priemysel	2 520	35	1,4
Kovopriemysel	14 169	2 877	20,3
Chemický priemysel	3 294	234	7,1
Textilný priemysel	10 939	771	7,1
Papierenský priemysel	5 554	544	9,8
Polygrafický priemysel*	1 773	398	22,5
Kožiaarský priemysel	1 303	340	26,1
Priemysel gummy a azbestu	955	955	100
Priemysel drevársky	14 331	875	6,1
Sústružnícky priemysel	9	0	0
Kartáčnický priemysel	753	52	6,9
Priemysel hudobných nástrojov	14	0	0
Hračkáarský priemysel	5	0	0
Potravinársky priemysel**	18 734	6 649	35,5

²¹ SNA, f. MH, šk. 33, inv. č. 19, č. j. P-1515, Robotníci na Slovensku – štatistika, s. 1.

²² Tamže, s. 1.

Priemysel šatenia a obuvi	1 241	272	21,9
Plynárne	292	90	30,8
Samostatné elektrárne	797	215	27
Priemysel úhrnom	102 442***	19 983	19,5

* V originálnom dokumente je použité označenie „*Priemysel grafický*“.

** V originálnom dokumente je použité označenie „*Priemysel potravin, požívatin a nápojov*“.

*** V pôvodnom dokumente je udávaný celkový počet v povolani činných v priemysle na Slovensku 102 443. Po sčítaní jednotlivých odvetví (skupín priemyslu) v tabuľke vychádza hodnota 102 442.

Na základe vyššie uvedených úhrnných dát by sa mohlo zdať, že niektoré odvetvia ako sklárstvo, drevárstvo, chémia a pod. boli v porovnaní s ostatnými zasiahnuté len minimálne. V skutočnosti úbytky závodov nemusia úplne vystihovať situáciu, v akej sa jednotlivé odvetvia nachádzali. Typický príklad predstavoval chemický priemysel, ktorý bol prepojený s ostatnými odvetviami, pričom od nich získaval svoje základné suroviny a zároveň im poskytoval svoje hotové produkty. Negatívne dopady záborov na ostatné odvetvia a samotné zmenšenie územia takto spôsobili problémy aj chemickému priemyslu, keďže došlo k zníženiu jeho surovinových, zásobovacích, produkčných i odbytových možností.

V mnohých veľkých závodoch ako *Matador* bola zavedená modernizácia, automatizácia a racionalizácia, ktorá mala za následok vyššiu produktivitu práce než mali niektoré závody iných odvetví. Tým pádom aj pri menších počtoch úbytkov závodov mohli byť tieto dopady na daný výrobný odbor mimoriadne ťažké.

Celkovo územné zmeny so sebou priniesli narušenie štruktúry hospodárstva. Kým k 1. decembru 1930 pracovalo poľnohospodárstve 34,64 % z úhrnného počtu obyvateľstva Československa, tak podľa správy Ústredne československých obchodných a živnostenských komôr z 9. novembra 1938 sa toto číslo po záboroch zvýšilo na 37,60 %. V priemysle naopak došlo k poklesu z pôvodných 34,94 na 32,07 %. Takto sa upravil i pomer v poľnohospodárstve činných obyvateľov k tým v priemysle z pôvodného približne 50:50 k novému pomeru 53,97:46,03. Treba zdôrazniť, že pri vypočítaní nového pomeru sa narábalo len s odhadmi. V samotnej správe sa uvádza, že zvýšenie podielu ľudskej sily v poľnohospodárstve voči priemyslu nemohlo byť pravdepodobne natoľko značné. Dáta z 1. decembra 1930 totiž neboli aktuálne, pričom sa dalo predpokladať, že do roku 1938 sa znížilo percento v poľnohospodárstve pracujúceho obyvateľstva. Navyše dochádzalo k spätnému návratu osôb z odstúpených území, ktoré zväčša nepôsobili v agrárnej

oblasti.²³

Záver

Na záver treba podotknúť, že zmeny hraníc z roku 1938 negatívne zasiahli hospodárstvo Slovenska i celej republiky. Československo prišlo približne o 30 % svojho územia, na ktorom sídlila zhruba jedna tretina jeho obyvateľstva. Na druhú stranu bola celková strata populácie pravdepodobne nižšia, keďže sa časť osôb z odčleneného územia vrátila naspäť do republiky. Republika ďalej stratila na uhlie bohaté panvy, ako aj oblasti s kvalitným lesným porastom. V prípade elektrárenskva došlo k poškodeniu hospodárstva a k vyrazenému narušeniu procesu elektrifikácie. Vo vzťahu k dopravnej infraštruktúre prechádzali mnohé hlavné trate a cesty cez nové hranice. Okolité štáty takto držali republiku v “šachu“, keďže mohli zakázať prejazd cez ich územie.

Pre Slovensko bolo zásadné najmä arbitrážne rozhodnutie vo Viedni z 2. novembra 1938. V dôsledku maďarského záboru prišiel štát najmä o úrodné poľnohospodárske oblasti na juhu, resp. na juhovýchode a celkovo o územie, na ktorom žilo takmer 880 000 obyvateľov. V rámci narušenia priemyselnej kapacity bola situácia horšia v prípade českých krajín, ktoré stratili priemyselne rozvinuté oblasti. Percentuálne úbytky závodov sa na Slovensku pohybovali výrazne pod celorepublikovým priemerom. Výsledkom bol mierny rast podielu Slovenska na priemyselnom potenciáli celého štátu na základe kritéria počtu pracovníkov.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

Národní archiv v Prahe

- f. Zahraniční úřad Berlin

Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Ministerstvo hospodárstva

Literatúra

GURŇÁK, Daniel. *Dejepisný atlas. Štáty v premenách storočí*. Modra : MAPA Slovakia Plus, 2006. 50 s. ISBN 80-89080-47-2

OLŠOVSKÝ, Rudolf et al. *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918 – 1945*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1963, 740 s.

²³ SNA v BA, f. MH, šk. 385, bez inv. č., č. dok. 157 951, Druhá informace o hospodářské struktuře ČSR, 9. nov. 1938, s. 1-2.

Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Praha : Státní úřad statistický, 1934. 205 s.

Slovenský priemysel roku 1938. Turčiansky sv. Martin : Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1939. 89 s.

Statistický zpravodaj, 1939, roč. I., č. 11-12, 32 s.

Statistický zpravodaj, 1939, roč. II., č. 1-2, 32 s.

ZEMKO, Milan et al. *Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918 – 1945.* Bratislava : VEDA, 2012. 543 s. ISBN 978-80-224-1199-8

Úpravy a zmeny vo fungovaní verejnej správy v okrese Dobšiná v rokoch 1938 – 1940¹

Pavol Tišliar

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: pavol.tisliar@ucm.sk
&
Masaryk Univerzity
Faculty of Arts
Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
620 00 Brno
Czech Republic
e-mail: tisliar@phil.muni.cz
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0886-7499>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:91-106

Adjustments and changes in the functioning of public administration in the Dobšiná district in the years 1938-1940

The paper deals with changes and modifications of the regional territorial administration in 1938 - 1940 in Slovakia, on the example of the Dobšiná district. Changes in public administration began to occur in Slovakia in connection with territorial changes that resulted from forced agreements and pressure on the Czechoslovak Republic at the end of 1938. Germany, Hungary and Poland initially appropriated relatively large border areas of Czechoslovakia, which in public administration caused reasonably significant problems that led to the temporary regulation of public administration and in Slovakia, finally after the disintegration of Czechoslovakia led to the reform of public administration. The Dobšiná district was one of the results of territorial changes, as the southern part of the former Rožňava district was occupied by neighbouring Hungary.

Keywords: regionálna verejná správa, okres Rožňava, okres Dobšiná, 1938-1940, Slovensko

Územné zmeny na Slovensku v roku 1938

Územné zmeny a „vysporiadanie sa“ so susedmi, ktorí si nárokovali vybrané časti pohraničných území, v ktorých žili prevažne príslušníci menšín, znamenali

¹ Príspevok je výstupom z grantovej úlohy APVV č. 20-0199 „Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia“.

pre Československo výrazné narušenie dovtedajšej územnej integrity. Odštartovala ich dohoda v Mníchove, na ktorej boli riešené požiadavky Nemecka voči Československej republike. Územné straty sa po Mníchovskej dohode týkali najmä pohraničných území českých krajín s prevahou nemeckého obyvateľstva. Slovensko Nemeckej ríši vtedy odstúpilo predmostie Bratislavy, Petržalku a Devín. V Mníchove sa ale hovorilo aj o uspokojení územných požiadaviek ďalších dvoch susedov Československa, o Maďarsku a Poľsku. Ich požiadavky boli pre východnú časť republiky podstatne významnejšie a znamenali výrazné zmeny predovšetkým v oblasti južného Slovenska (obr. 1).

Obr. č. 1: Územnosprávne členenie Slovenska v roku 1940 s vyznačením územných zmien

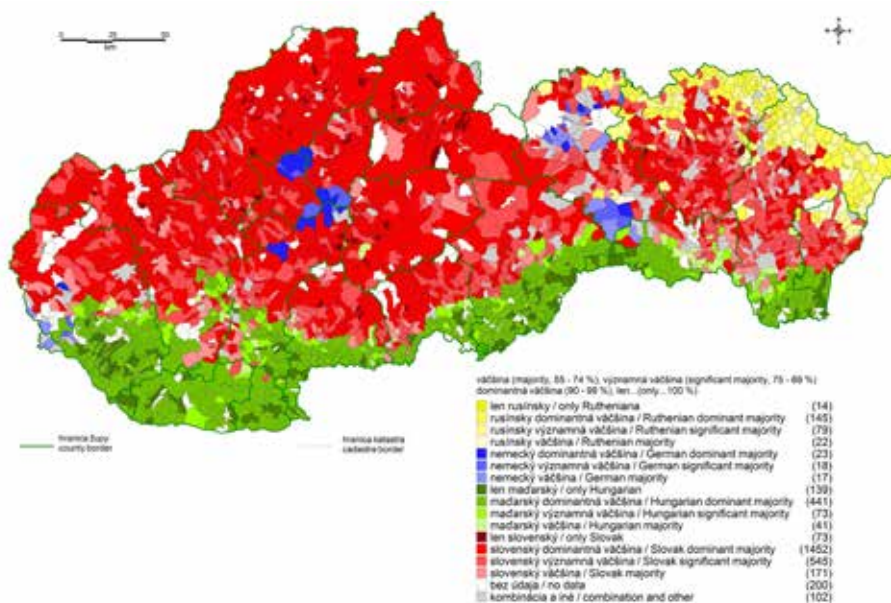
Kým dohoda s Poľskom z konca roku 1938 znamenala dočasnú stratu niektorých území Kysúc, Oravy a Spiša, sčasti priestor, o ktorý sa sporilo Československo s Poľskom už v 20. rokoch,² podstatne výraznejšie do územnej celistvosti Slovenska zasiahla Viedenská arbitráž, ktorou sa v prospech Maďarska výrazne posúvali južné hranice. Pri ich hrubom vytyčovaní sa dôvodilo výsledkami skompromitovaného sčítania ľudu z roku 1910, voči ktorým boli výraznejšie výhrady už v čase zberu údajov.³ Do Maďarska sa tak dostali aj časti jazykovo slovenských regiónov, ktoré v medzivojnovom období vykazovali aj vyšší podiel nemaďarského obyvateľstva

² Pozri bližšie napr. TIŠLIAROVÁ, Ingrid – TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši v 20. rokoch 20. storočia. In: *Almanach 14: Slovacy w Polsce*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013, s. 35-75; KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha 1992, s. 9; tiež JANAS, Karol. Slovensko – poľské územné spory a spôsoby ich riešenia na severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: *Vlastivedný zborník Považia*, roč. XXII, 2004, s. 93–103.

³ Pozri napr. HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312; TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18.-1. pol. 20. storočia*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017, s. 64-70.

(obr. 2, 3, 4).⁴

Slovensko posunom južných hraníc stratilo takmer 10,5 tis. km², kde žilo približne 860 tis. obyvateľov, z toho cez 270 tis. československej národnosti.⁵ Išlo teda o významné zmeny, ktoré mali nielen populačné, ale rovnako aj hospodárske a spoločenské dôsledky a v neposlednom rade vyvolali aj viaceré úpravy v organizácii verejnej správy. Zmeny, ku ktorým následne v oblasti verejnej správy došlo, sa zároveň stali jedným z impulzov pre úvahy o novom usporiadaní verejnej správy, ktoré napokon vyvrcholili v roku 1940 zavedením nového župného zriadenia na Slovensku. V tom čase však už Československo neexistovalo a Slovenská republika (1939 – 1945) riešenie organizácie verejnej správy spojila prakticky s budovaním orgánov nového štátneho útvaru.

Obr. č. 2: Jazykové hranice na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1910

Autonómia Slovenskej krajiny a Slovenský štát

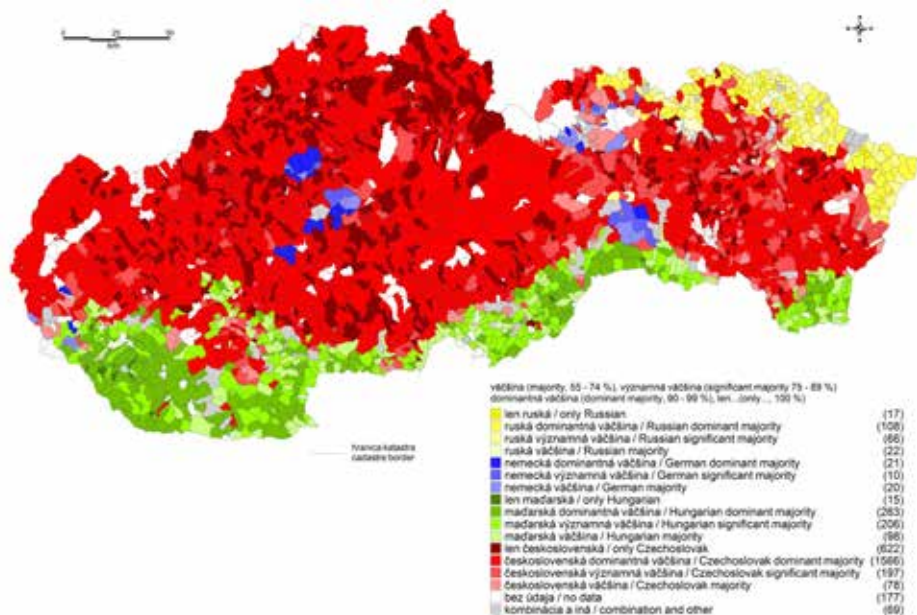
Mníchovom zafinancované zahraničnopolitické postavenie Československa a začínajúce územné zmeny ešte výraznejšie prehĺbili vnútropolitickú krízu, ktorá tu bola problematická už počas 2. polovice 30. rokov a mala dohru nielen

⁴ ČEPLĚ, Slavomír – ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol et al. *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.-1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017, s. 83-86.

⁵ ŽUDEĽ, Juraj. Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku viedenskej arbitráže. *Slovenská archivistika*, roč. 26, 1991, č. 2, s. 42; tiež *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1939, s. 7.

v podobe vyhlásenia autonómie Slovenska začiatkom októbra 1938 a prijatím zákona o autonómii, ale v podstate naznačila aj ďalšiu cestu, ktorou sa bude krajina ďalej uberať. Vplyv zahraničia na vnútornú politiku Česko-Slovenskej republiky a vnútorné problémy istým spôsobom predznamenal skorý koniec Česko-Slovenska.

Nová autonómna vláda Slovenskej krajiny na čele s Jozefom Tisom, ktorý spočiatku nastúpil na post splnomocneného ministra pre správu Slovenska, bola nútená riešiť, okrem iných problémov aj novovzniknuté zmeny územnej správy. Tie sa komplikovali aj tým, že súbežne fungoval v podstate dožívajúci Krajský úrad v Bratislave, ktorý bol od roku 1928 najvyšším predstaviteľom verejnej správy na Slovensku a zároveň sa začalo postupne budovať nové autonómne ministerstvo vnútra, postupne preberajúce jednotlivé agendy práve od krajského úradu.⁶ Preberanie agend ministerstvom vnútra trvalo až do roku 1940 a svojím spôsobom bolo komplikované aj ďalšími udalosťami, ktoré nastali na jar 1939. Rozpad Česko-Slovenskej republiky v marci 1939 neznamenal len novú štátoprávnú situáciu a premenu vrcholových orgánov autonómnej vlády a snemu, ale v tzv. malej vojne s Maďarskom sa prejavil ďalšími územnými zmenami. Popri strate Podkarpatskej Rusi prišlo k výraznejším zmenám predovšetkým na východnom Slovensku, kde maďarské obyvateľstvo prakticky nežilo.

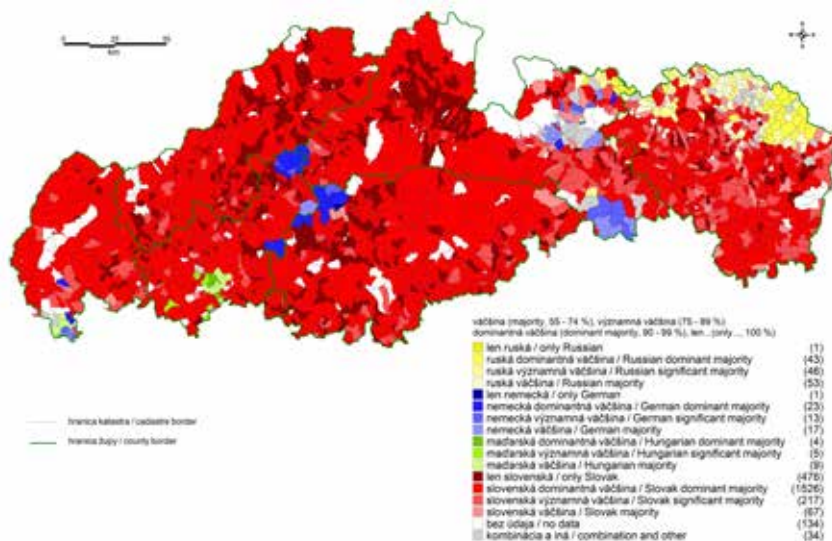

Obr. č. 3: Jazykové hranice na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930

⁶ CHREŇOVÁ, Júlia. *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava: MV SSR, 1977, s. 10 a n.

Dočasné úpravy verejnej správy v rokoch 1938-1939

Výrazné územné zmeny sa pochopiteľne dotkli najmä fungovania vnútornej správy na regionálnej úrovni. V tomto smere boli najzraniteľnejšie okresy, ich notárske obvody a pochopiteľne aj jednotlivé obce, ktoré ležali v postihnutých oblastiach, a ktorých sa dotýkali jednotlivé rozhraničovacie práce. Tie prebiehali ešte počas roku 1939, keďže vytýčenie hraníc v roku 1938 bolo len približné,

Obr. č. 4: Jazykové hranice na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940

hrubé, keď sa určila demarkačná čiara. Územné zmeny v niektorých regiónoch znamenali aj odstúpenie správnych sídel. Preto jednou z prvých úloh bolo vybrať a pripraviť dočasné sídla v postihnutých južných regiónoch. Prezídium Krajinského úradu v Bratislave vydalo 4. novembra 1938 obežník, ktorý určil nové sídla okresov a policajných úradov v postihnutej južnej časti Slovenska. Zmeny sa týkali až 14 bývalých okresov.⁷ Súčasne bola ohlásená zmena v oblasti fungovania regionálnej a lokálnej samosprávy a rovnako i zmeny, ktoré boli nevyhnutné pri určení nových obvodov notárskych úradov, a tiež zadelenie obcí do zdravotných obvodov.⁸ Tieto zmeny sa mali týkať len postihnutých regiónov, kde už v novembri 1938 vznikala pomerne napätá situácia, lokálne aj nepokoje rôzneho charakteru. Pochopiteľne,

⁷ Okresy Šamorín, Galanta, Šaľa, Nové Zámky, Vráble, Levice, Lučenec, expozitúra Šahy, Modrý Kameň, Rimavská Sobota, Rožňava, Moldava, Košice-vidiek, Veľké Kapušany.

⁸ MVSР – Štátny archív v Košiciach, pobočka v Rožňave (ďalej: ŠAKE, p. Rožňava), fond Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1944 (ďalej f. OÚ Dobšiná), sign. č. 46/1938 pres. Obežník č. 69.525/1938 prez.; obežník bol tiež publikovaný v *Krajinský vestník pre Slovensko*, roč. XI/1938 (ďalej KV 1938), č. 302, s. 650.

značný vplyv na náladu obyvateľstva mala najmä obava z ďalšieho vývoja. Nespokojnosť vyvolávali aj niektorí príslušníci menšín, ktorí ostali v rámci územia Slovenska, ale tiež sa v tomto čase začali objavovať prípady zahraničnej propagandy, či už vo forme letákov, alebo vysielaním rôznych agentov-provokatérov do nových prihraničných oblastí.

Určené nové sídla okyptených a zrevidovaných okresov začali jednak s urýchleným vyhľadáváním vhodných priestorov na presťahovanie úradov a následne začala prebiehať evakuácia zo zabraného územia. Činnosť okresnej samosprávy (okresné zastupiteľstvá, výbory a všetky komisie) bola zastavená. Umožňoval to zákon o politickej správe z roku 1927, ktorým sa na Slovensku zaviedlo do praxe krajiniské zriadenie.⁹ Oficiálnym zdôvodnením rušenia okresnej samosprávy v postihnutých regiónoch bola neschopnosť uznášať sa následkom straty území častí okresov, a tým aj straty niektorých členov okresných samosprávnych orgánov.

Na Slovensku tak od novembra 1938 začal fungovať na úrovni okresného zriadenia správny dualizmus, keďže sa likvidácia okresnej samosprávy týkala len regiónov s územnými zmenami (južné, ale aj severné okresy Slovenska). Odhliadnuc od oficiálneho zdôvodnenia, tento krok krajiniského úradu treba hodnotiť v jeho prvej fáze pozitívne. Cieľom totiž bolo čo najskôr zabezpečiť normálny chod regionálnych inštitúcií a keďže išlo o prihraničné regióny, tak zároveň aj snaha, aby boli novo situované úrady čím skôr plnohodnotne nápomocné nielen pri rozhraničovacích prácach, ale rovnako aj pri vedení ostatných agend, dotýkajúcich sa štátnych hraníc. Činnosť regionálnej samosprávy vykonával okresný náčelník a miestna samospráva bola postupne nahradzovaná menovanými vládnymi komisármi. Hoci bola situácia na hraniciach v roku 1939 viac-menej stabilizovaná, samospráva už obnovená nebola. Definitívnu podobu dostal správny systém na Slovensku, a to aj na úrovni okresov, prijatím zákona o verejnej správe vnútornej z roku 1939, s platnosťou od 1. januára 1940,¹⁰ K obnove samosprávnych orgánov však nedošlo. Už v júli 1939 bol vydaný zákon o reorganizácii verejnej správy vnútornej, ktorý od 1. januára 1940 rušil okresnú samosprávu na celom území Slovenska.¹¹ Samospráva sa presunula na novozriadené župy.¹²

⁹ ŠAKE, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 46/1938 prez. obežník PKÚ č. 72. 500/38 prez. reagujúci na výnos MV Slovenskej krajiny č. 387/38; KV 1938, č. 319, s. 680.

¹⁰ TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 107 a n.; JANAS, Karol. *Reforma verejnej správy na Slovensku v roku 1940 s osobitným zameraním na obnovenie Župného úradu v Nitre*. In: *Studia historica Nitriensia*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa, 2002, s. 157–164; CHREŇOVÁ, Júlia. *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*, s. 10 a n.

¹¹ Z. č. 190/1939 Sl. z. a n.

¹² TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 113-114.

Okres Dobšiná a vytýčenie jeho nových hraníc

Medzi regióny postihnuté územnými zmenami po arbitrážnom rozhodnutí vo Viedni patril aj okres Rožňava. Tento južný prihraničný okres s Maďarskom tvoril severovýchodnú časť niekdajšieho Gemera a Rožňava ako sídelné miesto okresnej správy fungovalo ustálené prakticky od novoveku. Územné zmeny okres rozdelili približne v polovici a okresné sídlo, ostalo súčasťou susedného Maďarska.¹³ V odstúpenej časti ležalo 21 sídiel a spočiatku na Slovensku zostalo 31 obcí bývalého Rožňavského okresu.¹⁴ Krajinský úrad v Bratislave určil za nové sídlo zvyšku okresu mesto Dobšiná.¹⁵ Južnú časť bývalého okresu Rožňava obsadila maďarská armáda po ustanovení demarkačnú čiaru už 11. novembra 1938 a postupne po tomto termíne začali prípravné práce na delimitáciu a konečné vytýčenie hraníc s Maďarskom, ktoré potom pokračovali najmä v prvej polovici nasledujúceho roku.¹⁶

Zmeny v novom okrese neboli definitívne. Problémová sa už spočiatku stala obec Pača, ktorej kataster priamo nesusedil s novým územným celkom. Z týchto dôvodov bola táto obec pričlenená k susednému Gelnickému okresu ešte koncom roku 1938.¹⁷ Netrvalo však dlho a Pača sa stala súčasťou Maďarska po ďalších územných zmenách v súvislosti so spomínanou slovensko-maďarskou malou vojnou na jar 1939. Podobne v tomto období Dobšinský okres prišiel aj o ďalšiu obec, Rekeňu (Rakovnicu). Takto sa definitívne stabilizoval počet obcí v okrese Dobšiná na 29.¹⁸ Tento okres sa tak zaradil medzi najmenšie na Slovensku, a to nielen svojou rozlohou, ale tiež nižším počtom obyvateľov. Podľa krajinského súpisu obyvateľstva, ktoré sa konalo na konci roku 1938 a bolo prakticky prvou významnou akciou, ktorá preverila aj fungovanie presťahovaného Okresného úradu v Dobšinej, žilo v novovzniknutom okrese 21 839 obyvateľov. Z pôvodného počtu obyvateľov (cca. 36 400 osôb v sčítaní 1930) tak okres stratil spolu

¹³ ŠAKE, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945, sign. č. 150/1939 prez.

¹⁴ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 29/38 prez., obežník PKÚ č. 70.595/38 prez. Z Rožňavského okresu Československo odstúpilo Maďarsku 21 sídiel: Borku, Borzovú (dnes Silická Brezová), Brzotín, Čučmu, Drnavu, Hárskút (dnes Lipovník), Jólesz (dnes Jovice), Kerešovce (dnes Kružná), Kováčovú, Lúčku, Krásnohorsku Dlhú Lúku, Nadabulu, Paškovú, Plešivec, Krásnohorské Podhradie, Rožňavu, Rudnú, Salovec (dnes Slavec), Silicu, Kunovú Teplicu, Vidovú. V rámci slovenských hraníc ostalo 31 obcí: Betliar, Brdárka, Rožňavské Bystré, Dedinky, Dobšiná, Gecelovce (dnes Koceľovce), Genč (dnes Honce), Gočaltovo, Gočovo, Hanková, Henckovce, Kobeliarovo, Čierna Lehota, Markuška, Ochtiná, Pača, Petrmánovce (dnes Petrovo), Malá Poloma, Veľká Poloma (v súčasnosti spolu tvoria Gemerskú Polomu), Rejdová, Rekeňa (dnes Rakovnica), Rochovce, Roštár, Rozložná, Nižná Slaná, Vyšná Slaná, Slavoška, Slavošovce, Štútnik, Vlachovo a Ztratená (dnes Stratená).

¹⁵ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 46/38 prez., obežník PKÚ č. 69.525/38 prez.

¹⁶ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 29/38 prez.; sign. č. 1270/39 prez.; sign. č. 33/38 prez.

¹⁷ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 29/38 prez., tiež pozri obežník PKÚ č. 74.010/38 prez., sign. č. D1-299/44.

¹⁸ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 5/39 prez., sign. č. 788/39 prez.

s odstúpeným územím približne 40% obyvateľov. Z nich však viac ako 36% sa hlásilo k slovenskej a českej národnosti.¹⁹

autor: P. Tršliar
Obr. č. 5 : Okres Rožňava v rokoch 1923 – 1938

Územné zmeny a sťahovanie okresného úradu z Rožňavy do Dobšinej zanechalo v obyvateľstve regiónu zmiešané pocity. Kolovali rôzne fámy, názory o možnom ďalšom posune hraníc, chýbalo konkrétne a ciele informovanie obyvateľstva. Aj to spôsobilo, že už tesne po vyhlásení arbitrážnych výsledkov sa začali v regióne aktivizovať miestni Československu lojálni obyvatelia a začali zriaďovať vo viacerých obciach „národné výbory“, miestami označované aj „revolučné výbory“.²⁰ V Dobšinej bol takýto výbor vytvorený už 2. novembra 1938, rovnako aj v susedných obciach, vo Vyšnej Slanej a Rajdovej. Existencia týchto, v podstate samozvaných miestnych orgánov bola krátka. Vláda Slovenskej krajiny ich už koncom roku 1938 rozpustila, keď bola najskôr zakázaná činnosť

¹⁹ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 336/40 prez.; Územie a obyvateľstvo ..., s. 8.

²⁰ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 359/39 prez.

miestnych výborov a napokon aj výborom v sídlach jednotlivých okresov.²¹ Úlohou a poslaním týchto rôznych výborov bola pomoc verejným úradom v organizácii správy a pri udržaní poriadku. Nemali žiadny právny základ, boli organizované len dobrovoľne.

Obr. č. 6 : Územné zmeny v okrese na základe viedenskej arbitráže z roku 1938

Budovanie verejnej správy v novom okrese

Okresný úrad sa do Dobšinej sťahoval postupne a trvalo určitý čas, kým začal riadne fungovať.²² Problematické totiž nebolo len presťahovať inventár, či písomné agendy úradu, ale zabezpečiť jeho činnosť aj personálne. Odvoz spisového materiálu potrebného k úradnej činnosti bol zabezpečený vzájomnou dohodou s maďarskou stranou o delimitácii.²³ Z pôvodného osadenstva Okresného úradu v Rožňave až 5 zamestnancov ostalo na obsadenom území. Bývalý okresný náčelník J. Bartáky sa v službách Maďarska stal ešte začiatkom novembra 1938

²¹ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 235/39 prez., obežník PKÚ č. 3737/1939 prez., tiež sign. č. 107/38 prez.

²² ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 29/38 prez., obežník PKÚ č. 70.595/38 prez., vl. nar. č. 175/1939 Sl. z., § 13.

²³ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 181/38 prez.

vrchným inšpektorom Rimamuránskej spoločnosti so sídlom v Ózde.²⁴ Bolo teda nevyhnutné personálne zabezpečiť aspoň hlavné funkcie úradu. Dočasne bol poverený vedením úradu do začiatku decembra 1938 bývalý zástupca okresného náčelníka z Rožňavy J. Belaj, ktorého vystriedal na konci roku Štefan Szabo.²⁵ Toho v januári 1939 vymenovali za okresného náčelníka aj definitívne.²⁶ Nový okresný úrad spočiatku fungoval len s 8 zamestnancami.

Evakuácia sa netýkala len okresného úradu a jeho zamestnancov. Zmena sídla sa dotkla aj ďalších inštitúcií. Do Dobšinej bol presťahovaný okresný súd, upravená bola jeho územná pôsobnosť. Odvolacím súdom sa mu stal Krajský súd v Levoči²⁷ a sťahoval sa aj daňový úrad, ktorý začal ihneď prispôbovať novému územiu celú daňovú správu.²⁸ Treba poznamenať, že daňová správa sa sťahovala do Dobšinej z Tornale, ktorá rovnako ostala na zabranom území.²⁹

Napokon bolo do Dobšinej sústredené aj okresné veliteľstvo Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže a 15. decembra 1938 začala vykonávať svoju činnosť aj Okresná sprostredkovateľňa práce v Dobšinej, ktorá sprvu pokračovala vo svojej činnosti ako inštitúcia vytvorená ešte okresnou samosprávou.³⁰ Z odstúpeného územia boli evakuované aj sídla rôznych okresných záujmových organizácií, spoločností a rôznych spolkov, ktoré pôsobili v medzivojnovom období v okrese Rožňava.³¹ Tým sa z Dobšinej stalo skutočné regionálne centrum. Prakticky všetky významné verejné inštitúcie sa koncentrovali do tohto mesta.

Zmeny nastali aj v podriadených zložkách správy. Novej situácii sa prispôbovali aj notárske a četnícke (žandárske) obvody, ktoré sa v okrese Dobšiná ustálili prakticky až počas roku 1940.³² Na najnižšom stupni štátnej správy pôsobili notárske úrady, ktoré vykonávali dozor a viedli viaceré správne agendy smerom k obciam. Po vzniku okresu Dobšiná existovalo 9 obvodných notárskych úradov so sídlami v Stratenej, Rejdovej, Gočove, Veľkej Polome, Betliari, Rožňavskom Bystrom, Štítniku, Roštári, Slavošovciach a jeden obecný so sídlom v Dobšinej.³³ V ich územnej pôsobnosti bolo potrebné vykonať väčšie revízie a prispôbiť ich

²⁴ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 3/38 prez.

²⁵ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 173/38 prez., obežníkom PKÚ č. 74.780/38 prez.

²⁶ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. D1-299/44. Zápisnica o odovzdaní OÚ z roku 1939.

²⁷ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. D1-299/44; tiež *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942, s. XVIII – XIX.

²⁸ ŠAKE, f. OÚ Dobšiná, sign. č. D1-299/44; tiež *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942, s. XVIII – XIX.

²⁹ ŠAKE, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 64/38 prez.

³⁰ ŠAKE, p. Rožňava, f. Okresný úrad ochrany práce v Rožňave 1932 – 1949 (ďalej OUOP Rožňava), sign. č. 6/39.

³¹ ŠAKE, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, sign. č. 5/38 prez.

³² ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 688/40 prez. a krab. č. 26, sign. č. 486/42 prez.

³³ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 50/39 prez.

Obř. ř. 7 : *Obvody řetníckych (řandárskych) staníc v okrese Dobšiná, ustálené k 1. januáru 1940*

obvody hlavne v prihraniřnej oblasti. K zmenám týchto obvodov dořlo postupne, keď boli zrušené obvodné notárske úřady v Betliari a Rořňavskom Bystrom.³⁴

Zruřenie Obvodného notárskeho úřadu v Betliari navrhol uř 25. novembra 1938 Kamil Smutný, vedúci notár vo Veľkej Polome (Gemerská Poloma). Zdôvodnil to tým, že do jeho obvodu patrila uř len obec Betliar, ktorú navrhol priřleniť k obvodu notariátu vo Veľkej Polome (Gemerská Poloma).³⁵ Jeho návrh bol s konečnou platnosťou napokon prijatý 15. januára 1940, kedy bol definitívne zruřený notársky obvod Betliar a obec Betliar sa stala súčasťou obvodu vo Veľkej Polome (Gemerská Poloma).³⁶

V prípade zruřenia Obvodného notárskeho úřadu v Rořňavskom Bystrom sa postupovalo rovnako. Následkom zmien hraníc s Maďarskom tento notársky úřad stratil dve obce, Rudnú a potom aj spomínanú Rekeňu (Rakovnicu). V júli až septembri 1939 boli postupne obce Rořňavské Bystré a Honce priřlenené k susednému obvodnému notariátu v Štítniku, čím vlastne Obvodný notársky úřad v Rořňavskom Bystrom prestal vykonávať svoju činnosť a zanikol.³⁷ K menším

³⁴ ŠAKE, p. Rořňava, sign. ř. 38/38 prez.; sign. ř. 38/40 prez.; sign. ř. 688/40 prez., sign. ř. 486/42 prez.; sign. ř. 24/38 prez.

³⁵ ŠAKE, p. Rořňava, sign. ř. 38/38 prez.

³⁶ ŠAKE, p. Rořňava, sign. ř. 38/40 prez.

³⁷ ŠAKE, p. Rořňava, sign. ř. 688/40 prez, sign. ř. 486/42 prez.

zmenám v obvode notárskeho úradu v Štítniku však došlo už tesne po zmenách hraníc. K 13. novembru 1938 boli do tohto obvodu pričlenené obce Gočaltovo a Rozložná, ktoré pred obsadením južnej časti okresu Rožňava Maďarskom patrili do obvodu notárskeho úradu v Kunovej Teplici, ktorá ležala v zabratej časti regiónu.³⁸

Spomínané presuny obcí a územné zmeny notárskych obvodov sa v roku 1940 definitívne ustálili a ostali základom verejnej správy okresu Dobšiná až do roku 1945.

V obciach bola postupne od konca roku 1938 nahrádzaná obecná spamospráva menovaním vládnych komisárov. Jednou z prvých obcí so zrušenou samosprávou bola v okrese Dobšiná obec Ochtiná. Obecné zastupiteľstvo tu nahradil vládny komisár už 17. novembra 1938. Menovanie vládnych komisárov do jednotlivých obcí nabralo na intenzite v tunajšom okrese najmä v nasledujúcom roku.³⁹

Brachiálna správa, ktorú tvorili predovšetkým četníci (žandári) bola rovnako prispôbovaná novým podmienkam. Zmeny a úpravy ich fungovania boli vykonané najmä koncom roku 1938 a definitívne upravené v nasledujúcom roku 1939. Nové okresné četnícke (žandárske) veliteľstvo bolo zriadené v Dobšinej ešte v novembri 1938.⁴⁰ Služobne patrilo sprvu pod Hlavné četnícke oddelenie v Brezne nad Hronom,⁴¹ no už 9. mája 1939 bolo toto hlavné veliteľstvo zrušené a okres Dobšiná bol služobne priradený k hlavnému veliteľstvu so sídlom v Levoči.⁴²

V okrese ostali pôsobiť 4 četnícke (žandárske) stanice so sídlami v Štítniku, Slavošovciach, Malej Polome a Dobšinej. Nové dočasné četnícke stanice boli narychlo vytvorené v Gočaltove, Genči (Honca) a Rožňavskom Bystrom, čím sa sledovala najmä snaha o posilnenie bezpečnosti novej štátnej hranice, ktorá bola v tomto období často narušovaná ilegálnymi prechodmi.⁴³ Dobšinská posádka bola posilnená zvyškami rožňavskej. Na severe okresu ešte dočasne pôsobila četnícka stanica v Stratenej. V roku 1939 došlo k zrušeniu posádky v Rožňavskom Bystrom a k premiestneniu sídla stanice z Malej Polomy do Betliari.

Súčasťou colnej správy boli oddelenia finančnej stráže. Hlavný inšpektorát finančnej stráže sídlil v Štítniku a jemu podriadené oddelenia v Betliari, Rakovnici (do marca 1939), Rozložnej a Štítniku. Nové colné úrady sídlili v pohraničných

³⁸ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 24/38 prez.

³⁹ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 42/39 prez. a sign. č. 112/39 prez.

⁴⁰ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 87/38 prez.; sign. č. 111/39 prez.; sign. č. 113/39 prez.; sign. č. 116/38 prez.; sign. č. 3/40 prez.

⁴¹ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 1014/39 prez.

⁴² ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 866/39 prez.

⁴³ Bližšie pozri napr. HETÉNYI, Martin. K niektorým aspektom situácie na slovensko-maďarskom pohraničí 1938 – 1945. *Vojenská história*, 10, 2006, č. 3, s. 20-43; tiež HETÉNYI, Martin. Náčrt problematiky utečencov z Maďarska v okrese Nitra 1938-1945. In: *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 429-442.

obciach, v Betliari a Štítniku.⁴⁴

Bezprostredný dopad zmien na obyvateľstvo okresu

Život v novo okrese nebol jednoduchý. Vytýčeným hraníc v roku 1938 a rozdelením bývalého okresu Rožňava došlo k výrazným dopravným problémom, ktoré predznamovali najmä problémy so zásobovaním. Hlavné štátne cesty smerom na juh boli predelené novou demarkačnou čiarou (štátnou hranicou) a týkalo sa to aj dôležitej železnice, ktorá bola rozdelená až na troch miestach. Prakticky došlo k odrezaniu slavošovsko-štítnickej doliny v juhozápadnej časti okresu, ktoré nemali spojenie so zvyškom okresu. Hoci vznikla bilaterálna dohoda s Maďarskom o využití železnice, ktorá prechádzala aj cez územie Maďarska, situáciu bolo potrebné urýchlene riešiť. Postihnuté obce, ktorých bolo až 18 na vzniknutú situáciu zareagovalo vyhlásením osobitného memoranda smerujúceho k autonómnej vláde, v ktorom žiadali urgentnú pomoc, najmä pri úprave spojovacej cesty prechádzajúcej z Nižnej Slanej do štítnickej doliny cez obce Roštár a Petrmánovce (Petrovo), ktorá v tom čase bola len neupravenou lesnou cestou, neprejazdnou najmä v zimných mesiacoch.⁴⁵ Preto sa táto cesta začala upravovať. Uvažovalo sa aj nad novou železnicou Štítnik – Nižná Slaná, ktorá však ostala len nerealizovanou myšlienkou, keďže na ňu neboli financie.⁴⁶

Problematické nebolo len spojenie a zásobovanie, ale zmeny hraníc znamenali aj problém pre mnohých zamestnaných obyvateľov, ktorí takto museli za prácou prechádzať nové štátne hranice. Išlo o dočasný problém, keďže už v novembri 1938 začalo dochádzať k prepúšťaniu obyvateľov na zabratom území,⁴⁷ čo vyvolávalo na slovenskej strane nepokoje vo viacerých obciach. Demonštrácie boli organizované v Štítniku, Ochtinej, Rozložnej a zasahovať muselo aj četníctvo.⁴⁸ Prepúšťaním rástla v regióne nezamestnanosť. Okresná sprostredkovateľňa práce v Dobšinej vykázala k 1. januáru 1939 už 732 prihlásených nezamestnaných⁴⁹ a tieto počty sa podarilo výraznejšie znižovať v podstate až okolo roku 1942.

V štítnicko-slavošovskej doline okresný úrad zriadil kvôli zásobovaniu špeciálne „potravné družstvá“. Nachádzali sa vo väčších obciach, v Štítniku, Slavošovciach, Roštári, Rožňavskom Bystrom a pod.⁵⁰ Prakticky až vyriešením dopravy a prepravy tovarov sa situácia v juhozápadnej časti okresu ako-tak stabilizovala.

Prijatím zákona o verejnej správe vnútornej v roku 1939 bol okres Dobšiná od 1. januára 1940 zaradený pod Pohronskú župu. S rozlohou 563 km² patril skutočne

⁴⁴ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 39/38 prez.; vl. nar. 202/1930 Sb. z. a n.

⁴⁵ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 4/38 prez.; sign. č. 2/39 prez.; sign. č. 198/38 prez.

⁴⁶ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 2/39 prez.

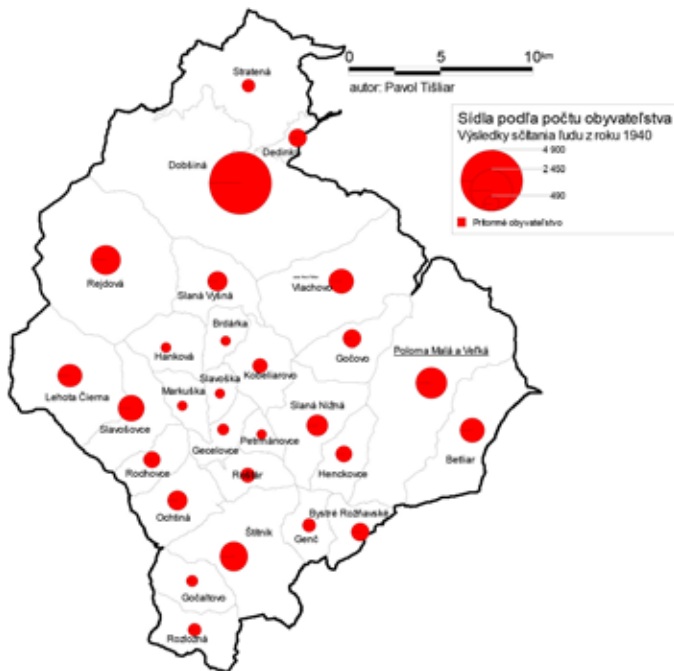
⁴⁷ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 5/39 prez.

⁴⁸ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 70/38 prez.

⁴⁹ ŠAKE, p. Rožňava, f. OUOP Rožňava, sign. č. 637/39.

⁵⁰ ŠAKE, p. Rožňava, sign. č. 198/38 prez.

medzi najmenšie regióny, navyše s pomerne nízkou hustotou obyvateľstva, ktorá sa pohybovala na úrovni necelých 37 obyvateľov na km².⁵¹ Kým v roku 1938 ešte región vykazoval skoro 22 tis. obyvateľov, pri sčítaní ľudu 1940 napočítali 20 689 prítomných osôb, z toho až 736 bolo cudzincov bez štátnej príslušnosti. Napriek tomu, že sever okresu v minulosti vykazoval pomerne vysoké počty najmä nemeckého obyvateľstva, výsledky z roku 1940 už nezachytili ani 6% podiel Nemcov. Koncentrovali sa v meste Dobšiná (vyše 22,5% obyvateľstva), kde bolo početne zastúpené aj maďarské obyvateľstvo, ktoré tu tvorilo približne 14% obyvateľov. V okrese prevažovalo slovenské obyvateľstvo (vyše 86%).

Obr. č. 8 : *Sídla okresu Dobšiná podľa počtu obyvateľov (Sčítanie ľudu z roku 1940)*⁵²

Okres Dobšiná existoval ako osobitná regionálne územnosprávna jednotka až do oslobodenia v roku 1945. Po obnove územnej integrity Slovenska/Československa podľa stavu z roku 1938 sa obnovil aj bývalý Rožňavský okres vo svojich pôvodných hraniciach.

⁵¹ TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster na Slovensku z roku 1940*. Bratislava: SNA, 2011, s. 281.

⁵² Tamže, s. 274.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

- MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka v Rožňave
 - f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1944.
 - f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945.
 - f. Okresný úrad ochrany práce v Rožňave 1932 – 1949.
- ČÉPLÖ, Slavomír - ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol et al. *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.-1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017.
- HETÉNYI, Martin. K niektorým aspektom situácie na slovensko-maďarskom pohraničí 1938 – 1945. *Vojenská história*, 10, 2006, č. 3, s. 20-43.
- HETÉNYI, Martin. Náčrt problematiky utečencov z Maďarska v okrese Nitra 1938-1945. In: *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 429-442.
- HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.
- CHREŇOVÁ, Júlia. *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava: MV SSR, 1977.
- JANAS, Karol. Reforma verejnej správy na Slovensku v roku 1940 s osobitným zameraním na obnovenie Župného úradu v Nitre. In: *Studia historica Nitriensia*. Nitra : Univerzita Konštantína filozofa, 2002, s. 157–164.
- JANAS, Karol. Slovensko – poľské územné spory a spôsoby ich riešenia na severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: *Vlastivedný zborník Považia*, roč. XXII, 2004, s. 93–103.
- KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha 1992.
Krajinský vestník pre Slovensko, roč. XI/1938.
Lexikón obcí Slovenskej republiky. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942, s. XVIII – XIX.
Slovenský zákonník 1939.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18.-1. pol. 20. storočia*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster na Slovensku z roku 1940*. Bratislava SNA, 2011, s. 281.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

- TIŠLIAROVÁ, Ingrid – TIŠLIAR, Pavol. K problematike plebiscitu na severnej Orave a na Spiši v 20. rokoch 20. storočia. In: *Almanach 14: Slovacy w Polsce*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013, s. 35-75.
- Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1939.
- ŽUDEL, Juraj. Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku videnskej arbitráže. *Slovenská archivistika*, roč. 26, 1991, č. 2, s. 42.

Regionálne rozdiely v činnosti interrupčných komisií na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia¹

Eva Škorvanková

Doc. Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Comenius University
Faculty of Arts
Department of General History
e-mail: eva.skorvankova@uniba.sk

University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: eva.skorvankova@ucm.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3104-3893>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:107-135

Regional differences in the function of abortion commissions in Slovakia in the 1960s

In the period of the 1950s and 1960s, the situation in Slovakia in the aspect of demographic development was very different from that of the Czech part of the republic. Marriage and birth rates declined throughout the country, but Slovakia maintained a more positive population trend. Slovak society was specific for a higher level of fertility than the Czechoslovak average, and the rate of fertility decline was also lower. This development accelerated in the first half of 1958, when the adoption of the law on abortion became more significant. However, the natural increase in population in Slovakia continued to be noticeably higher in 1959. Local differences within Slovakia are also interesting. In some regions, a high birth rate was recorded (e.g. in the Prešov, Žilina and Košice regions), while elsewhere the situation was negative (Bratislava). In this regional context, the problem of abortion and abortion commissions should also be analysed. In this paper I provide some regional differences in the activities and approaches of abortion commissions and regional differences in the approach to abortion based on the preserved sources.

Keywords: abortion commissions, regional differences, Slovakia, 1960s, socialist Czechoslovakia

Od 1. januára 1958 bolo možné prerušiť v Československu tehotenstvo na žiadosť tehotnej ženy po predchádzajúcom povolení interrupčnej komisie.

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy APVV-20-0199 *Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia*

Miera pôrodnosti sa koncom 50. rokov a v 60. rokoch postupne znižovala.² Práve prijatie zákona č. 68/1957 Zb. bolo považované za významný zásah do populačného vývoja v Československu. V období platnosti zákona sa formou vyhlášok a nariadení upravovalo praktické realizovanie zákona v praxi, pričom tieto zmeny boli do veľkej miery výsledkom aktuálneho stavu pôrodnosti, ale aj hospodárskej a sociálnej situácie v krajine. Kľúčovú úlohu pri realizovaní zákona v praxi a limitovaní počtu prevedených interrupcií mali zohrať interrupčné komisie, ktoré posudzovali jednotlivé žiadosti žien.³ Dôležité pritom bolo nielen personálne obsadenie a profesionálne zameranie komisií, ale aj ich prístup k interpretácii zákona a postup v prípade jednotlivých žiadostí. Štát viedol presnú evidenciu prevedených interrupcií, prijatých aj odmietnutých žiadostí, ale aj presnú evidenciu úmrtí žien, ktoré boli bezprostredne spojené s tehotenstvom. Aj touto cestou tak bola spätne vyhodnocovaná činnosť interrupčných komisií, aby sa regionálne, ale aj celoštátne analyzovali dôsledky zákona č. 68/1957 Zb., ktorým sa v Československu legalizovali interrupcie. Štátna populačná komisia,⁴ ktorá pracovala ako poradný a koordinačný orgán vlády v oblasti populačnej politiky sledovala a analyzovala dôsledky interrupčného zákona, sledovala populačný vývoj v krajine, najmä klesajúcu pôrodnosť a navrhovala opatrenia na zvrátenie tohto nepriaznivého stavu.⁵ V komisii boli analyzované aj správy zasielané z jednotlivých interrupčných komisií. Tento materiál mal poslúžiť štátu na neskoršie realizovanie potrebných opatrení najmä v oblasti sociálnej politiky štátu. Aj Štátna populačná komisia zistila, že veľkou slabinou interrupčného zákona bolo najmä nejednotné a nepresné rozhodovanie interrupčných komisií, ktoré sa navyše z okresu na okres líšilo a viedlo k mnohým kritickým postrehom na adresu interrupčných komisií.

Interrupčné komisie ako brzda prudkého nárastu potratov?

Keď sa v roku 1957 začal pripravovať návrh zákona, ktorým sa malo liberalizovať umelé prerušenie tehotenstva v Československu, v rámci diskusie⁶ v tlači odznel návrh, aby prevedenie interrupcie bolo regulované štátom prostredníctvom

² Bližšie pozri ŠKORVANKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Socialistická žena medzi materstvom a plateným zamestnaním. In: *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2019, s. 63-156.

³ Bližšie o legislatívnom kontexte fungovania interrupčných komisií HRNČIAROVÁ, Daniela. Legislatívny rámec činnosti interrupčných komisií v prvej polovici 60. rokov 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska*, č. 11, 2018, s. 62-88.

⁴ Štátna populačná komisia vznikla v roku 1957 ako reakcia na prudký pokles pôrodnosti v Československu. JECHOVÁ, Květa. Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20.století. Pokus o vymezení problému. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš. *Pět studií ke dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 121.

⁵ HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London: Palgrave Macmillan UK, 1987, s. 31.

⁶ HEITLINGER, *Reproduction*, s. 147.

špeciálnych komisií, zložených z lekárov a sociálnych pracovníkov. Návrh zákona už od roku 1956 pripravovali spoločne ministerstvo spravodlivosti a ministerstvo zdravotníctva. Práve ministerstvo spravodlivosti navrhlo, aby o povolení interrupcie rozhodovala špeciálna komisia, ktorá mala za týmto účelom vzniknúť.⁷ Tieto komisie mali aktívne pôsobiť na ženy a štát mal namiesto represie v prípade umelého prerušenia tehotenstva uplatniť osvetu, presvedčanie a podporu.⁸

Už počas prípravy zákona sa diskutujúce authority, či už lekári alebo právnici vo svojich príspevkoch v rámci diskusie zhodli na tom, že rozhodnutie o interrupcii mala urobiť komisia, pred ktorou by ženy museli svoju žiadosť obhájiť. Ak by žiadali o interrupciu zo sebeckých dôvodov, mali byť komisiou správne usmernené a poučené. Ešte pred oficiálnym zverejnením návrhu zákona o umelom prerušení tehotenstva však v diskusii na stránkach *Literárnych novin* legitimitu rozhodovania komisií spochybnila Zdeňka Konopiská, ktorá sa jednoznačne vyslovila zato, aby o svojom materstve rozhodovali výlučne samotné ženy.

Do finálneho návrhu zákona však bola zahrnutá podmienka, že súhlas k interrupčnému zákroku mala vydať komisia, ktorá k tomu mala byť podľa zákona zriadená.⁹ V sprievodnej správe k návrhu zákona bolo zadané fungovanie komisií pri okresných ústavoch národného zdravia, ktoré mali rozhodovať o vykonaní umelého prerušenia tehotenstva. Členmi komisie schvaľujúcej povolenie zákroku mal byť prednosta okresného ústavu národného zdravia (OÚNZ), odborník pre gynekológiu alebo pôrodníctvo a žena, ktorá mala dôveru medzi ženami. Komisia si mala zachovať dôveryhodnosť a jednat' operatívne. Komisie teda mali podľa znenia zákona za cieľ podchytiť žiadateľky o interrupciu, a tým zabrániť tomu, aby vyhľadali nelegálnu, neodbornú pomoc. Zároveň mali komisie presvedčať tehotné ženy, aby hľadali iné riešenie zložitej situácie a nepodstupovali prerušenie tehotenstva. Tvorcovia zákona dokonca optimisticky predpokladali, alebo očakávali, že komisie by mali pomáhať „pri odstraňovaní týchto problémov.“

Dôležitou súčasťou následnej (aj keď formálnej) diskusie o návrhu zákona v parlamente bolo najmä zloženie a činnosť interrupčných komisií, keďže tie mali nielen rozhodovať o jednotlivých žiadostiach, ale v prípade zamietavého stanoviska mali následne tehotné ženy motivovať a podporovať v tehotenstve.¹⁰

⁷ ČERNÝ, David. *Interrupční zákony v Československu v období 1950-1989*. [Diplomová práca]. Fakulta humanitných štúdií. Karlova univerzita. Praha: [s.l.], 2016, s. 30-31.

⁸ RADVANOVÁ, Senta – NESKUSIL, Jiří – NOVOTNÝ, Oto. Pro zdraví žen. In: *Literární noviny*, 6. júla 1957, roč. 6, č. 27, s. 9.

⁹ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Povereníctvo zdravotníctva (f. PZd), škat. 602, Umelé prerušenie tehotenstva – pripomienky. SNA, f. PZd, škat. 620, Návrh vyhlášky, ktorou sa provádí zákon o umelém prerušení tehotenství, a návrh opatření, kterými má být zajištěno řádné provádění zákona.

¹⁰ Reč poslankyne Vlasty Trpíkovej, 23. schôdza Národného zhromaždenia z 19.12.1957. Dostupné na: <www.nrsr.sk/dl/Browser/Document/?documentId=53177> [10.12.2022].

Poslanec Zdeněk Kalaš sa vo svojom príspevku venoval bližšie činnosti komisií, ktoré mali pôsobiť pri okresných ústavoch národného zdravia. Kalaš zdôraznil najmä dôležitosť a zodpovednosť žien, ktoré mali byť zastúpené v komisiách. Mali to byť „*životom skúsené ženy, ktoré požívali dôveru a vážnosť*.“ Navrhol preto, aby sa do komisií vybrali najmä viacdenné matky, ktoré mali žiadateľkám v zložitej životnej situácii poradiť.¹¹ Takáto žena, ktorá mala poskytnúť potechu aj „*účinný liek na bolesti*“, mala byť kosťou celej komisie. Tá mala rozhodovať tak, aby aj žena, ktorej žiadosť bola zamietnutá, odchádzala s vedomím, že jej bolo dobre poradené a jej „povinnosťou“ je porodiť dieťa a vychovať ho ako riadneho občana. Kalaš zároveň naznačil, že členovia komisií mali podrobne poznať pozadie celej žiadosti, prostredie, v ktorom žena žila. Očakával teda, že sa členovia komisie podrobne zoznámia so všetkými osobnými až intímnymi detailmi žiadateľky.

Nastavenie pravidiel

Ministerstvo zdravotníctva malo po dohode s ministerstvom spravodlivosti pripraviť a vydať vykonávaciu vyhlášku k zákonu a venovať sa aj problému zriadenia a fungovania komisií.¹² Následne zmeny alebo úpravy vykonávacích vyhlášok v priebehu 60. rokov menili rozhodovací proces interrupčných komisií a tým aj tvrdosť, respektíve mäkkosť samotného zákona č. 68/1957 Zb.

Spôsob vykonania zákona stanovovala vyhláška ministerstva zdravotníctva k interrupčnému zákonu č. 249/1957 Ú.v. Podľa pôvodného návrhu vykonávacej vyhlášky mali byť komisie trojčlenné. Zástupcovia ministerstva zdravotníctva navrhovali, aby bol jedným z členov komisie pracovník Úradovne ochrany mládeže. Zamestnanci týchto úradovní mali na starosti záležitosti všetkých detí v ich obvode, mohli navštevovať rodiny a deťom zabezpečiť právnu ochranu a pomoc. Ministerstvo zdravotníctva sa domnievalo, že by sa kompetencie týchto pracovníkov členstvom v interrupčných komisiách len rozšírili.¹³ Na tento návrh však ministerstvo rezignovalo. Na základe pripomienkového konania bolo zloženie komisií upravené. Členmi mali byť prednosta ženského a pôrodnického oddelenia nemocnice Okresného ústavu národného zdravia, ktorý mal byť zároveň aj jej predsedom a prednostom interného oddelenia nemocnice. Tretieho člena mala menovať rada Okresného národného výboru z radov zamestnancov.¹⁴ V rámci

¹¹ Reč poslanca Zdeňka Kalaša, 23. schôdza Národného zhromaždenia z 19.12.1957. Dostupné na: <www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?/documentId=53178> [10.12.2022].

¹² SNA, f. PZd, škat. 620. Návrh vyhlášky, ktorou sa provádí zákon o umelém prerušení tehotenství, a návrh opatření, kterými má být zajištěno řádné provádění zákona. s. 1-2.

¹³ Národní archiv České republiky v Praze, fond Ministerstva zdravotnictví, Podklady pro 37. zasedání kolegia ministra zdravotnictví dne 26. 9. 1957 v 9 hodin. Návrh vyhlášky, již se provádí zákon o umelém prerušení těhotenství, rejstřík 1641, škat. 23.

¹⁴ SNA, f. PZd, škat. 620. Návrh vyhlášky, ktorou se provádí zákon o umelém prerušení tehotenství, a návrh opatření, kterými má být zajištěno řádné provádění zákona § 3, s. 3.

medzirezortného pripomienkového konania k vyhláške sa však ministerstvo spravodlivosti prikláňalo k tomu, aby aj tretí člen komisie bol lekár, s odôvodnením, že lekár mal nielen dostatočnú zdravotnú prax, ale mal aj dostatok životných skúseností. Stanovisko právneho oddelenia Povereníctva zdravotníctva k zloženiu komisií odmietlo návrh, aby sa tretím členom stal laik menovaný Okresným národným výborom s odôvodnením, že pri prevažne zdravotných dôvodoch prerušenia tehotenstva by nebola laikova prítomnosť žiaduca. Odôvodnená by bola len v prípadoch „*iných zvláštneho zreteľa hodných*“.¹⁵ Návrh vykonávacej vyhlášky k zákonu o umelom prerušení tehotenstva tak naznačoval, že režim očakával najmä posudzovanie zdravotných indikácií interrupcií, preto zloženie komisií malo výlučne lekárske zastúpenie.

Činnosť komisií mala byť voči ženám, žiadateľkám o interrupciu, ústretová. Ženám mala poskytnúť možnosť „*s dôverou sa obrátiť na pracovníkov zdravotníckeho zariadenia*“ pri všetkých pochybnostiach ohľadom umelého prerušenia tehotenstva.¹⁶ Komisia mala postupovať pri posudzovaní žiadostí nebyrokraticky a poskytnúť ženám pomoc a podporu pri riešení životnej situácie, kvôli ktorej žiadali o povolenie umelého prerušenia tehotenstva. Všetci členovia mali zachovávať mlčanlivosť.

Definitívna verzia vykonávacej vyhlášky (č. 249/1957 Ú.v.)¹⁷ upravovala zloženie komisií, postup podávania žiadostí, ako aj postup prerokovávanía žiadostí pred komisiou. Žena, ktorá žiadala o zákrok sa obrátila priamo, alebo prostredníctvom svojho ošetrojúceho lekára na prednostu príslušného ženského oddelenia OÚNZ, pričom oznámila svoje dôvody. Žiadateľka sa mohla obrátiť aj na iný OÚNZ, ktorý mal nemocnicu. Prednosta ženského oddelenia potom žiadosť predložil komisií. Komisia bola zriadená pri OÚNZ, pri ktorých fungovala nemocnica. Členmi komisie boli riaditeľ OÚNZ (predseda komisie), prednosta ženského oddelenia OÚNZ, prípadne ďalší lekár – odborník (podľa lekárskej indikácie alebo kontraindikácie, ktoré boli uvedené v žiadosti). Ďalšieho člena komisie a jeho náhradníka menovala rada okresného národného výboru, a to skúsenú ženu, ktorá požívala vážnosť a dôveru. Dôležitým ustanovením bola povinnosť komisie zachovávať mlčanlivosť o skutočnostiach, ktoré sa dozvedeli pri prerokovávaní žiadosti. Ak komisia žiadosť zamietla, mohla sa tehotná žena odvolať na krajskú komisiu a požiadať o preskúmanie rozhodnutia okresnej komisie. Žiadosť mala byť prerokovaná tak, aby zákrok mohol byť prevedený do 14 dní od jej podania, predpokladalo sa rýchle a účelné rozhodovanie, najneskôr však do skončenia prvého trimestra tehotenstva.

¹⁵ SNA, f. PZd, škat. 602, I/12 29474/57 z 20.9. 1957. Právne normy MZ,

¹⁶ SNA, f. PZd, škat. 602. Vyhláška ministerstva zdravotníctví, kterou se provádí zákon o umělém přerušní tehotenství. Pripomienky.

¹⁷ Vyhláška č. 249/1957 Ú.v. ministerstva zdravotníctví ze dne 21. prosince 1957 kterou se provádí zákon o umělém přerušní těhotenství.

Z uvedeného je zrejmé, že ministerstvo zdravotníctva nemalo žiadnu reálnu predstavu o tom, koľko žien a z akých dôvodov bude žiadať o umelé prerušenie tehotenstva. Očakávali sa najmä žiadosti o prerušenie tehotenstva zo zdravotných dôvodov. Tie sa vo vykonávacej vyhláške uvádzali v samostatnej prílohe na 6 stranách. Zoznam iných, „*osobitného zreteľa hodných dôvodov*“, bol skromnejší (pokročilý vek ženy, viac detí, strata manžela alebo jeho invalidita, rozvrat rodiny, prevaha hospodárskej zodpovednosti ženy za výživu rodiny, ťažká situácia, ktorá vznikla otehotnením u nevydatej ženy, ak tehotenstvo nastalo znásilnením, alebo iným trestným činom). Vyhláška vymedzovala aj kontraindikácie, ktoré v záujme zdravia ženy vylučovali vykonanie zákroku, ak však bol ohrozený život ženy, mohol sa zákrok realizovať napriek kontraindikáciám. Pri posudzovaní žiadosti mala komisia zohľadniť nie len hlavné dôvody, ale aj celkovú situáciu ženy a jej zázemia.¹⁸ Na čiastočné krytie nákladov spojených s interrupciou bol určený poplatok 200 až 500 Kčs, pričom komisia mohla žene poplatok odpustiť.¹⁹ Všetky potraty mali byť hlásené a registrované prednostom ženského a pôrodnického oddelenia nemocnice, kde sa zákroky uskutočnili, prípadne kde boli ošetrené ženy, ktoré si vyvolali potrat samé, alebo spontánne potratili. Prednostovia mali zároveň mesačne sledovať počet žien, ktoré boli na oddelení ošetrené kvôli potratu, všímať si dôvody, ktoré k nim viedli a informovať o tom krajského odborníka pre starostlivosť o ženy. Späťne mohli tieto štatistiky fungovať ako kontrola činnosti interrupčných komisií, najmä na okresnej úrovni.

Prvé výsledky práce interrupčných komisií

V priebehu jedného roka po prijatí zákona štát vyhodnocoval jeho dopad v reálnom živote, najmä počet potratov a pôrodov.²⁰ Koncom roka 1958 Ministerstvo zdravotníctva zriadilo dva nové poradné zbory pre starostlivosť o ženu a pre starostlivosť o dieťa.²¹ Poradný zbor ministerstva sa na svojom zasadnutí 4. apríla 1959 zaoberal aj správou o vývoji potratovosti za rok 1958. Zhromaždení odborníci dospeli k záveru, že skúsenosti za rok 1958 ukázali, že zákon splnil svoje poslanie. Považovali za správne, aby sa žiadosti naďalej posudzovali v komisiách. Navrhovali

¹⁸ NIKŠOVÁ, Gabriela. *Nedovolené prerušenie tehotenstva v československom trestnom práve*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1971, s. 92-94; SNA, f. PZd, škat. 602. Vyhláška ministerstva zdravotníctví, ktorou sa provádí zákon o umelom prerušení tehotenství.

¹⁹ NIKŠOVÁ, *Nedovolené prerušenie*, s. 90-91. SNA, f. PZd, škat. 602. Vyhláška ministerstva zdravotníctví...

²⁰ HEITLINGER, *Reproduction*, s. 157.

²¹ Do poradného zboru hlavného gynekológa doc. MUDr. Miroslava Vojtu boli za Slovensko nominovaní prof. MUDr. Ludvík Havlásek, prednosta II. gynekologicko-pôrodnickej kliniky v Bratislave, prof. MUDr. S. Štefánik, prednosta I. gynekologicko-pôrodnickej kliniky v Bratislave a oblastný odborník Povereníctva zdravotníctva v starostlivosťi o ženy doc. MUDr. Aurel Hudáček, prednosta II. ženskej a pôrodnickej kliniky v Bratislave a svoju ustanovujúcu schôdzu mal v Prahe 30. októbra 1958. Poradní zbory ministerstva zdravotníctví. In: *Československá gynekologie*, 1958, roč. 37, č. 8. s. 640.

tiež, aby boli rozšírené možnosti a kompetencie komisií zasahovať v prospech žien, ktoré si dieťa priali ponechať. Niektoré nedostatky vo vykonávaní zákona boli podľa nich spôsobené nedostatočnou informovanosťou žien o výhodách, ktoré im zákon poskytoval. Navrhovali preto, aby sa väčšia pozornosť venovala poučeniu žien, ako postupovať pri podávaní žiadostí. Poradný zbor súčasne odporúčal naďalej sledovať a kontrolovať vývoj potratovosti v republike, aby sa podľa príčin, ktoré viedli k potratom, mohli vykonať konkrétne opatrenia zodpovednými orgánmi v okresoch.²²

Existencia komisií nebola fakticky spochybňovaná. Ich zloženie a postupy však vyvolávali rôzne otázky ohľadom vplyvu na vývoj potratovosti v Československu. Oddelenie pre starostlivosť o ženu a dieťa pri Povereníctve zdravotníctva v júni 1959 žiadalo od zdravotníckych odborov národných výborov o zaslanie správy o vývoji potratovosti. Pri tejto príležitosti žiadali tiež o zaslanie podkladov, ako bola zabezpečená činnosť a zloženie komisií, ale najmä ako bol zabezpečený jednotný postup pri posudzovaní žiadostí a rozhodovaní o nich. Oddelenie požadovalo aj presné informácie o inštrukciách a školeniach členov komisie, o presných dátumoch kontroly činnosti komisií. Oddelenie požadovalo zaslanie informácií o konkrétnych nedostatkoch činnosti interrupčných komisií (napr. prerokovanie žiadostí bez prítomnosti žiadateľiek, žiadosti sa nevybavujú na zasadnutí komisie ale per rollam, komisia si dostatočne neoveruje dôvody uvedené v žiadostiach, komisie postupovali príliš tvrdo, čím sa zvyšoval počet samovoľných potratov, nepravidelné zasadanie komisie, časté zmeny v zložení komisie atď.).²³

Komisie zasadali pravidelne (jeden až dva krát týždenne), ale nedokázali do hĺbky analyzovať motívy žiadostí, ani poskytnúť žiadateľkám adekvátnu sociálnu intervenciu. Veľkým problémom bolo najmä nejednotné posudzovanie podaných žiadostí o interrupcie. Mnohé ženy sa snažili obhádzat' nejednotnosť pravidiel a podávali si žiadosti na viaceré komisie (údajne aj do desiatich okresov), aby si zaistili priaznivé vybavenie žiadosti u benevolentnejšej komisie, ako z hľadiska udelenia súhlasu, tak aj z hľadiska výšky poplatku.²⁴

Zásadnou otázkou bolo, či mali komisie len posúdiť zhodu žiadosti so zákonom, alebo sa pokúsiť riešiť problémy žiadateľky (sociálne, hospodárske, vzťahové atď.). Interrupčné komisie nepostupovali všade rovnako, niekde bol ich postup prísnejší, niekde oveľa benevolentnejší. S tým potom súvisí aj veľmi zásadný problém: prísnejšia prax komisií mohla viesť k nárastu počtu nelegálnych

²² Poradní zbor hlavného odborníka MZd pro péči o ženy. In: *Československá gynekologie*, 1959, roč. 38, č. 3. s. 390.

²³ ŠNA, f. PZD, škat. 631. Vyžiadanie správ o potratovosti. Č. 1/3 – 12 646/1959.

²⁴ Poradní zbor hlavného odborníka MZd pro péči o ženy. In: *Československá gynekologie*, 1959, roč. 38, č. 3. s. 390.

interrupcií, ale benevolentný prístup spochybňoval samu existenciu komisií.²⁵ Veľmi dôležitým faktorom, ktorý je potrebný v súvislosti s komisiami zmeniť, je aj emocionálna otázka prešetrovania žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva. Ženy, ktoré predstavovali pred komisie, museli pred cudzími ľuďmi rozprávať intímne detaily zo svojho života. Navyše členovia komisií nemuseli byť nevyhnutne úplne cudzími ľuďmi. Tento zásah do intímnej sféry bol pre mnohé ženy nepríjemný a ponižujúci. Preto sa pravdepodobne niektoré radšej rozhodli svoju situáciu riešiť bez dohľadu komisie a štátu ako takého.

Prvá zmena vyhlášky, ktorou sa vykonával zákon o umelom prerušení tehotenstva, bola prijatá s účinnosťou od 1. septembra 1960.²⁶ V podstate len spresnila niektoré body pôvodnej vyhlášky (napr. počet detí ako dôvod žiadosti o umelé prerušenie tehotenstva z všeobecného „viac detí“ na najmenej tri žijúce deti), umožnila podávanie žiadosti o prerušenie tehotenstva aj mimo miesta svojho trvalého bydliska, dokonca aj mimo okres.²⁷ V súvislosti s členmi komisií, sa vyhláška zmieňovala o členovi komisie, ktorého menoval okresný národný výbor (prípadne aj náhradník v komisií). Tento člen komisie mala byť žena so životnými skúsenosťami. Funkcia tejto členky komisie bola čestnou funkciou, vykonávanou vo všeobecnom záujme.²⁸

Práca v komisiách nebola nijako honorovaná. Lekári ju vykonávali mimo svoj pracovný úväzok a predstavovala pre nich veľkú časovú záťaž, keďže komisie zasadali každý týždeň.²⁹ Lekári pôsobiaci v komisiách boli veľmi kritickí voči laickým členom, lepšie povedané členkám komisií. Pričom práve ženy, ktoré zastupovali v komisiách spoločnosť (verejnosť), často zastávali funkciu predsedníčok. Tento model komisie, ktorú viedla „skúsená žena“ totiž uberala na dôvere v lekárov. Podľa názoru gynekológov by skvalitneniu práce komisií prospelo, keby okrem lekárov – a to nielen z gynekologického alebo pediatrického odboru – v komisiách zasadali ľudia s psychologickými, sociologickými a právnymi kompetenciami.³⁰ Na rokovanie komisie mohol byť v prípade potreby prizvaný ako odborný poradca ďalší lekár, na základe v žiadosti uvedenej lekárskej indikácie alebo kontraindikácie. Za najdôležitejšie zmeny však možno pokladať ustanovenie, že sa prerušenie

²⁵ Bližšie k premenám interrupčných komisií WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socializmu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje pred rokom 1989 a po ňom*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2007, s. 158-160.

²⁶ Vyhláška č. 129/1960 Zb. Ministerstva zdravotníctva z 26. júla 1960 o zmene vyhlášky, ktorou sa vykonáva zákon o umelom prerušení tehotenstva.

²⁷ § 3, odsek 1, písmeno b Vyhlášky Ministerstva zdravotníctva č. 129/1960 Zb.

²⁸ § 3, odsek 2 Vyhlášky Ministerstva zdravotníctva č. 129/1960 Zb.

²⁹ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 175-176.

³⁰ JECHOVÁ, Květa. Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socializmu. In: Oldřich Tůma – Tomáš Vilém (eds.) *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 33.

tehotenstva stalo bezplatným a že komisia po zvážení všetkých okolností posudzovaného prípadu mohla rozhodnúť, či bolo potrebné upovedomiť rodičov žiadateľiek mladších ako 15 rokov o žiadosti ich dieťaťa a o umelé prerušenie tehotenstva.³¹ Upravená vyhláška platila niečo vyše roka, keď bola s platnosťou od 1. októbra 1961 vydaná ďalšia, ktorá obsahovala podstatne väčší počet zmien najmä vo vzťahu k zloženiu a činnosti komisií.³²

V prvom rade sa zmenilo zloženie komisie. Tretí člen komisie a jeho náhradník mal byť naďalej menovaný Okresným národným výborom, mal ním byť ale poslanec národného výboru.³³ Táto zmena mala podporiť vážnosť komisie, najmä vo vzťahu k iným štátnym orgánom a inštitúciám. Nové zloženie komisií malo posilniť ich kompetencie pri riešení problémov, ktoré uviedli tehotné ženy k podaniu žiadosti o umelé prerušenie tehotenstva.³⁴ Podľa novej vyhlášky mohli komisie po zvážení všetkých okolností na zasadnutie pozvať manželov žien, prípadne mužov, ktorí otehotnenie spôsobili, u dievčat mladších ako 18 rokov aj ich rodičov.³⁵ U žien, ktoré ešte nerodili, mala komisia dôkladne zvážiť všetky zdravotné a iné dôvody s ohľadom na nebezpečenstvo vzniku neplodnosti po prvom prerušení tehotenstva.³⁶ V jednotlivých prípadoch mohli komisie ženám (prevažne slobodným matkám) odporúčať po narodení dieťaťa a jeho vychovanie v dojčenských ústavoch a detských domovoch s tým, že po odstránení príčin, ktoré žena uvádzala ako dôvod pre prerušenie tehotenstva, sa jej dieťa vráti alebo s jej súhlasom odovzdá na adoptovanie.³⁷

Vo vyhláške sa po prvý raz oficiálne spomínala aj úloha muža pri otehotnení a možnosť komisie predvolať si na zasadnutie pri pojednávaní o žiadosti aj manžela alebo partnera žiadateľky. Dovtedy totiž interrupcia bola záležitosťou výlučne samotnej tehotnej ženy. Naďalej však žiadosť o interrupciu podávala žena a predstupovala pred komisiu, kde bola zisťovaná jej osobná či zdravotná motivácia. Manžel či partner len mohli byť predvolaní, ale ich prítomnosť nebola automatická.

Kvôli zabezpečeniu jednotného postupu pri umelom prerušení tehotenstva vydalo ministerstvo zdravotníctva 13. septembra 1961 smernicu pre národné

³¹ § 4 a 5 Vyhlášky Ministerstva zdravotníctva č. 129/1960.

³² Vyhláška č. 104/1961 Zb. Ministerstva zdravotníctva z 13. septembra 1961, ktorou sa vykonáva zákon o umelom prerušení tehotnosti.

³³ § 3, odsek 2 Vyhlášky Ministerstva zdravotníctva č. 104/1961 Zb.

³⁴ NIKŠOVÁ, *Nedovolené prerušenie*, s. 196.

³⁵ § 6, odsek 1 Vyhlášky č. 104/1961 Zb.

³⁶ § 3, odsek 5 Vyhlášky Ministerstva zdravotníctva č. 104/1961 Zb.

³⁷ § 6 Vyhlášky č. 104/1961 Zb. Toto odporúčanie z neskorších legislatívnych textov zmizlo, pravdepodobne v súvislosti s tým, ako psychologické štúdie detskej deprivácie poukázali na negatívne dôsledky ústavnej výchovy. DUDOVÁ, Radka. Interrupce v socialistickém Československu z Foucaultovské perspektivy. In: *Gender, rovné príležitosti výskum*, 2009, roč. 10, s. 30.

výbory s názvom „*Postup pri umelom prerušení tehotenstva*“.³⁸ V tomto dokumente boli komisie vyzvané, aby svedomito pristupovali k posudzovaniu dôvodov v každej žiadosti, preverovali pravdivosť údajov a pri posudzovaní žiadostí postupovali prísne podľa smerníc a odmietali povoliť uskutočnenie zákroku v prípadoch, na ktoré sa smernice nevzťahovali. Materiál detailne popisoval postup pri podávaní a posudzovaní žiadostí, dokonca stanovil aj spôsob, ako mala byť zaznamenaná a spracovaná ženina práceneschopnosť s príslušnými diagnózami.³⁹ Predpisoval spôsob evidencie žiadostí pre štatistické účely a pripomenul lekárom povinnosť hlásiť protiprávne prerušenie tehotenstva a podozrivé úmrtia žien.⁴⁰ V dokumente mali svoje miesto aj pasáže venované antikoncepcii a zdravotníckej osvete a prevencii.⁴¹

Vyhlasška ministerstva zdravotníctva č. 104/1961 Zb. platila len krátko, do decembra 1962. V máji 1962 sa otázkami potratovosti zaoberala schôdza Politického byra Ústredného výboru KSČ, ktoré uznesením č. 196/1962 uložilo pretvoriť komisie, ktoré boli pôvodne zriaďované pri ústavoch národného zdravia, na komisie pôsobiace pri národných výborov. Malo sa zmeniť aj profesionálne zloženie komisií a aj prístup k podaným žiadostiam. Otázky potratov sa mali presunúť do kompetencie národných výborov, aby sa národné výbory vo svojej činnosti mohli venovať odstraňovaniu problémov, ktoré boli dôvodom podávania žiadostí, ako aj prevziať kontrolu nad osvetou a výchovnou prácou pri predchádzaní potratov. Väčšina podaných žiadostí totiž nebola zo zdravotných dôvodov, ale z dôvodov sociálnych, či ekonomických.⁴²

Už v decembri 1962 bolo prijaté vládne nariadenie, ktorým sa zriadili oficiálne interrupčné komisie a upravilo sa realizovanie zákona č. 68/1957 Zb.⁴³ V tomto nariadení z 21. decembra 1962 sa prvý krát oficiálne použil termín interrupčné komisie, v predchádzajúcich vyhláškach a smerniciach a aj v texte zákona sa totiž používal termín komisie (okresné alebo krajské komisie). Podľa nového nariadenia mali okresné národné výbory a obvodné národné výbory v Prahe a mestské národné výbory v Bratislave, Ostrave, Brne a Plzni zriaďovať okresné interrupčné komisie ako užšie komisie pri zdravotníckej komisii národných výborov. Mohli takýchto komisií zriaďovať niekoľko, pre každú nemocnicu samostatne. Krajské národné

³⁸ Inštrukcia. Postup pri umelom prerušení tehotenstva. In: *Vestník ministerstva zdravotníctva*, roč. 10, čiastka 1-2, 15. januára 1962, s. 5.

³⁹ Inštrukcia. Postup pri umelom prerušení, s. 7.

⁴⁰ Inštrukcia. Postup pri umelom prerušení, s. 3 a 5.

⁴¹ Inštrukcia. Postup pri umelom prerušení, s. 4 – 5.

⁴² Všeobecná časť dôvodovej správy. Vládny návrh. Zákon Slovenskej rady z... roku 1986 o umelom prerušení tehotenstva, 3. schôdza Slovenskej národnej rady z 23. októbra 1986. Dostupné na: <www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?/documentId=17037> [10.12.2022].

⁴³ Vládne nariadenie č. 126/1962 Zb. z 21. decembra 1962, ktorým sa zriaďujú interrupčné komisie a vykonáva zákon o umelom prerušení tehotnosti.

výbory a Národný výbor v Prahe mali zriadiť krajské interrupčné komisie, ktoré rozhodovali o odvolaniach proti rozhodnutiam okresných interrupčných komisií.⁴⁴ Počet členov komisie zostal zachovaný, ale jej predsedu volil ONV z radov poslancov ONV, spravidla z členov zdravotníckej komisie, ďalšieho člena z radov členov okresnej populačnej komisie, prípadne iných inštitúcií na okresnej úrovni (výbor žien alebo zástupca odborovej rady) a posledným členom komisie bol zvolený lekár – prednosta ženského a pôrodnického oddelenia nemocnice s poliklinikou alebo polikliniky. Podobne bola kreovaná aj krajská interrupčná komisia zložená z členov krajských orgánov a krajského lekára pre starostlivosť o ženu a dieťa, vrátane náhradníkov za každého člena komisie.⁴⁵ Za prvoradú činnosť okresných interrupčných komisií sa považovalo vykonanie rozboru dôvodov, ktoré ženy viedli k podávaniu žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva a v spolupráci s príslušnými orgánmi okresného národného výboru mali podniknúť opatrenia na odstránenie uvedených príčin. O svojej činnosti mali komisie predkladať pravidelne správy zdravotníckej komisii ONV.⁴⁶ Na podmienkach umelého prerušenia tehotenstva sa vo vládnom nariadení nič nezmenilo. Pri posudzovaní žiadostí sa malo naďalej prihliadať aj k celkovej situácii ženy, spôsobenej súhrnom zdravotných a sociálnych podmienok a osobitnú pozornosť bolo treba venovať žiadateľkám, ktoré ešte nerodili.⁴⁷ Vládne nariadenie však stanovilo, že o zákrok mohla žena požiadať len v nemocnici v mieste svojho trvalého bydliska.⁴⁸ To mohlo byť interpretované ako pokus o lepšiu kontrolu počtu a intervalov interrupcií, ktoré žena podstúpila.⁴⁹ Napríklad na základe materiálov, ktoré v rokoch 1961-1963 zhromaždila pražská odvolacia komisia, sa zistilo, že z 555 definitívne zamietnutých žiadostí bolo 43 ženám dodatočne povolená interrupcia buď v inom kraji alebo v inej komisii v rámci kraja.⁵⁰ Táto prax sa uplatňovala na celom území republiky. Preto téma rajonizácie pri podávaní žiadostí bola dôležitá z hľadiska limitovania a kontroly podávania žiadostí, aby sa zabránilo „potratovej turistike“ do iných okresov rovnako, ako aj nedodržaniu šesťmesačného intervalu od vykonania predchádzajúceho interrupčného zákroku.⁵¹ Niektoré komisie preto požadovali potvrdenie o (ne) vykonaní zákroku od žiadateľky o interrupciu.

Analyzovanie nepriaznivej potratovej situácie v českej časti republiky aj na Slovensku viedlo k ďalšej úprave vykonávacej vyhlášky k interrupčnému zákonu

⁴⁴ § 1 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁴⁵ § 2 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁴⁶ § 3 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁴⁷ § 7 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁴⁸ § 8 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁴⁹ DUDOVÁ, Interrupce v České republice, s. 66-67.

⁵⁰ SCHÜLLER, Vratislav – STUPKOVÁ, Eva. Sociální problematika umělého přerušení těhotenství a možnosti jejího studia. In: *Demografie*, 1967, roč. 9, č. 3, s. 218.

⁵¹ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, *Rodina v zřímku státu*, s. 176.

č. 68/1957 Zb.⁵² Mal sa upraviť poplatok za výkon interrupcie, ak bola vykonaná z iných ako zdravotných dôvodov. Z pôvodnej sumy od 200,- do 500,- Kčs, ktorá mala pokrývať náklady na zákrok, pričom vo výnimočných prípadoch mohol byť tento poplatok odpustený,⁵³ bola horná hranica poplatku v novelizovanom vládnom nariadení č. 95/1964 Zb. ešte zvýšená až na 800,- Kčs.⁵⁴

Od prísnej rajonizácie štát upustil pri ďalšej novelizácii vládneho nariadenia, ktorým sa upravovala činnosť interrupčných komisií.⁵⁵ Novým nariadením z júla 1966 získali ženy možnosť požiadať o prerušenie tehotenstva aj v mieste sídla svojho pracoviska alebo školy, ktorú navštevovali.⁵⁶

Interrupčné komisie ako nástroj štátu na kontrolu (nielen) populačného správania

Interrupčné komisie zohrávali dôležitú úlohu pri realizovaní štátneho dohľadu nad populačným správaním obyvateľstva, popri Štátnom štatistickom úrade a Štátnej populačnej komisii.⁵⁷ Štatistický úrad na základe presných metodických pokynov spracovával výstupy o populačnom vývoji obyvateľstva v Československu pre potreby Ministerstva zdravotníctva.⁵⁸ V jednotlivých okresoch a krajoch sa dôsledne kontrolovali všetky prípady úmrtia žien, ktoré nejakým spôsobom súviseli s tehotenstvom alebo pôrodom a mohli byť eventuálne identifikované ako nelegálne potraty („*hlásenia úmrtí žien v súvislosti s tehotenstvom, pôrodom a šestonedelím*“).⁵⁹ Tieto prípady boli spätne prešetrované a príslušní krajskí lekári museli tieto konkrétne prípady overiť, zistiť či dotyčné ženy žiadali o umelé prerušenie tehotenstva a ak

⁵² Vládne nariadenie č. 95/1964 Zb. z 27. mája 1964, ktorým sa mení vládne nariadenie č. 126/1962 Zb., ktorým sa zriaďujú interrupčné komisie a vykonáva zákon o umelom prerušení tehotnosti.

⁵³ § 11 Vládneho nariadenia č. 126/1962 Zb.

⁵⁴ Čl. 1 Vládneho nariadenia č. 95/1964 Zb.

⁵⁵ Vládne nariadenie č. 54/1966 Zb. zo 6. júla 1966, ktorým sa mení vládne nariadenie č. 126/1962 Zb., ktorým sa zriaďujú interrupčné komisie a vykonáva zákon o umelom prerušení tehotnosti v znení vládneho nariadenia č. 95/1964 Zb.

⁵⁶ čl. 1 Vládneho nariadenia č. 54/1966 Zb.

⁵⁷ SNA, fond PZd, škat. 613. Metodické pokyny pre evidenciu interrupcií, žiadostí o interrupcie boli navrhnuté pre českú časť republiky a následne aj pre Slovensko v januári 1959. Statistika potratů – dodatek k metodickým pokynům pro zdravotnickou statistiku čís. 2/1959; SNA, fond PZd, škat. 605. Zpráva o populačním vývoji a zdravotním stavu obyvatelstva v ČSR za rok 1958. Metodické pokyny pro statistiku potratů platné od 1. 1. 1958.

⁵⁸ Tieto správy štvrťročne zachytávali hlavné populačné faktory (sobášnosť, pôrodnosť, úmrtnosť, prirodzený prírastok, dojčenskú a novorodeneckú úmrtnosť). SNA, fond PZd, škat. 604. Zpráva o populačním vývoji v Československu v 1. čtvrtletí 1958; SNA, PZd, škat. 609, Smernice o hlásení ukončenia tehotnosti, úmrtia dieťaťa do 10 dní po pôrode a úmrtia matiek č. I/3-18130/1959 (17. december 1959).

⁵⁹ Smernica č. 67/1959 Zb. inštr. O hlásení ukončenia tehotnosti, úmrtia detí do 10 dní po pôrode a úmrtia matiek. O jej realizácii bližšie *Vestník Ministerstva zdravotníctva*, roč. 8, čiastka 17-18, 5. septembra 1960, s. 199.

áno, prečo im nebolo vyhovené.⁶⁰

Na základe analýz žiadostí o interrupciu štát mohol sledovať objektívne aj subjektívne dôvody, ktoré ženy uvádzali vo svojich žiadostiach.⁶¹ Tieto zistenia mali vytvoriť priestor pre riešenie zdravotných, sociálnych a hospodárskych problémov žien, ktoré ich viedli k interrupcii.⁶² Výsledkom týchto analýz bolo závažné zistenie, že komisie pri zamietnutí žiadostí nepostupovali vždy rovnako a vždy správne. Činnosť interrupčných komisií preto mala byť neustále kontrolovaná. Bolo potrebné, aby komisie starostlivo analyzovali všetky podané žiadosti. Ženy, ktorým žiadosť o prerušenie tehotenstva bola zamietnutá, mali byť ihneď dané pod dohľad príslušnej prenatálnej poradne, aby im bola venovaná mimoriadna pozornosť a starostlivosť a tak sa zabránilo nelegálnym potratom.⁶³

Začlenením interrupčných komisií pod kontrolu národných výborov sa zavránilo aj ich prepojenie s politickými inštitúciami krajiny. Štátna moc tak získala prostriedok ako kontrolovať a ovplyvňovať počet povolených potratov a podmienky, za ktorých k povoľovaniu dochádzalo. Komisie, respektíve jednotliví členovia komisií, ako poslanci národných výborov mali prostredníctvom podaných žiadostí a konfrontovania žiadateľiek o umelé prerušenie tehotenstva, ale aj ich manželov a partnerov (ak boli predvolaní) možnosť získavať informácie dôverného až intímneho charakteru.⁶⁴ Na základe podaných žiadostí a vypočítaných žiadateľiek si mohli vytvoriť obraz ich rodinného, partnerského spolužitia, rodinných bytových, príjmových, či sociálnych pomerov, ale aj širších rodinných štruktúr. Ako

⁶⁰ SNA, f. PZd, škat. 604. Perinatálna úmrtnosť - prehľad : Úmrtí žien v súvislosti s tehotenstvom, porodom a šestinedelím.

⁶¹ NEVRLA, F. Objektívni a subjektívni dôvody k žiadostem o interrupci. In: *Československá gynekologie*, 1960, roč. 25/39, č. 10, s. 757-758.

⁶² Pre potreby zistenia situácie ohľadom činnosti interrupčných komisií bola podrobne analyzovaná zbierka žiadostí z Olomouckého kraja (4670 povolených žiadostí od januára 1958 do júna 1959). Až 50% žiadostí bolo motivovaných viacdetskou ženou, 20% potom zdravotným stavom, 9% otehotnením slobodnej nevydatej ženy. Zvlášť boli spracované žiadosti žien s jedným až dvoma deťmi, ktoré boli považované za perspektívne z hľadiska ďalšieho tehotenstva. V tejto skupine žien sa ako motív často objavovala snaha udržať si istý sociálny a kultúrny status a udržanie si istej ekonomickej nezávislosti v rámci rodiny, absolútne ale dominovali zdravotné dôvody (53%). Pri analýze zamietnutých žiadostí (11%) sa objavili obavy, že pôrod ďalšieho dieťaťa povedie k menšiemu uspokojeniu hmotných a kultúrnych potrieb. Medzi zamietnutými žiadateľkami dominovali matky s jedným až dvoma deťmi, ktoré argumentovali bytovou tiesňou, problémami s nástupom do práce, sťaženými možnosťami nájsť si prácu na zmeny a zladit' prácu so starostlivosťou. V prípade vidieckych žien sa objavil argument ohľadom nedostatku jasli a materských škôl. Pri analyzovaní osudov tehotných žien, ktorým boli zamietnuté žiadosti o interrupcie bolo zistené, že viac ako polovica z nich sa pokúsila rôznym spôsobom o potrat, aj keď neúspešne. ŘEZÁČOVÁ, Zdenka – KOHOUTEK, Miroslav. Osudy těhotných žen, kterým byla zamítnuta žádost o umělé přerušeni těhotenství. In: *Československá gynekologie*, 1960, 25/39, č. 10, s. 759-761.

⁶³ Tamtiež.

⁶⁴ DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice: zápas o ženskou těla*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2012, s. 11.

s nimi ďalej komisie, respektíve členovia komisií, naložili, môžeme len uvažovať. Pravdepodobne tieto informácie nemali za cieľ len zlepšiť podmienky matiek a rodín s deťmi, ako to predpokladal pôvodný zámer tohto opatrenia.

Do akej miery tento dozorujúci a kontrolný mechanizmus v praxi fungoval, respektíve ako sa so zistenými údajmi a ďalej pracovalo, ukazuje totiž výskum Štátnej populačnej komisie z januára 1964, ktorý analyzoval spoluprácu interrupčných komisií s orgánmi a odborními národných výborov.⁶⁵ Predsedovia okresných (151) a krajských (11) interrupčných komisií mali prezentovať skúsenosti s praktickou spoluprácou s orgánmi národných výborov. Na Slovensku väčšina predsedov komisií považovalo úroveň spolupráce za dobrú (alebo veľmi dobrú 20% alebo za dobrú 40%).⁶⁶ Rady národných výborov totiž mali na základe súhrnných správ interrupčných komisií prerokovať aj opatrenia na zníženie potratovosti na regionálnej úrovni. Až 36 predsedov interrupčných komisií v českých krajinách (32,5%) a 10 predsedov komisií na Slovensku (22,2%) v dotazníku uviedlo, že sa rada príslušného národného výboru potratovou situáciou vôbec nezaoberala. V niektorých krajoch sa síce predloženou správou okresné alebo krajské národné výbory zaoberali, ale prijaté uznesenia boli nezriedka veľmi formálne a často len konštatovali, že „*správa bola vzatá na vedomie*“, alebo sa obmedzili len na konštatovanie, že je potrebné rozšíriť propagačnú a výchovnú činnosť alebo sprísniť rozhodovací proces interrupčných komisií. Pritom viac ako polovica (59%) predsedov interrupčných komisií poukazovala na problémy v súvislosti s vysokou mierou potratovosti, ktorých riešenie mali vo svojich rukách práve mieste orgány (vyriešenie bytovej krízy a zlepšenie situácie v predškolských zariadeniach).⁶⁷ Spolupráca interrupčných komisií s miestnymi orgánmi režimu tak bola skôr formálna a zásadne neposunula riešenie problémov tehotných žien, ktoré žiadali o interrupcie (sociálne, bytové, vzťahové, rodinné).

Interrupčné komisie a slovenské ženy

Už v roku 1958 v súvislosti s prijatím zákona č. 68/1957 Zb. prudko stúpol počet registrovaných potratov.⁶⁸ Nič nenasvedčovalo tomu, že by sa tento trend mal v roku 1959 zásadnejšie zmeniť. V roku 1958 bolo v Československu zaregistrovaných 89 076 potratov z nich 61 418 bolo vykonaných na žiadosť.

⁶⁵ PROKOPEC, Jiří. Zkušenosti interrupčních komisií a současná prováděcí praxe zákona o umě-
lém přerušení těhotenství In: *Demografie*, 1964, roč. 6, č. 3, s. 243.

⁶⁶ Negativnú skúsenosť malo približne 35% predsedov komisií (občasnú spoluprácu deklarovalo 17,78% a prakticky žiadnu 17,78%). Údaje z českých krajín boli obdobné, len o niečo nižšie v prípade dobrej (39,32%) v prospech občasnej spolupráce (23,08%).

⁶⁷ PROKOPEC, Zkušenosti interrupčních komisií, s. 245.

⁶⁸ Podľa Zprávy o starostlivosti o zdravie žien a detí z októbra 1958 na Slovensku vzrástol počet interrupcií v prvom polroku 1958 oproti prvému polroku 1957 o 210,1%. SNA, f. PZD, škat. 42. Zpráva o starostlivosti o zdravie žien a detí. 28. október 1958. s. 5.

Celkovo bolo podaných 69 633 žiadostí o povolenie interrupcie.⁶⁹ Za to isté obdobie bolo na Slovensku registrovaných 21 433 potratov, z ktorých 12 383 bolo na žiadosť. Celkovo bolo podaných 14 500 žiadostí. Počet potratov vzrástol medzi rokmi 1957 a 1958 v Československu o 137,6%, v prípade Slovenska to bolo 124,9%.⁷⁰

Pri pohľade na jednotlivé kraje Slovenska môžeme už v tomto kritickom období po aktivovaní zákona č. 68/1957 Zb. sledovať isté rozdiely v počte realizovaných interrupcií. Najvyšší počet registrovaných potratov za rok 1958 bol v Nitrianskom kraji (3 924, z toho na žiadosť bolo 1 819, bolo podaných 2 374 žiadostí) a v Bratislavskom kraji (3 775 registrovaných potratov, z toho 2 068 bolo na žiadosť, celkovo bolo podaných 1 836 podaných žiadostí). Najväčší počet podaných žiadostí bol v Bratislave (v právomoci ústredného národného výboru), kde bolo celkovo zaevidovaných 2 503 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva.⁷¹ V Prešovskom kraji bolo registrovaných 1 769, z toho 890 potratov bolo vykonaných na základe žiadosti. Celkovo bolo v tomto kraji podaných 1 003 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva. Najvyšší index potratovosti v roku 1958 malo mesto Bratislava (58,66 potratov na 100 narodených), ako aj Banskobystrický kraj (26,73 potratov na 100 narodených).⁷² Pri bližšom pohľade na štruktúru potratov je vidieť, že prevažovali potraty prevedené na žiadosť (57,8%), pred samovoľnými potratmi (41,7%).⁷³ Vysoký podiel samovoľných potratov bol evidovaný v Nitrianskom kraji (53,1% všetkých potratov) a Prešovskom kraji (49,7% všetkých potratov).⁷⁴ Počet potratov stúpil aj v prvom polroku 1959 a prejavil sa zvýšením indexu potratovosti (z 18,7% na 26,3% na 100 narodených). Najvyšší index potratovosti bol zaevidovaný v Bratislave (73,7%) a najnižší v Prešovskom kraji (14,5%).⁷⁵ Rozdiel medzi západným Slovenskom a východom je skutočne markantný.

Kriticky bola situácia po prijatí zákona o umelom prerušení tehotenstva hodnotená aj v informatívnej správe o stave umelého prerušenia tehotenstva z roku 1959, ktorá bola spracovaná pre rokovanie sekretariátu ÚV KSS v septembri 1959.⁷⁶ V tejto správe sa predmetom kritiky stala najmä činnosť interrupčných komisií. V správe sa uvádzalo, že komisie nepostupovali jednotne pri posudzovaní

⁶⁹ V roku 1957 bolo registrovaných 37 495 potratov v Československu, z toho na Slovensku 9 528.

⁷⁰ SNA, f. PZd, škat. 630, Č II/2311963/1959. Rozbor rozvoja zdravotníctva na Slovensku za rok 1958, s. 7.

⁷¹ Tamže.

⁷² Tamže.

⁷³ Tamže, s. 8.

⁷⁴ Tamže, tabuľka č. 10.

⁷⁵ SNA, f. PZd, škat. 628, Č. II/23-20117/1959. Zpráva o rozvoji zdravotníctva na Slovensku za I. polrok 1959, s. 7.

⁷⁶ SNA, f. ÚV KSS – Sekretariát ÚV KSS, Zasadnutia sekretariátu, august – september 1959, škat. 194, Informatívna správa o stave umelého prerušenia tehotenstva v zmysle Zákona č. 68/1957 Zb. a vyhlášky č. 249/1957 Ú.v. Uznesenie z 55. schôdze sekretariátu ÚV KSS, 4. 9. 1959.

žiadostí. Pri kontrole činnosti interrupčných komisií boli zistené mnohé nedostatky pri spracovaní žiadostí.

Následne boli na úrovni krajov spracované pripomienky a návrhy na zlepšenie činnosti interrupčných komisií, pričom mnohé pripomienky vychádzali z materiálov odvolacích konaní krajských interrupčných komisií, ktoré posudzovali zamietnuté žiadosti. Ďalšie pripomienky a postrehy k činnosti interrupčných komisií spracoval aj Výbor československých žien. Zo správy vyplýva, že komisie naozaj postupovali individuálne, v závislosti od ich zloženia, ale aj „politckej a morálnej uvedomelosti“ členov. Pod týmto termínom sa mohli ukrývať rôzne individuálne morálne kritériá ako aj názory, ktoré jednotliví členovia komisií uplatňovali. Tento individualizovaný prístup, nejasnosti v činnosti, ako aj istá nepredvídateľnosť v rozhodovacom procese bola veľkým problémom pri hodnotení práce komisií. Pri analýze potratovosti sa totiž ukázalo jednoznačné prepojenie medzi zamietnutými žiadosťami a vysokým počtom „samovoľných“ potratov v konkrétnom regióne.

Najviac kladne vybavených žiadostí o interrupciu bolo v ústave národného zdravia v Bratislave (89,4%), naopak najmenej v Nitrianskom kraji (78,5%). Tomu by zodpovedala štatistika samovoľných potratov. Ústav národného zdravia Bratislava evidoval z celkového počtu potratov 22,9% samovoľných a 76,9% na žiadosť a Nitriansky kraj evidoval najvyššie percento samovoľných potratov – 53,1%.⁷⁷ Slovensko v porovnaní s českou časťou republiky evidovalo podstatne vyšší počet samovoľných potratov (41,7% v roku 1958 oproti 26,7% v Čechách). V prvom polroku 1959 začal počet samovoľných potratov klesať aj na Slovensku (36,9% zo všetkých evidovaných potratov).

V správe pre ÚV KSS sa explicitne uvádzalo, že za vysokým číslom samovoľných potratov sa na Slovensku ešte ukrývali nelegálne potraty prevedené samotnou ženou, alebo druhou osobou. Preto bola úloha komisie pri posudzovaní žiadostí o interrupciu veľmi dôležitá. Členovia komisie mali všetky žiadosti dôkladne preskúmať a zamietnuť žiadosť, len ak nadobudli presvedčenie, že žena po zamietnutí nevyhľadá zakázanú pomoc a nepodstúpi nelegálny potrat. Tým sa však v materiály, spracovanom pre potreby vedenia strany, spochybnilo (aj keď veľmi všeobecné) znenie prevádzacej vyhlášky k zákonu o umelom prerušení tehotenstva, keď sa zákrok mal previesť len z jasne definovaných zdravotných dôvodov alebo z iných dôvodov hodných zvláštneho zreteľa, nie z preventívnych dôvodov.

Ďalšia dôležitá téma, ktorá rezonovala v správe, bol vysoký podiel žiadostí, ktoré boli odôvodnené inými než zdravotnými dôvodmi (takmer 3/4 žiadostí). Najčastejším dôvodom u vydatých žien bol vysoký počet detí v rodine. Z tohto dôvodu bolo povolených 52,8% všetkých potratov na žiadosť. V prípade Slovenska nadpolovičná väčšina žien (52,7%), ktoré žiadali o umelé prerušenie tehotenstva

⁷⁷ Tamže, s. 4.

mali viac ako 2 deti (3 deti a viac).⁷⁸

Jednoročná lehota na overenie dopadu zákona č. 68/1957 Zb. bola na jednej strane veľmi krátka na jednoznačné posúdenie jeho vplyvu na populačný vývoj, ako sa ale v správe uvádzalo, poskytla niekoľko zásadných podnetov pre precizovanie realizovania zákona v praxi. Zo správy jednoznačne vyplynulo, že ťažiskovým problémom legalizácie interrupcií v Československu, konkrétne na Slovensku, bolo veľmi formálne fungovanie komisií, ktoré nedokázali účinne pôsobiť na ženy.⁷⁹ Pripomienky, ktoré vyplynuli (nielen) z tejto správy potom viedli k upresneniu týchto okolností v novej realizačnej vyhláske v júli 1960 (č. 129/1960 Zb.), ktorá nahradila pôvodnú č. 249/1957 Ú.v.

Počet podaných žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva rástol až do roku 1961. V českých krajinách sa v rokoch 1958-1961 zvýšil počet interrupcií o 42,9%, na Slovensku o 95,8% (24.244 umelých prerušení na žiadosť). Podľa demografov to však súvislo skôr s nízkou potratovosťou na Slovensku v prvom roku pôsobenia zákona č. 68/1957 Zb. a zároveň nízkou potratovosťou už v období pred rokom 1958.⁸⁰ Vykonané výskumy potvrdili na Slovensku nižšiu mieru plánovania počtu detí v rodine a menej časté používanie antikoncepcie. Pri nižšom používaní antikoncepcie muselo dochádzať aj k častejšiemu počatiu a narodeniu neplánovaných detí, pretože rozdiely medzi plánovanými a skutočnými počtami narodených detí boli na Slovensku vyššie než v českých krajinách. Ženy na Slovensku sa teda častejšie zmierili s narodením neplánovaného dieťaťa a nežiadali o interrupciu.⁸¹

Koncom roka 1961 nastal pozvoľný pokles podávaných žiadostí o umelé prerušenie, ktorý pokračoval v priebehu roku 1962 a udržal sa aj počas roku 1963. Ako jeden zo základných dôvodov poklesu sa uvádzalo sprísnenie praxe interrupčných komisií. Postup okresných komisií za rok 1961 nebolo možno označiť za prísny, aj keď kladne rozhodli o menšom počte žiadostí. Prísnejšie však postupovali krajské odvolacie komisie, ktoré v rokoch 1961 a 1962 vyhovelí 40% odvolaní. V roku 1961 sa proti rozhodnutiu okresných komisií odvolalo 4.103 žien (54,7%) a v roku 1962 sa odvolalo 4.700 žien (58,5%). V tomto období bolo len 12-14% žiadostí o prerušenie tehotenstva zo zdravotných dôvodov. Podávanie žiadostí v českej časti sa nelíšilo od slovenskej časti republiky. Zo štatistických údajov však vyplýva, že od roku 1960 slovenské okresné komisie povoľovali prerušenie tehotenstva častejšie ako v českej časti republiky a naopak krajské odvolacie komisie

⁷⁸ Tamže, s. 6.

⁷⁹ Rovnako kriticky bolo zhodnotený nejednoznačný výklad pojmu „viac detí“ pri posudzovaní odôvodnenosti žiadosti o potrat a nejednoznačné určovanie výšky poplatkov za vykonanie zákroku.

⁸⁰ SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Potratovosť v Československu v letech 1958-1962. In: *Demografie*, 1963, roč., 5, č. 4, s. 292.

⁸¹ KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 149.

boli pri povoľovaní zákrokov na Slovensku prísnejšie ako v českej časti republiky. Pritom okresné komisie na Slovensku častejšie zamietali žiadosti zo zdravotných dôvodov a skôr povoľovali žiadosti z iných dôvodov. V českých krajinách to bolo presne naopak.⁸²

V máji 1962 pripravil Odbor SNR pre zdravotníctvo komplexnú správu o činnosti interrupčných komisií vo vybraných okresoch a rozbere potratovosti pre zasadnutie Komisie SNR pre zdravotníctvo. Súčasťou správy bola aj analýza dôvodov, ktoré boli uvedené na žiadosti o prerušenie tehotenstva. Na prvom mieste v žiadostiach dominoval argument viac detí (45,1%), na Slovensku dokonca až v prípade 58% žiadostí, nasledovali zdravotné dôvody (13,8%), ďalej nevydaté ženy (13,6%) a bytová tieseň (7%). Komisie pre prerušenie tehotenstva však posudzovali celkovú situáciu ženy, kde sa tieto indikácie, či dôvody v podstate prekrývali (viac detí, bytové dôvody, finančné problémy a pokročilý vek).⁸³ Najviac potratov na žiadosť pripadalo na ženy vo vekovej kategórii 30-34 (26,7%), potom na vekovú skupinu 25-29 rokov (24,6%) a následne na ženy od 35 do 39 rokov (20,27%).⁸⁴ Vzhľadom na veľké množstvo sťažností a kritických hodnotení činnosti interrupčných komisií (zo strany ministerstva, odboru SNR pre zdravotníctvo, ale aj pracovníkov v zdravotníctve a sociálnej službe) zrealizovalo oddelenie starostlivosti o ženu a dieťa pri Odbore SNR pre zdravotníctvo aj previerku činnosti interrupčných komisií v troch okresoch – Bratislava, Košice a Martin. Previerka mala preskúmať organizáciu a metodiku práce komisií a rozbor ich činností. Zároveň bola skúmaná spolupráca komisií v okrese a hlásna služba (vzájomné zasielanie informácií a najmä nahlasovanie vykonania interrupcie do iného okresu) medzi jednotlivými okresnými komisiami a krajskými komisiami. Analyzovala sa aj činnosť krajských komisií a spolupráca s krajskými národnými výbormi.

Zloženie komisií vyhodnotila správa pozitívne, podľa vtedy platnej vyhlášky boli členmi komisie riaditeľia OÚNZ, okresní gynekológovia a dôveryhodné ženy, ktoré boli zvyčajne aj poslankyňami národných výborov. Dokumentácia bola správne vedená a komisie sa schádzali raz týždenne. Podľa hodnotiacej správy pristupovali komisie ku svojej činnosti starostlivo a venovali veľkú pozornosť presvedčaniu žien, aby si ponechali dieťa a nepodstupovali interrupciu. Mnohí gynekológovia robili (presvedčacie) pohovory už pri vyšetrovaní tehotných žien, takže tie už prichádzali na komisiu pripravené a s vyhraneným stanoviskom. Ako sa ďalej uvádzalo v správe, priamo pri rokovaniach komisií bolo zistené, že ženy vyvíjali tlak na komisiu a trvali tvrdohlavo na svojich dôvodoch. Mnohé sa dokonca uchýľovali k nátlaku na členov komisie (napr. vyhláseniami, že pri ďalšom dieťati zanechajú

⁸² SRB – KUČERA, Potratovost v Československu..., s. 302-303.

⁸³ SNA, f. Poverenictvo SNR pre zdravotníctvo (ďalej P-SNR-Zd), škat. 4, inv. č. 19. Zpráva o činnosti interrupčných komisií vo vybraných okresoch a rozbere potratovosti, s. 4.

⁸⁴ Tamtiež.

zamestnanie). Mnohé slobodné ženy dokonca považovali rozhodovanie komisie za formalitu a očakávali automaticky kladné stanovisko.⁸⁵ Komisie však pristupovali k prípadom precízne, prizývali dokonca na vypočutie aj mužov, ktorých jednotlivé ženy udávali ako otcov svojich nenarodených detí. V prípade žien z iných okresov požadovali komisie potvrdenie okresného gynekológa v mieste ich bydliska, že za posledných šesť mesiacov neboli na prerušení tehotenstva. Čestné prehlásenie žiadateľiek nebolo považované v týchto prípadoch pre komisiu za dostačujúce. Niektoré žiadateľky totiž obchádzali platné predpisy a podstúpili interrupcie mimo miesta svojho bydliska (v inom okrese), bez potrebných potvrdení od príslušnej komisie v mieste trvalého bydliska. Kontrolami v iných okresoch sa ukázalo, že tieto potvrdenia neboli vždy požadované (napr. v okresoch Považská Bystrica a Ružomberok), čím samotné komisie nerešpektovali znenie zákona č. 68/1957 Zb.

Kontrolná správa zaznamenala medzi najväčšími nedostatkami práve absenciu hlásení iným okresom o prevedení prerušenia tehotenstva (napr. OÚNZ Košice). Hlavným nedostatkom však bolo, že komisie nedohľadávali ženy, ktorým bola žiadosť zamietnutá. Absentoval tak prehľad o tom, koľko žien s odmietnutými žiadosťami potom následne samovoľne potratilo a koľko tehotenstiev bolo ukončených pôrodom. Na príklade okresu Martin bol tento problém preskúmaný detailne. Zo 45 odmietnutých žien, 5 následne samovoľne potratilo, 3 ženy sa stratili z evidencie, pretože sa presťahovalo a 7 odmietnutých si nechalo previesť prerušenie interrupcie v inom okrese (Ružomberok, Kremnica a Žilina), pritom z týchto okresov neprišlo žiadne hlásenie o prevedení zákroku.⁸⁶ Správa konštatovala, že nefungovala hlásna povinnosť medzi jednotlivými okresmi. Z preverovaných okresov túto povinnosť realizoval len okres Martin. Veľké nedostatky boli aj v hlásnej povinnosti medzi krajmami, najmä v hraničných okresoch Juhomoravského a Západoslovenského kraja.⁸⁷

Priemerná doba hospitalizácie po zákroku sa v jednotlivých ústavoch pohybovala okolo 2-3 dní. Situácia v okrese Košice ale bola nevyhovujúca, pretože zákroky sa prevádzali ambulantne a až od marca 1962 sa poradilo otvoriť oddelenie neďaleko pôrodnice s 20 lôžkami, kde sa pacientky umiestňovali po zákroku. V správe bolo upozornené, že pomoc poslancov ženám žiadajúcim o prerušenie tehotenstva sa zatiaľ v praxi málo prejavuje. Prítom práve poslanci by v značnej miere mohli pomôcť pri odstraňovaní dôvodov, ktoré boli udávané v žiadostiach o prerušenie tehotenstva, ako napr. bytové, sociálne a iné.

Komisia pre zdravotníctvo medzi opatreniami, ktoré vyplynuli z predloženej správy, navrhla, aby sa administratívne spresnila práca komisií najmä požadovaním

⁸⁵ Tamtiež, s. 5-6.

⁸⁶ Tamtiež, s. 6.

⁸⁷ Tamtiež, s. 7.

príslušných potvrdení pri prejednávaní žiadostí z iných okresov (požadovať patričné potvrdenia) a správne sprevádzať hlásnu povinnosť (do iných okresov). V rámci komisií sa mala zintenzívniť činnosť laických členov, t.j. poslancov, aby sa účinnejšie prešetrovali ako aj odhaľovali dôvody, ktoré ženy uvádzali vo svojich žiadostiach.

Zintenzívniť sa mala osвета o škodlivosti interrupcií a výhodách používania antikoncepcie (aj pre mužov), ako aj činnosť antikoncepčných poradní.⁸⁸ V prílohe správy (v tabuľke) bol zachytený podiel (percento) potratov na 100 živonarodených v roku 1961. Najväčšie percento potratov bolo zaznamenaných v okrese Bratislavamesto (98,3%), potom nasledovali okresy Zvolen (57,6%), Rožňava (55,3%), Rimavská Sobota (50,1%), Košice (48,5%), Komárno (48,0%), Banská Bystrica (47,9%), Martin (47,7%), na desiatom mieste bol okres Dunajská Streda (44,8%). V dolnej časti tabuľky boli okresy Prešov (24,5%), Michalovce (23,6%), Spišská Nová Ves (23,0%), Čadca (22,3%), Bardejov (20,5%) a najmenej potratov na 100 narodených bol zaznamenaný v okrese Dolný Kubín (18,0%).⁸⁹ Na Slovensku jednoznačne dominoval medzi dôvodmi uvádzanými v žiadostiach o interrupciu argument viac detí (57,99%, v českej časti republiky to bolo 40,68%) a až potom nasledovali zdravotné dôvody (12,22%, v českej časti republiky 14,34%) a dôvod nevydatá žena (11,41%, v českej časti republiky 14,41%).⁹⁰

Analýza štatistických dát o vývoji pôrodnosti a potratovosti v prvej polovici 60. rokov ukazuje, že sprísnenie vykonávacích predpisov k zákonu č. 58/1957 Zb., ktoré vstúpili do platnosti od 1. januára 1963 (rajonizácia podľa miesta bydliska, presun interrupčnej komisie pod zdravotnícku komisiu okresného alebo krajského národného výboru, sprísnenie postupu u žien, ktoré dovtedy nerodili vo veku 17-36 rokov, zavedenie poplatku pre interrupcie, ktoré neboli zo zdravotných dôvodov) sa prejavilo už v roku 1963 na poklese podaných žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva.⁹¹ Pri porovnaní prvých polrokov 1962 a 1963 bol tento pokles jasne dokladovateľný (12.676 žiadostí v prvom polroku 1962 oproti 10.837 v prvom polroku 1963). Klesol celkový počet potratov (15.395 oproti 13.940) a počet potratov na žiadosť (11.427 ku 9.543) ale naopak v prvom polroku 1963 stúpol počet samovoľných potratov (3.941 ku 4.385). Pričom počet samovoľných potratov stúpol vo všetkých krajoch Slovenska.⁹² Ako bolo opakované v súvislosti

⁸⁸ Tamtiež, s. 9.

⁸⁹ Tamtiež, tabuľka 1. Rozdiel medzi Slovenskom a českou časťou republiky bol signifikantný. V rámci celej republiky pripadalo na sto narodených 54,4% potratov, v českej časti to bolo 66,1% a na Slovensku 37,8%. Pri porovnaní jednotlivých slovenských krajov bola situácia najhoršia v Západoslovenskom kraji (44,4%), nasledoval Stredoslovenský kraj (39%) a Východoslovenský kraj (37,8%)

⁹⁰ Tamtiež, tabuľka č. 2.

⁹¹ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 6, inv.č. 35. Zpráva o skúsenostiach z uplatňovania novelizácie zákona č. 68/1957 za I. polrok 1963.

⁹² Tamtiež, s. 2.

so samovoľnými potratmi zdôrazňované, do kategórie samovoľných potratov sa dostali aj prípady žien, ktorých žiadosti boli komisiami odmietnuté, alebo v tomto prípade dokonca žien, ktoré komisiu ani nevyhľadali a rozhodli sa rovno pre iný spôsob prerušenia tehotenstva (nelegálny zákrok, alebo domáce postupy) a do zdravotníckeho zariadenia boli prijaté so začínajúcim potratom, kde sa samozrejme nedalo vylúčiť násilné prerušenie tehotenstva.

Oproti 24.440 hlásených potratov, vykonaných v roku 1961 na Slovensku na základe žiadosti, klesol v roku 1963 počet podaných žiadostí na 21.436. Z tohto počtu bolo okresnými komisiami zamietnutých 1.737 žiadostí, z nich sa 922 žiadateľiek následne odvolalo na krajské komisie, ktoré ale 57% žiadostí znovu zamietli. Najvyššie percento zamietnutých žiadostí bolo v Stredoslovenskom kraji (62%). Z okresov najvyššie percento zamietnutých žiadostí, žiadateľkou odvolaných žiadostí vzatých späť, alebo prípadov, keď sa žena nedostavila k výkonu mali okresy Rimavská Sobota (25,3%), Banská Bystrica (30,8%), Komárno (22,5%), Zvolen (22,4%). Najväčší počet žiadostí bol povolený z dôvodu väčšieho počtu detí, pričom dominovali ženy vydaté (88,29%) a ženy zamestnané. Tie by totiž pri ďalšom tehotenstve museli zamestnanie prerušiť, čím by sa znížila životná úroveň rodiny. Na Slovensku bolo z tohto dôvodu povolených 56,5% žiadostí, pričom v československom meradle bolo z rovnakého dôvodu povolených o 11,8% žiadostí menej.⁹³ Najvyššiu potratovosť (potratov na 100 živonarodených) v prvom polroku 1963 vykazovali okresy Bratislava-mesto (74,9), Lučenec (52,0), Rožňava (44,0), Nové Zámky (43,3) a Rimavská Sobota (40,6), naopak najnižšiu okresy Bardejov (14,9) a Dolný Kubín (13,2).⁹⁴

Opätovne bola v súvislosti s prijatými úpravami vykonávacej vyhlášky kontrolovaná a preverovaná činnosť interrupčných komisií. Komisie museli zvládnuť veľké množstvo podaných žiadostí a vybaviť ich v lehote do 14 dní. Ako vyplýva z hodnotiacich správ, nie vždy boli komisie v tejto lehote schopné rozhodnúť, čo bolo predmetom mnohých sťažností. Členovia komisií však vôbec nepomáhali odstraňovať problémy, ktoré ženy viedli k podaniu žiadosti o prerušenie tehotenstva. Nemali na to čas ani kompetencie.⁹⁵

V roku 1964 bolo vykonaných 19.174 zákrokov. Len mierne sa zvýšil počet samovoľných potratov (z 8.640 za rok 1961 na 9.121 za rok 1963).⁹⁶ Zvýšený počet samovoľných potratov bol v súlade s celoštátnymi údajmi, u ktorých sa

⁹³ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 7, inv. č. 42. Informatívna zpráva o rozboře potratovosti za rok 1963. s. 3.

⁹⁴ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 6, inv.č. 35. Zpráva o skúsenostiach z uplatňovania novelizácie zákona č. 68/1957 za I. polrok 1963, s. 3.

⁹⁵ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 7, inv.č. 42. Informatívna zpráva o rozboře potratovosti za rok 1963. s. 7.

⁹⁶ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 45, inv. č. 156. 9. schôdza kolégia poverenika z 16.5.1966. Zpráva o potratovosti za rok 1965 a súčasný stav antikoncepcie, s. 2.

predpokladalo, že sa medzi nimi skrývajú aj potraty žien, ktorých žiadosti boli komisiou zamietnuté, ale ich nelegálnosť sa však nedala dostatočne preukázať.⁹⁷

V uvádzaných žiadostiach dlhodobo dominovali práve nie zdravotné dôvody, takže dôvody ekonomické a sociálne. Takže režim nedokázal zabezpečiť priaznivú situáciu pre pracujúce ženy-matky. Absentovali služby, ktoré by im pomohli zabezpečiť domáce práce a starostlivosť o dieťa (pranie a požíčovanie plienok, zber bielizne). Tento problém bol ešte viditeľnejší na vidieku. Ako akútny problém bol neustále zdôrazňovaný nedostatok dostupných bytov. Riešením mohlo byť prednostné pridelovanie štátnych bytov mladým rodinám s deťmi. Chýbali aj dostupné miesta v jasliach a materských školách a mimoškolských zariadeniach. V neposlednej rade to bol značný rozdiel medzi životnou úrovňou bezdetných rodín a rodín s viac deťmi. Ani vyplácanie prídavkov na deti tento rozdiel nezmažal. Problém ale nebol len vo finančnej rovine. Ženy s deťmi nemali možnosť adekvátneho a porovnateľného kariérneho rastu, najmä ak boli deti malé a často choré. Ženy-matky totiž nemali dostatok času a príležitostí na zvyšovanie kvalifikácie. A nakoniec viacdetné rodiny mali nevýhodu aj pri zásobovaní, ich dopyt po spotrebnom tovare (obuv, oblečenie) bol nepochybne väčší, než v prípade bezdetných párov.

V roku 1963 boli pracovníkmi odboru SNR pre zdravotníctvo preverované okresné interrupčné komisie v Poprade, Žiline, Rožňave, Liptovskom Mikuláši, Martine, Komárne, Považskej Bystrici, Dolnom Kubíne, Prievidzi, Dunajskej Strede, tri komisie v okrese Bratislava-mesto a tri krajské komisie v Bratislave, Banskej Bystrici a Košiciach.⁹⁸ Komisie mali správne zloženie. V Žiline ale komisia zasadala len jeden krát za dva týždne, preto bolo navrhnuté, aby aj táto komisia zasadala pravidelne každý týždeň, aby sa tak nepremeškala lehota na vybavenie žiadostí.

Členovia komisií len v ojedinelých prípadoch preverovali dôvody uvádzané v žiadostiach o prerušenie tehotenstva. V tejto súvislosti však bolo skonštatované, že sa nezmenili intervenčné možnosti komisií. Komisie naďalej nahlasovali odmietnuté žiadateľky príslušným prenatálnym poradniám na ďalšie sledovanie. Okresné komisie pravidelne raz za štvrt'rok posielali správy o svojej činnosti zdravotnej komisii ONV. Podobné správy podávali aj krajské komisie na krajskú zdravotnú komisiu. V správe o preverovaní činnosti komisií bola vyzdvihnutá najmä úloha rajonizácie pri znižovaní neodôvodnených interrupcií, keďže mnohé žiadateľky pri odmietnutí žiadosti jednou komisiou, dosiahli priaznivé vybavenie žiadosti v inom okrese.⁹⁹

⁹⁷ SCHÜLLER, Vratislav – STUPKOVÁ, Eva. Sociální problematika umnělého přerušení těhotenství a možnosti jejího studia. In: *Demografie*, 1967, roč. 9, č. 3, s. 218, pozn. 2.

⁹⁸ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 6, inv.č. 35. Zpráva o skúsenostiach z uplatňovania novelizácie zákona č. 68/1957 za I. polrok 1963, s. 5.

⁹⁹ Tamtiež, s. 6.

Ďalšie sprísňovanie činnosti komisií nebolo však podľa autora hodnotiacej správy žiadúce, keďže by to mohlo viesť k narastaniu potratov samovoľných a kriminálnych, čo by ohrozovalo zdravie a životy žien.¹⁰⁰ Naopak členovia komisií navrhovali, aby sa ku prejednávaniu žiadostí slobodných matiek prizývali tiež ich partneri.¹⁰¹ Pravdepodobne očakávali, že toto opatrenie by mohlo prispieť k priaznivejšiemu vývoju prejednávania žiadosti v prípade slobodnej tehotnej ženy.

Medzi dôvodmi, pre ktoré komisie vyhovelí žiadostiam o vykonanie interrupcie v rokoch 1964 a 1965, opäť prevládal väčší počet detí (najmenej 3 a viac žijúcich detí), na Slovensku to bolo 52, 1% žiadostí za rok 1964 a 47,7% žiadostí v roku 1965. V českej časti republiky bolo schválených žiadostí s týmto zdôvodnením menej (35,9% resp. 30,8%). Zdravotné dôvody (na Slovensku 21,6% resp. 23,3%) a „*obtiažna situácia nerydatej ženy*“ (10,3%) ešte dopĺňali zdôvodnenia ako bytová tieseň rodiny, rozvrat rodiny, finančná tieseň a nakoniec pokročilý vek ženy.¹⁰²

Z celkového počtu potratov (21.037) vykonaných na území Slovenska v roku 1965 na žiadosť tehotnej ženy pripadlo najviac (2.616 potratov) na okres Bratislava-mesto, čo predstavuje 12,43% z celkového počtu interrupcií. Košice nasledovali za Bratislavou s podielom 6,8% celoslovenského počtu vykonaných potratov na žiadosť (1.432 potratov). Banská Bystrica sa so svojím 3,3% podielom (696 potratov) vyrovnala okresu Bratislava vidiek. Košice s počtom nahlásených 474 samovoľných potratov za rok 1965 prekonal mesto Bratislava o 57 prípadov.¹⁰³ Napriek tomu boli najpriaznivejšie ukazovatele vo Východoslovenskom kraji, kde v roku 1965 na 100 narodených pripadlo 28,3 potratov. K výraznejšiemu zvýšeniu oproti roku 1964 došlo v Stredoslovenskom kraji, kde v roku 1965 stúpila potratovosť o 5,7%. Najviac potratov však naďalej zaznamenával Západoslovenský kraj, kde na 100 narodených pripadlo 38,5 potratov.¹⁰⁴ Poradie a percentuálne zastúpenie dôvodov, pre ktoré ženy žiadali umelé prerušenie, zostávali na približne rovnakej úrovni ako v predchádzajúcom období. Pri pohľade na regionálne rozdiely opäť dominuje Západoslovenský kraj (13.489 potratov, z toho na žiadosť 10.404 a samovoľných 3.001). Spomedzi okresov najviac potratov evidoval okres Bratislava-mesto (3.376 potratov, 2.916 na žiadosť a 459 samovoľných potratov), na druhom mieste bol okres Košice (2.208 potratov, 1.767 na žiadosť a 439 samovoľných). Pri pohľade na tabuľku, ktorá zachytávala zistené dáta z jednotlivých okresov a krajov vyplýva, že najvyšší počet potratov bol evidovaný v okresoch s veľkými centrami (okresy Nitra,

¹⁰⁰ Tamtiež, s. 7.

¹⁰¹ SNA, f. SNR-Zd, škat. 6, inv. č. 31. Kontrolná zpráva o plnení uznesenia pléna Slovenskej národnej rady o zlepšení zdravotníckej starostlivosti o mladú generáciu (10. apríla 1963).

¹⁰² SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 45, inv. č. 156. 9. schôdza kolégia povereníka z 16.5.1966, Zpráva o potratovosti za rok 1965 a súčasný stav antikoncepcie, s. 2.

¹⁰³ Tamtiež, s. 4, tabuľka č. 1. Potraty podľa krajov a okresov podľa trvalého bydliska ženy a podľa druhu potratu za rok 1965.

¹⁰⁴ Tamže, s. 5.

Nové Zámky, Trenčín, Trnava, Banská Bystrica, Lučenec, Považská Bystrica, Žilina, Prešov) a okres Bratislava-vidiek. Naopak najnižší počet potratov bol evidovaný v okresoch Humenné (477 potratov, 312 na žiadosť a 165 samovoľných), Bardejov (452 potratov, 286 na žiadosť a 165 samovoľných), Dolný Kubín (407 potratov, 227 na žiadosť a 178 samovoľných) a Čadca (672 potratov, 514 na žiadosť a 157 samovoľných).¹⁰⁵

Počet potratov začal stúpať v roku 1964 a tento trend pokračoval aj v nasledujúcom období, v rokoch 1965 a 1966. V roku 1966 sa zvýšil počet na žiadosť vykonaných potratov na Slovensku o 13,1% (24.445) a mierne klesol počet samovoľných potratov na 8.028.¹⁰⁶

Keď došlo vládnym nariadením č. 54/1966 Zb. k úprave spôsobu podávania žiadostí a ženy získali možnosť požiadať o prerušenie tehotenstva aj v mieste pracoviska alebo školy, ktorú navštevovali, v niektorých okresoch ako Banská Bystrica, Žiar nad Hronom, Lučenec a Trnava boli zistené porušenia vládneho nariadenia, tým, že sa nedržiavala rajonizácia pri podávaní žiadostí.¹⁰⁷

Až do roku 1969 si potratovosť na Slovensku zachovala stúpajúcu tendenciu. Celkovo bolo v roku 1969 na Slovensku podaných 30.435 žiadostí o umelé prerušenie tehotenstva, pričom komisie povolili až 94,9% žiadostí. Primát si udržalo hlavné mesto SSR Bratislava s počtom 3.844 vykonaných interrupcií. Čo sa týka krajov, tam sa na prvé miesto dostal Stredoslovenský kraj s 9.037 vykonanými zákrokmi.¹⁰⁸ Až 82,5% celkového počtu potratov na žiadosť bolo vykonaných vydatým ženám a takmer dve pätiny z nich sa už predtým podrobili druhému a ďalšiemu zákroku. Prevažná väčšina žiadateliek (70,2%) bola vo veku s najvyššou plodnosťou t.j. vo veku 20-34 rokov a pomerne silné zastúpenie mala aj veková skupina 35-39 ročných žien. Najčastejším dôvodom prerušenia tehotenstva bol väčší počet detí tehotnej ženy (36,2%). Po ňom nasledovali zdravotné dôvody (25,3%), nezosobášené tehotné ženy (slobodná matka 12,8%) a bytová tieseň (8,4%) Zaujímavá je aj štruktúra z hľadiska sociálnej príslušnosti a povolania žien. Prekvapivo najviac potratov (11.487) bolo vykonaných na základe žiadosti žien v domácnosti. Skupina „ostatných zamestnankýň“ bola v poradí druhá (8.497) a po nich nasledovali robotníčky (7.816). Tieto tri skupiny sa na všetkých umelých prerušeniach vykonaných v roku 1969 podieľali 97,4%.¹⁰⁹ Na základe tejto publikovanej analýzy môžeme vidieť, že interrupcie boli naďalej slovenskými

¹⁰⁵ Tamže, tabuľka č. 1 Potraty podľa krajov a okresov podľa trvalého bydliska ženy a podľa druhu potratu za rok 1965.

¹⁰⁶ SNA, f. P-SNR-Zd, škat. 47, inv. č. 170. Informatívna zpráva o populačnom vývoji a potratovosti za rok 1966, s. 3.

¹⁰⁷ Tamtiež, s. 6.

¹⁰⁸ ĎURČOVIČ, František – KRAVÁR, Štefan. Štruktúra potratov na Slovensku v roku 1969. In: *Demografie*, 1970, roč. 12, č. 4, s. 357.

¹⁰⁹ Tamže, s. 359.

ženami považované za prostriedok plánovania tehotenstva a kompenzovali nepoužívanie inej vhodnej antikoncepcnej metódy, či už kvôli absencii vhodných a dostupných antikoncepcných prostriedkov, alebo nedostatočnému poučeniu a vedomostí.

Z hľadiska názorov a postojov slovenských žien k otázke umelého prerušenia tehotenstva priniesol zaujímavý materiál prieskum, ktorý zorganizovalo ministerstvo práce a sociálnych vecí v januári a februári 1969. Celkovo sa prieskumu zúčastnilo 962 žien, ktoré v tomto období navštívili ženského lekára, alebo boli ošetrované na ženskom oddelení v nemocnici.¹¹⁰ Väčšina slovenských žien uznávala potrebu zákona o umelom prerušení tehotenstva. Pritom ale 21,5% opýtaných žien sa vyslovilo pre zrušenie tohto zákona (v Čechách to bolo len 5%). Väčšina žien sa vyslovila v ankete za jednotný postup interrupčných komisií v rámci celého štátu, aby platili rovnaké pravidlá a postupovalo sa rovnako. Postoje slovenských žien v otázke umelého prerušenia tehotenstva boli na rozdiel od českých žien „prísnejšie“ a zároveň boli výrazne diferencovanejšie. Ženy s vyšším vzdelaním, slobodné a tie, ktoré prekonal interrupciu boli liberálnejšie a zaujímali zmierlivejší postoj k umelému prerušeniu tehotenstva. Naopak ženy s nižším vzdelaním, staršie a tie, ktoré nemali za sebou skúsenosť s interrupciou boli konzervatívne, rigorózne a prísne. Aj slovenské ženy sa vyslovili za dôslednú prevenciu interrupcií – zlepšovanie sociálnych a ekonomických podmienok a plánované rodičovstvo (antikoncepciu).¹¹¹ Pri bližšom pohľade na vidiecke ženy na Slovensku (konkrétne v oblasti východného Slovenska) bola zaznamenaná neochota týchto žien navštevovať antikoncepcné poradne. Ženy sa snažili rôznymi spôsobmi brániť otehotneniu (napr. predlžovaním dojčenia detí, v mnohých prípadoch dokonca až do školského veku detí), ale pravdepodobne v dôsledku rôznych spoločenských a náboženských predsudkov sa do antikoncepcných poradní „nehrnuli.“¹¹² Podpísala sa pod to najmä ostýchavosť vidieckych žien, ktorá bola ešte intenzívnejšia v prípade ich intímneho života. V rámci rôznych analýz a prieskumov sa v kontexte Slovenska zdôrazňovali veľké rozdiely medzi ženami v mestskom a vo vidieckom prostredí v otázke prístupu k regulovaniu a plánovaniu tehotenstva, ako aj v otázke akceptácie interrupcií. Tieto rozdiely sa však mali premietnuť a zohľadniť aj do spôsobu realizácie zdravotníckej osvetly a sexuálnej výchovy.

Záver

Prijatím zákona č. 68/1957 Zb. sa umožnil prístup žien k prevedeniu interrupčného zákroku v presne vymedzených situáciách v zdravotníckom

¹¹⁰ PROKOPEC, Jiří. Názory slovenských žien na interrupční zákon a jeho prováděcí praxi. In: *Zprávy populační komise*, 1969, č. 2, s. 3-13.

¹¹¹ Tamže, s. 13.

¹¹² VOLČKO, J. Antikoncepcia u vidieckych žien. In: *Československá gynekologie*, 1960, 25/39, č. 10, s. 737-738.

zariadení, ale pod podmienkou súhlasného stanoviska špeciálnej komisie, ktorá dostala neskôr oficiálne označenie interrupčná. Samotné prevedenie zákroku tak bolo individuálne posudzované a prešetrované a až po súhlasnom stanovisku komisie sa mohlo realizovať. Zloženie a prístup komisie tak bol kľúčový pre realizovanie cieľov, ktoré sledoval režim liberalizáciou interrupcií, okrem iného napr. obmedziť a eliminovať nelegálne interrupcie, ochrániť reprodukčné zdravie žien do neskoršieho obdobia, čím predstavoval istú formu regulácie a plánovanie pôrodnosti. Zloženie a činnosť komisií upravovali jednotlivé realizačné vyhlášky, ktoré boli do veľkej miery výsledkom pripomienkovania predchádzajúceho opatrenia a analýzy aktuálnych štatistík a dát z praxe (pokles pôrodnosti, nárast interrupcií, pretrvávajúci problém nelegálnych interrupcií). Jednotlivé komisie aj pri pridržíavaní sa realizačnej vyhlášky však rozhodovali iným spôsobom a ich činnosť nebola jednotná, čo bolo objektom neustálej kritiky. V oblastiach s prísnejším postupom komisie sa potom následne vyskytli podozrenia na nelegálne interrupcie, alebo tehotné ženy volili cestu obchádzania tejto komisie a podávali si viaceré žiadosti na viaceré (priaznivejšie nastavené, menej precízne, viac formálne komisie). Preto aj v prípade Slovenska môžeme sledovať regionálne rozdiely v počte prijatých a kladne vybavených žiadostí na interrupciu jednotlivými interrupčnými komisiami. Na lokálnej úrovni komisie volili odlišný prístup a odlišnú mieru tolerancie voči žiadateľkám.

Pri porovnávaní dát za jednotlivého oblasti Slovenska môžeme skonštatovať, že dlhodobo si vysokú mieru potratovosti udržiavala Bratislava, ako v rámci mesta, tak aj okres Bratislava-vidiek, ale aj okresy s veľkými sídlami, t.j. mestské prostredie s väčším počtom zamestnaných žien v priemysle a službách (Košice, Trnava, Nitra, Trenčín, Považská Bystrica, Banská Bystrica, Prešov). Naopak medzi okresy s najnižšou mierou potratovosti patrili okresy na severe Slovenska – Čadca a Dolný Kubín, v oblasti východného Slovenska to boli okres Bardejov a Humenné. Ako vyplýva z jednotlivých prieskumov o populačnom správaní slovenských žien, ich konzervatívne postoje sa prejavili aj vo vzťahu ku kritickému hodnoteniu interrupčnej legislatívy. Najmä vidiecke ženy, ženy staršie a s nižším vzdelaním mali skôr negatívny názor na legalizovanie interrupcií, zároveň odmietali zásahy do ich intímneho života. Preto odmietali návštevy antikoncepčných poradní, či lekárske intervencie ohľadom ich reprodukčného správania. Volili radšej alternatívne spôsoby ochrany pred otehotnením a v prípade tehotenstva boli slovenské ženy pripravené porodiť aj neplánované dieťa a odmietali možnosť podstúpiť interrupciu.

V tomto ohľade aj činnosť interrupčných komisií bola v niektorých oblastiach Slovenska (stredné Slovensko, okresy na severe a severovýchode Slovenska) precíznejšia, rigidnejšia a miera odmietania žiadostí vyššia. Preto sa ukazovala väčšia potreba dohľadu nad rajonizáciou a hlásnou službou, aby sa zabránilo interrupčnej

turistike a opakovaným interrupčným zákrokom. Samozrejme miera anonymity žiadateľiek bola v prípade malých okresných miest veľmi ťažko udržateľná. Malé komunity, veľká príbuzenská a susedská spriaznenosť, rôzne neformálne dozorné a kontrolné mechanizmy nevytvárali predpoklady, aby sa ženy cítili pred komisiou pri prezentovaní svojich príbehov komfortne, v prípade malých okresov boli tieto prekážky ešte intenzívnejšie. Tomu by zodpovedal aj veľký počet samovoľných potratov v prípade Slovenska, v rámci ktorých boli nepochybne zastúpené aj nelegálne alebo doma vyvolané (spôsobené) interrupcie.

Pri analyzovaní dôvodov, ktoré viedli ženy k žiadostiam o umelé prerušenie tehotenstva, zaujme najmä vysoký podiel žiadostí, ktoré boli motivované veľkým počtom detí v rodine a nechota rodiť ďalšie dieťa. Ženy teda o interrupcie nežiadali zo zdravotných dôvodov, ako sa pôvodne pri schvaľovaní zákona č. 68/1957 Zb. Naopak dominovali dôvody sociálne, ekonomické, finančné, vo veľmi komplexnom ponímaní. Tento stav navyše dokumentuje nízku mieru používania antikoncepcie (absencia lacnej a dostupnej antikoncepcie, nechota navštevovať antikoncepčné poradne, nedostatočná osвета a edukácia) a plánovania rodičovstva.

Samotní predstavitelia režimu si však uvedomovali, že miera potratovosti a počet umelých prerušení interrupcií ovplyvňuje najmä sociálna situácia rodín s deťmi, pracovné zaťaženie zamestnaných žien s deťmi, finančné či bytové problémy. Zníženie potratovosti tak nemohlo byť dosiahnuté len prísny a razantným postupom interrupčných komisií, ani dostupnou antikoncepciou, ale efektívnou sociálnou politikou štátu, podporou mladých ľudí, ktorí vstupovali do manželstva, ako aj stabilizáciou sociálnej situácie rodín. To sa však štátu do konca 60. rokov nepodarilo.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave
fond Povereníctvo zdravotníctva
fond Povereníctvo SNR pre zdravotníctvo 1960 - 1968
fond ÚV KSS – Sekretariát ÚV KSS

MVČR – Národní archiv České republiky v Prahe
fond Ministerstvo zdravotnictví

Literatúra

ČERNÝ, David. Interrupční zákony v Československu v období 1950-1989. [Diplomová práca]. Fakulta humaních studií. Karlova univerzita. Praha: [s.l.], 2016, 102 s.

- DUDOVÁ, Radka. Interrupce v socialistickém Československu z Foucaultovské perspektivy. In: *Gender, rovné příležitosti výskum*, 2009, roč. 10, s. 25-36. ISSN 1213-0028.
- DUDOVÁ, Radka. *Interrupce v České republice: zápas o ženská tela*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2012, 177 s. ISBN 978-80-7330-214-6.
- HEITLINGER, Alena. *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London: Palgrave Macmillan UK, 1987, 318 s. ISBN: 978-1-349-07164-7.
- HRNČIAROVÁ, Daniela. Legislatívny rámec činnosti interrupčných komisií v prvej polovici 60. rokov 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska*, č. 11, 2018, s. 62-88. ISBN 978-80-89881-13-0.
- JECHOVÁ, Květa. Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20.století. Pokus o vymezení problému. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš. *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 69-129. ISBN: 978-80-7285-093-8.
- JECHOVÁ, Květa. Matky a děti, chtěné i nechtené. Mateřství v reálném socialismu. In: Oldřich Tůma – Tomáš Vilém (eds.) *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 10-73, ISBN: 978-80-7285-122-5.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, 198 s. ISBN: 80-901674-7-0.
- NIKŠOVÁ, Gabriela. *Nedovolené prerušenie tehotenstva v československom trestnom práve*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1971, 240 s.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 280 s. ISBN: 978-80-7422-378-5.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Socialistická žena mezi materstvom a plateným zamestnaním. In: *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2019, s. 63-156. ISBN 978-80-89881-18-5.
- WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socialismu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2007, s. 158-160.

Právne pramene

- Tesnopis a tlače Poslaneckej snemovne a senátu a Národného zhromaždenia. Spoločná Česko-slovenská digitálna parlamentná knižnica <www.nrsr.sk/dl> [10.12.2022]
- Vyhľadšky ministerstva zdravotníctva

Tlač

- Československá gynekologie* 1958, 1959, 1960

Demografie 1963, 1964, 1967, 1970

Literární noviny 1957

Vestník Ministerstva zdravotnictva 1960, 1962

Zprávy Státní populační komise 1969

Etnojazyková situácia maďarskej menšiny na Slovensku – Jazyk a identita (komparatívna a obsahová analýza dát)

Lujza Mária Kovalčíková

Mgr. Lujza Mária Kovalčíková
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Ethnology and non-European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: kovalcikova1@ucm.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7703-1273>

Populačné štúdie Slovenska 15:2:137-149

Ethnolinguistic situation of the Hungarian minority in Slovakia – Identity, and language (comparative and content analysis)

The paper is part of my dissertation research entitled Ethnolinguistic situation of the Hungarian minority in Slovakia. The paper presents the results of a comparative and content analysis of censuses and selected researches that are thematically focused on the Hungarian minority in connection with its ethnolinguistic situation in Slovakia. The paper is divided into two parts. In the first part, I will describe the language policy and language discourse that influenced the formation of the identity and language of the Hungarian minority in the Slovak Republic from beginning of Slovak republic to the present. The subject of the second part of the paper is the analysis of collected research data from censuses and selected research from 2001 to 2021. In the context of the issue, I focus on the concepts of language vitality, ethnicity, and ethnic consciousness. I describe the development, current situation, and direction of the Hungarian minority in relation to identity and language as its basic ethno-identification factor.

Keywords: Hungarian minority, identity and language, ethnicity, ethnic consciousness, ethnolinguistic vitality

Úvod

Cieľom príspevku je priblížiť súčasnú etnojazykovú situáciu maďarskej menšiny na Slovensku a objasniť niektoré z procesov vplývajúcich na jej aktuálny stav. V do istej miery stále pretrvávajúcom diskurze slovenskej spoločnosti v kontexte menšinovej otázky, má tematika maďarskej menšiny svoje osobité postavenie, ktoré sa nesie v duchu neustáleho oživovania historickej pamäte a pripomínania si krívd minulosti z oboch strán. Ako som už písala v abstrakte, štúdia je rozdelená na dve časti. V prvej časti príspevku sumarizujem výsledky sčítaní obyvateľstva za posledných 30 rokov v kontexte počtov príslušníkov maďarskej menšiny a počtov obyvateľov Slovenskej Republiky, ktorí za svoj materinský jazyk uvádzajú maďarčinu so zreteľom na ich rast/pokles. V druhej časti príspevku, ktorá je

tematicky rozsiahlejšia sa venujem viacerým faktorom a procesom, vplyvujúcim na výsledky sčítaní. Zameriavam sa na vývoj a aktuálnu situáciu politického diskurzu menšinových jazykov, jazykovú politiku a jazykové plánovanie, ktoré sú týmto diskurzom ovplyvnené. V záverečných kapitolách v súvislosti s jazykom, ako s etnoidentifikačným faktorom maďarskej menšiny analyzujem výsledky vybraných výskumov, zameriavajúcich sa na jazykovú vitalitu, etnicitu a etnické vedomie.

Maďarská menšina na Slovensku

V pohraničných regiónoch Slovenska, ktoré sú rozdelené do 16 administratívnych celkov, obývajú príslušníci maďarskej menšiny, ktorí sa delia na 8 enkláv, celkovo 6 prírodno-historických oblastí. Tieto oblasti sa podľa jazykového vymedzenia severnej maďarskej jazykovej oblasti zvyknú nazývať aj „Horná zeme“, „Horniaky“ alebo po maďarsky „*Felvidék*“. Podľa slovenských regionálnych výskumov sa do „Hornej zeme“ zaraďuje nasledovných 6 oblastí: „1. Podunajsko – Dolné Považie, 2. Dolná Nitra, 3. Tekov, 4. Novohrad – Gemer – Malohont, 5. Košice – Abau, 6. Zemplín“.

Maďarská menšina je svojou početnosťou najväčšou menšinou na Slovensku. V roku 1991 sa k maďarskej národnosti na Slovensku hlásilo viac, ako pol milióna ľudí. Tento počet sa výrazne zmenšil v priebehu pomerne krátkeho obdobia a v roku 2001 sa k maďarskej národnosti prihlásilo o 46 tisíc ľudí menej, ako v roku 1991. Túto demografickú zmenu odôvodňuje Homišinová v publikácii *Národnostný život Maďarov na Slovensku (kultúrno-jazykový aspekt)*, pričom spomínaný pokles príslušníkov maďarského etnika na Slovensku, pripisuje bilingvizmu a jeho narastajúcej miere, teda zmiešanému etnickému pôvodu obyvateľov.² Ďalšie sčítanie obyvateľstva bytov a domov prebehlo v máji v roku 2011. Toto sčítanie zhrnul Slavomír Ondrejkovič v rámci publikácie *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Pričom na základe dát zo sčítania z roku 2011 odkazuje na fakt, že počet príslušníkov maďarskej menšiny sa neustále znižuje.³

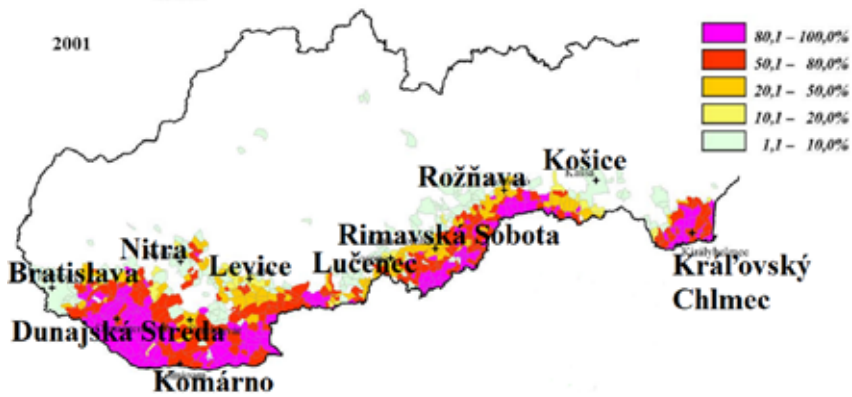
Na porovnanie uvádzam mapu maďarského etnika, ide o mapu zostavenú Gyurgyíkom v roku 2008. Gyurgyík zosumarizoval percentuálne zastúpenie príslušníkov maďarskej menšiny v obciach. Na tejto mape sú uvedené údaje z roku 2001. Ako môžeme vidieť hustota maďarského obyvateľstva bola najvyššia v obciach v okolí miest Dunajská Streda, Komárno, Nitra, Rimavská Sobota, Kráľovský Chlmec.⁴

¹ SZARKA, László: *Status slovenského a maďarského jazyka v každodennom živote južného Slovenska*, sprístupnené 3. december, 2021, Szarka_OS_2011_u_144211.703448.pdf (mtak.hu)

² HOMIŠINOVÁ, Mária. Percepcia sociálnej identity Slovákov v Maďarsku a Maďarov na Slovensku. In: *Sociológia*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2008, s.61.

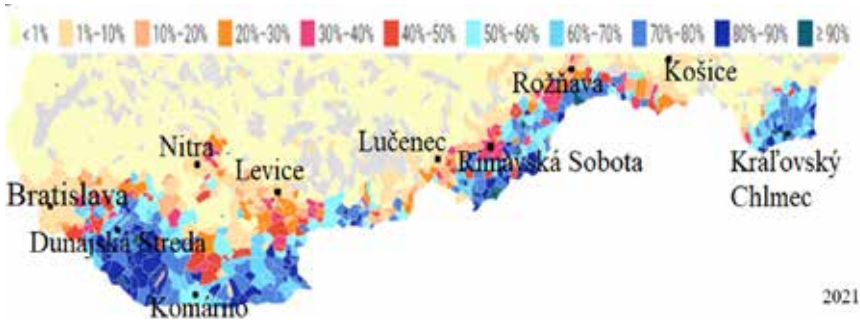
³ ONDREJKOVIČ, Slavomír a kol. Jazyková situácia a jazyková politika – druhé dejstvo. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava: VEDA, 2013, s. 23-31.

⁴ OROSZ, Örs. 2010. *Národná a regionálna identita maďarských stredoškôlkákov na Slovensku*: magisterská práca. Praha: Karlova univerzita v Praze, 2010, 109 s.

Obr. 1: Mapa maďarského etnika na Slovensku 2001⁵

Gyurgíkovu mapu porovnávam s najaktuálnejšou mapou zostavenou na základe sčítania obyvateľstva z roku 2021. Podľa údajov zo sčítania oblasti, ktoré boli predtým obývané 80 až 100% obyvateľmi maďarskej menšiny, dnes obýva 70 – 90% maďarského obyvateľstva, ako môžeme vidieť sú vyznačené najtmavším odtieňom modrej farby. Veľká zmena nastala aj v okolí Nitra, kde 2 obce dosahujú 50 – 60% a 4 obce 30 – 40% percentuálneho zastúpenia maďarského obyvateľstva.⁶

Obr. 2: Mapa maďarského etnika na Slovensku zostavená podľa údajov zo sčítania rok 2021⁷

Maďarská menšina na Slovensku v číslach, výsledky porovnania sčítaní za posledných 30 rokov

Ako uvádza Orosz, Gyurgyík v roku 2008 odhadoval, že celkový počet príslušníkov maďarskej menšiny na Slovensku k roku 2011 bude v rozpätí

⁵ OROSZ, Örs. Národní a regionální identita..., s.43

⁶ Maďarská národnost: *Maďarská národnost' v obciach SR*, sprístupnené 20. október, 2022, Madarska narodnost 2021 - File:Madarska narodnost 2021.png - Wikimedia Commons

⁷ Maďarská národnost'...

medzi 461 a 687 tisícami. A celkový pokles príslušníkov menšiny k ďalšiemu sčítaniu sa bude pohybovať v rozmedzí 33 827–59 287 tisíc ľudí. Gyurgýk taktiež uvádza, že najznačnejší úbytok príslušníkov maďarskej menšiny budeme môcť pozorovať práve v oblasti Nitrianskeho maďarského jazykového ostrova. Okrem Gyurgýkových predikcií ďalej Orosz vo svojom výskume upozorňuje na príčiny poklesu príslušníkov menšiny, poukazuje na zavádzajúce údaje v oblasti regionálneho zastúpenia príslušníkov menšiny, ktorej rozdelenie krajskej samosprávy neumožňuje vytvorenie krajskej maďarskej vlády, čo sa v konečnom dôsledku odrazilo na poklese v oblasti rozvoja maďarskej menšiny na Slovensku.⁸

Predikcie Gyurgýka ohľadom poklesu príslušníkov maďarskej menšiny z roku 2008 sa naplnili, pokles obyvateľov maďarskej menšiny je vyšší, ako predpokladal. V tabuľke č. 1 sumarizujem výsledky sčítaní obyvateľstva za posledných 30 rokov. Zostavená tabuľka ukazuje, že celkový úbytok príslušníkov maďarskej menšiny na Slovensku je 145 186, čo predstavuje celkový pokles o 28%. Najvyšší percentuálny rozdiel môžeme v tabuľke vidieť medzi rokmi 2001 a 2011, ktorá zaznamenáva percentuálny pokles celkového počtu príslušníkov menšiny o 11,9 %. Pokles príslušníkov menšiny v číslach bol o 62 041 tisíc ľudí.⁹

Rok	Celkový počet príslušníkov menšiny	Úbytok príslušníkov menšiny ku ďalšiemu sčítaniu v číslach	Úbytok príslušníkov menšiny v ku ďalšiemu sčítaniu %	Celkový úbytok za 30 rokov v číslach a %
1991	567 296	-	-	145 186, 28%
2001	520 528	46 768	8,2%	
2011	458 467	62 041	11,9%	
2021	422 100	36 367	7,9 %	

Tab. 1: *Výsledky sčítaní obyvateľstva za posledných 30 rokov*¹⁰

V tabuľke č. 2 porovnávam výsledky sčítaní z roku 2011 a 2021. Sčítanie ľudu v roku 2011 po prvýkrát kládlo dôraz na identitu a materinský jazyk. Dáta ukazujú, že úpadok príslušníkov maďarskej menšiny je za 10 rokov 7,8%. Celkový pokles počtu obyvateľov Slovenska, ktorí považovali maďarčinu za svoj materinský jazyk je 9%.¹¹

⁸ OROSZ, Örs. Národná a regionálna identita..., s.42-43

⁹ História sčítania v SR: *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2021*, sprístupnené 22. jún, 2022, ODB2021 - História sčítania v SR (1918-2021) (scitanie.sk)

¹⁰ Vlastné spracovanie.

¹¹ História sčítania v SR...

Rok	Počet obyvateľov SR hlásiacich sa k maďarskej národnosti	Počet obyvateľov SR, ktorí ako materinský jazyk uviedli maďarčinu	Celkový úbytok obyvateľov SR hlásiacich sa k maďarskej národnosti	Celkový úbytok obyvateľov SR, ktorí považujú maďarčinu za svoj materinský jazyk
2011	458 467	508 714	36 367 7,9%	46 539 9%
2021	422 100	462 175		

Tab. 2: *Výsledky sčítaní obyvateľstva za posledných 10 rokov¹²*

Jazyková politika a politický diskurz v kontexte postavenia maďarského jazyka na Slovensku

Jazyková situácia maďarskej menšiny na Slovensku je prepojená s politickou stránkou, respektíve politickým diskurzom. Fenomény a situácia týkajúca sa maďarskej menšiny žijúcej na Slovensku sú ovplyvnené neustálym oživovaním historickej pamäte a s ňou súvisiacich krívd na strane Slovákov, ale aj Maďarov, vzájomné historické obviňovanie z jednej a druhej strany sa prenáša po generácie a častokrát môžeme vo výrokoch politikov zaznamenať skreslené informácie a výroky, podnecujúce negatívne konotácie voči maďarskému etniku, ktoré si následne môže osvojovať verejnosť.

Eva Győriová Baková v učebných materiáloch na tému jazyková politika a jazykové právo, jazykový manažment a jazykové plánovanie zhrnula vývin jazykovej politiky na Slovensku. Definuje jazykovú politiku ako „v prvom rade presadzovanie politických záujmov vo vzťahu k jazykom v istom politicko-spoločenskom rámci, v ktorom je aktuálne riešenie standardizácie (resp. „uzákonenia“) istého jazyka ako spoločného komunikačného nástroja a riešenie otázky konkurencie jazykov, resp. ich kompletneho fungovania“.¹³ Podľa Moniky Frankovej sa pod termínom jazyková politika skrýva široký pojem významov. „Vo všeobecnosti sa pod jazykovou politikou chápu akékoľvek rozhodnutia prijímané štátom, vládou a pod., ktoré sú orientované na výskyt jedného alebo viacerých jazykov na danom území (reálnom alebo virtuálnom), ako aj na jeho regulovanie alebo používanie“.¹⁴ Franková ďalej uvádza,

¹² Vlastná úprava.

¹³ GYŐRIOVÁ BAKOVÁ, Eva. *Vysokoškolské učebné materiály Sociolingvistika v slovensko-maďarskom kontexte: Záverečná správa za celé obdobie riešenia projektu KEGA*, 2018, 57s.

¹⁴ FRANKOVÁ, Monika: *Jazyková politika v slovanskom kontexte v XX. storočí a jej súčasné tendencie*, sprístupnené, 15. septembra. 2022, 12 (publib.sk)

že môžeme sledovať dva typy realizovania jazykovej politiky, môže byť realizovaná verejne alebo neverejne. V prípade otvorenej realizácie jazykovej politiky môžeme pozorovať účelovú zmenu jednotlivých sociálnych síl v prospech vybraného alebo uprednostňovaného jazyka prípadne viacerých jazykov, pričom tento proces môže mať pobádací alebo až donucovací charakter. Prostredníctvom politického diskurzu môžeme pochopiť, pozorovať formovanie, modelovanie kultúrnych hodnôt a celkový obraz sveta, ktorý je vytváraný politikmi v rôznych jazykových kolektívoch, spoločenstvách a etnikách.¹⁵

V roku 2009 bola uskutočnená reforma ústavného zákona o štátnom jazyku z roku 1995, ktorá bola formulovaná v kontexte potreby ochrany štátneho jazyka pred jazykmi menšín, pričom štátny jazyk najviac mohla ohroziť maďarčina ako druhý najpočetnejší jazyk na Slovensku.¹⁶ Reforma jazykového zákona z roku 2009 bola spolu so školským zákonom z roku 2008, ktorý nariadil viac vyučovacích hodín slovenčiny na školách vyústením anti-menšinovej rétoriky a menšinového politického diskurzu. Návrat anti-menšinovej politiky bol podmienený parlamentnými voľbami v roku 2006, kedy sa na čelo volieb dosrila strana SMER – sociálna demokracia ďalej len SMER-SD, ktorá opätovne iniciovala anti-menšinový politický diskurz.¹⁷ Novelizácia vyvolala pomerne ostré reakcie nielen zo strany politikov, ale do diskusie ohľadom porušovania menšinových práv sa zapojila aj akademická obec, konkrétne viacerí jazykovedci, pričom reakcie oboch skupín sa delili na dva typy. V prípade prvého typu reakcií prevládal u politikov, ale aj u niektorých jazykovedcov názor, že spisovná slovenčina je v ohrození a potrebuje ochranu ako pred vplyvom menšinových jazykov a najmä maďarčiny, tak aj pred rôznymi nespisovnými formami slovenčiny. Začali vznikať petície, v ktorých znení mala byť spisovná slovenčina jediným úradným jazykom a veľmi populárnymi sa stali heslá, ktoré toto postavenie slovenčiny upevňovali, ako napríklad „na Slovensku po slovensky“ alebo „slovenčinu si nedáme“. V opozícii tejto diskusie stáli jazykovedci z jednotlivých univerzít a oddelenia jazykového ústavu E. Štúra Slovenskej akadémie vied, ktorí boli proti represívnemu potláčaniu menšinových jazykov a upozorňovali na narušanie prirodzene vyvíjajúcej sa jazykovej kultúry.¹⁸ Okrem spomínaných skutočností, ktoré podnecovali negatívne vzťahy medzi Slováckmi a Maďarmi, mali na anti-menšinovú politiku vplyv aj výroky predsedu Slovenskej národnej strany SNS Jána Slotu. Najznámejšie výroky zosumarizovala Papuncová: „*Maďari za Dunaj. Maďari sú nešťastie Európy. Maďari sú nádor na tele slovenského národa, ktorý treba neodkladne odstrániť. Maďari vyvraždili veľa našich otcov*

¹⁵ DULEBOVÁ, Irina. K otázke definície pojmu politický diskurz. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava: VEDA, 2013, s. 45-52.

¹⁶ GYÓRIOVÁ BAKOVÁ, Eva. *Vysokoškolské učebné materiály...*,s.29

¹⁷ ANDER, Adam. *Současná maďarská menšina na Slovensku a slovenská v Maďarsku*: rigorózná práca. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2013, s.76-77.

¹⁸ GYÓRIOVÁ BAKOVÁ, Eva. *Vysokoškolské učebné materiály...*,s.29-30

*a materi. My budeme bojovať za svoje územie, za metre štvorcové, za každý meter štvorcový tým hajzľom maďarským... a pôjdeme do tankov a pôjdeme a zrovnáme Budapešť!*¹⁹

Zatiaľ poslednou novelou zákona o štátnom jazyku je novela z júna roku 2011. Uvedením novely do platnosti bol zrušený takzvaný tabuľový zákon alebo všeobecne známy ako Zákon o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín, ktorý vymedzoval dvojjazyčné názvy obcí presne stanoveným zoznamom. Novelizácia²⁰ priniesla zníženie požadovanej percentuálnej hranice výskytu príslušníkov maďarskej menšiny v obciach z 20% na 15% v dôsledku čoho bolo slovensko-maďarskými tabuľami označených viac obcí. Percentuálne zníženie taktiež umožnilo obciam dosahujúcim minimálne 15% obyvateľov hovoriacich maďarsky používať maďarčinu vo sfére úradného styku pod podmienkou, že s tým bude príslušný úradník súhlasiť. Status slovenského jazyka v novelizovanom zákone však ostal naďalej nezmenený a predstava spisovnej slovenčiny ako ohrozeného jazyka, ktorý potrebuje ochranu pretrváva.²¹ Győriová Baková odkazuje na práce Istvána Lanstyáka, ktorý sa v práci *Typy jazykových problémov v maďarskej jazykovej komunite*, vyjadruje k budúcnosti maďarského menšinového jazyka na Slovensku. Lanstyák vyjadruje názor, že kľúčovými faktormi v spomínanej problematike je nastavenie jazykovej politiky a jazykového plánovania. Dobré a premyslené jazykové plánovanie by v tomto prípade mohlo zachrániť maďarský jazyk a jeho variety na Slovensku, pričom prekážky v oblasti vitality maďarského jazyka Lastynák vidí v súčasnosti najviac v školstve, v tlači, ale aj v bankovníctve.²²

K najnovším zákonom, ktoré sa týkajú práv menšín na Slovensku sa radí zákon o Fonde na podporu národnostných menšín z roku 2017, ktorý upravuje niektoré predošlé zákony a úpravy zákonov národných menšín. Zákon nariaďuje zriadenie fondu, ktorý bude využívaný na podporu kultúry národnostných menšín žijúcich na Slovensku. Zákon č. 138 má podľa svojich ustanovení pomôcť k zachovaniu, ochrane a rozvoju identity menšín. Takisto má za účel ochranu, zachovanie a rozvoj výchovy a vzdelávania občanov Slovenskej republiky, ktorí sú členmi národnostných menšín. A v neposlednom rade má dopomôcť k interkultúrnemu dialógu a porozumeniu medzi Slovákmi a príslušníkmi menšín.²³

¹⁹ PÁPCUNOVÁ, Kristína. *Postoje Slovákov voči maďarskej menšine*: bakalárska práca. Praha: Karlova univerzita v Praze, 2013, 69 s.

²⁰ Pričom novela zákona z roku 2011 obsahuje nariadenie o Značení obcí v jazykoch národnostných menšín a vydáva nový zoznam obcí označených dvojjazyčnými tabuľami.

²¹ GYŐRIOVÁ BAKOVÁ, Eva. *Vysokoškolské učebné materiály...*, s. 36-38

²² GYŐRIOVÁ BAKOVÁ, Eva. *Vysokoškolské učebné materiály...*, s. 41

²³ Z. č. 138/2017: *O fonde na podporu kultúry národnostných menšín a o zmene a doplnení niektorých zákonov*, sprístupnené 20. január, 2021, (138/2017 Z.z. - Zákon o Fonde na podporu kultúry ná... - SLOV-LEX).

Etnojazyková vitalita

Etnojazyková vitalita je v kontexte etnojazykovej situácie menšín veľmi dôležitým procesom. K esenciálnym teóriám v oblasti etnojazykovej vitality sa radí etnolingvistická teória Gilesa a jeho kolegov Bourhisa a Taylora (ďalej len Giles a kol.), ktorá poukazuje na fakt, že budúcnosť skupiny²⁴ závisí od úrovne jazykovej vitality. Vysoká úroveň etnojazykovej vitality pozitívne pôsobí na stav skupiny, jej príslušníci nemajú tendenciu sa izolovať, ale práve naopak posilňuje sa ich fungovanie. Na druhej strane, ak jazyková vitalita skupiny klesá alebo je pomerne nízka, nastáva čoraz menšia šanca na zachovanie skupinového jazyka.²⁵

Etnojazykovú vitalitu v kontexte tejto práce chápem podľa Šatavu, ktorý používa na označenie etnojazykovej vitality aj termín vôľa. Na etnojazykovú vitalitu môžeme nazerať aj ako na vôľu členov menšiny, skupiny o zachovanie, udržiavanie jazyka a kultúry. V prípadoch, keď je zjavné, že sa postupne strácajú odlišnosti medzi majoritou a menšinou, postupne slabne aj etnická identita menšiny. Postupne slabnúca identita môže viesť k poklesu etnojazykovej vitality. Za nebezpečnú alebo kritickú úroveň etnojazykovej vitality môžeme považovať situáciu, keď sa jazyk neprenáša na mladú generáciu a hovorí ním už len strašia, alebo stredná generácia.²⁶ Bačová v diele *Postavenie, vitalita a psychologické charakteristiky minoritných etnických spoločenstiev na Slovensku* zostavila s pomocou svojich kolegov tabuľku podľa taxonómie Gilesa a kol., v ktorej použila údaje z roku 1995. Tabuľka v súvislosti s maďarskou menšinou na Slovensku poukazovala na vysokú mieru vitality maďarskej menšiny, treba dodať, že nameranú vitalitu Bačová označuje ako odhadovanú a objektívnu. Bačová analyzovala a kritizovala výskumy v súvislosti s tematikou etnojazykovej vitality od roku 2001 až 2005. Analýza ukázala, že dáta z výskumov boli skreslené a nekorešpondovali s obrazom reálnej miery jazykovej vitality. Výskumy, prieskumy a sčítania vytvárali za účelom posilnenia majoritnej identity obraz pevných hraníc medzi Maďarmi a Slovákmi, nebrali ohľad na dvojité identity respondentov a boli zámerne manipulované za účelom dosiahnuť určité politické ciele, oslabiť etnickú identitu a vitalitu.²⁷

Báčová nie je jediná, ktorá poukazuje na chybný obraz jazykovej vitality maďarskej menšiny. Dáta o vývoji etnojazykovej vitality maďarskej menšiny zaznamenal a publikoval Šutaj a kol. ktorí v roku 2006 vydali teoreticko-empirickú

²⁴ Pojem „skupina“ Giles a jeho kolegovia používajú v teórii ako kolektívne označenie, pod ktorým sú zahrnuté minority, menšiny a rôzne etnické spoločenstvá.

²⁵ GILES, Howard. JOHNSON, Patricia. Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. In: *International Journal of the Sociology of Language*, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1987, s.69-99. 0165-2516/87/0068-0069.

²⁶ ŠATAVA, Leoš. *Jazyk a identita etnických menšín*. Praha: SLON, 2009, s. 77-79.

²⁷ BAČOVÁ, Viera. Postavenie, vitalita a psychologické charakteristiky minoritných etnických spoločenstiev na Slovensku – pokus o porovnanie. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, 2005, s. 80-81.

analýzu dát týkajúcu sa Maďarskej menšiny na Slovensku, jej transformácie s dôrazom na identitu a politiku. Publikácia poukazuje na dáta zo sčítania obyvateľstva z roku 2001, ktoré ukazujú, že v 17 okresoch, v ktorých žili obyvatelia maďarskej menšiny sa znížil počet príslušníkov menšiny a bolo zaznamenané aj starnutie populácie. Starnutie populácie maďarského etnika vyplýva z údajov, ktoré zaznamenávajú pokles prirodzeného prírastku detí maďarského etnika v porovnaní so slovenským v roku 2001 o 5 %. Výskumné dáta potvrdzujú, že čím väčšia je hustota príslušníkov maďarského etnika v obciach tým silnejšie je postavenie maďarského jazyka. Maďarský jazyk na základe týchto údajov a skutočností popisujú autori ako základný etnoidentifikačný a etnointegrujúci prvok maďarskej menšiny na Slovensku. Pozorovaním dát z roku 2001 autori zachytili ohrozenú vitalitu maďarského etnika u mladšej generácie. Vysoká miera vitality, ako uvádza kolektív autorov bola zaznamenaná predovšetkým medzi staršou a strednou generáciou, starnutie populácie, mierny pokles miery vitality maďarského jazyka a postupne narastajúci bilingvizmus u mladšej generácie môže mať za následok značné ohrozenie budúcnosti maďarského jazyka na Slovensku.²⁸

Maďarská menšina, etnicita, etnické vedomie, identita a jazyk

Pojem etnicita má v európskom kontexte viacero koncepcií a definícií. V kontexte maďarskej menšiny na Slovensku vychádzam z definícií a špecifikácií konceptov etnicity podľa Šatavu, ktorý v európskom priestore za jeden z hlavných znakov etnicity považuje jazyk. Jazyk plní rolu významného etnoidetifikačného faktoru, ale často sa stáva aj prostriedkom šírenia politických ideológií. Silná väzba etnicity a jazyka vychádza z „herderovskej“ koncepcie etnicity, podľa ktorej je etnické alebo národné vedomie vymedzené a ohraničené esenciálnymi faktormi, sú nimi: jazyk, kultúra a „mravy“. Tieto faktory sú označované ako nemenné a pevne stanovené. Etnické vedomie je nemenné, nezávislé od jednotlivcov a je postavené na koncepcii „buď-alebo“, ktorá vychádza z predstavy, že príslušník jednej etnickej skupiny, do ktorej sa narodil nemôže byť zároveň aj príslušníkom druhej etnickej skupiny alebo národa. Koncepcia „buď-alebo“ v praxi však nie je nutne fundamentalistická a je postavená na ideologickom základe takzvaného „obyčajného nacionalizmu“ alebo banal nationalism a podľa Šatavu sa jedná o najčastejší a najbežnejší model vnímania etnicity, ktorý môžeme vidieť v európskom priestore, ktorý funguje na princípe potvrdzovania si národnej, etnickej, štátnej identity a jej reprodukcie.²⁹ V súvislosti s jazykom ako znakom etnického vedomia, chápem etnické vedomie podľa definície Kaľavského a jeho vymedzenia v publikácií *Etnicita alebo etnické vedomie?* Maďarskú menšinu na Slovensku Kaľavský zaraďuje do skupiny, v ktorej

²⁸ ŠUTAJ, Štefan a kol. 2006. Maďarská menšina na Slovensku v procese transformácie po roku 1989 (Identita a politika). Prešov: UNIVERSUM, 2006, s. 24-27.

²⁹ ŠATAVA, Leoš. *Jazyk a identita...*, s. 14-37

kvôli dvojjazyčnosti alebo viacjazyčnosti menšiny dochádza k nevyhradeniu etnického vedomia, toto vedomie tak býva často nahradené lokálnym vedomím.³⁰

Homišínová v roku 2008 uskutočnila podobnú analýzu ako Bačová, v diele *Percepcia sociálnej identity Slovákov v Maďarsku a Maďarov na Slovensku*, analyzovala výsledky publikácií od roku 2001 až po rok 2008 a urobila výskum na reprezentatívnej vzorke respondentov. Zo skúmaných materiálov vyplývalo, že maďarská menšina na Slovensku je endogamná, tvorí kompaktné osídlenie, materinský jazyk definuje národnosť príslušníkov menšiny, príslušníci menšiny uprednostňujú komunikáciu v maďarskom jazyku a taktiež u nich prevláda potreba zachovávaní si maďarskej identity a silné národné povedomie. Pričom sú spomínané faktory podporované pomerne rozvinutým školstvom a silnou inštitucionálnou podporou.³¹ Analyzované výskumy v rozpätí rokov 2001-2008 ukazovali a predikovali priaznivý vývoj, Homišínová však podotýka, že výskumnou vzorkou bola len vtedajšia stredná a staršia generácia. U mladšej generácie Homišínová na základe výskumu zachytila klesajúcu dôležitosť príslušnosti k maďarskému národu, štátu a prevažujúcu dôležitosť príslušnosti k lokalite. Predikovala regresiu mladšej generácie v identifikácii s maďarským národom a nárast identifikácie so Slovenskom v budúcnosti.³²

Ako sme mohli vidieť na základe kritiky Bačovej (2005), Homišínovej (2008), Šutaja (2006) výskumy zameriavajúce sa na maďarskú menšinu a jazyk, etnicitu, identitu a etnické vedomie pochádzajúce z konca 20. a prvých rokov 21. storočia, boli uskutočňované prevažne s vtedajšou staršou a strednou generáciou a budili falošný dojem priaznivej situácie a vývoja v rámci problematiky. V roku 2010 uskutočnil Orosz výskum, v rámci ktorého Orosz urobil výskum so študentmi 32 maďarských stredných škôl, len s vtedajšou mladšou generáciou. Podľa výsledkov výskumu Orosz poukazuje na fakt, že na prenos etnickej identity u skúmanej vzorky respondentov mladej generácie mala najväčší vplyv ich rodina, prostredie a výchova, kultúra a národ. Zároveň upozorňuje na vysoké percentuálne zastúpenie odpovedí respondentov, ktorí odpovedali že rozhodujúcim faktorom v rámci prenosu identity je vlastné rozhodnutie. Orosz predpokladá, že táto odpoveď bola atraktívna z hľadiska svetových trendov, v rámci, ktorých postupne slabne vplyv tradície, zvykov a obyčajov. Predpokladá, že ak budú tieto trendy pretrvávajúť môžeme konštatovať, že takýto postoj bude v budúcnosti narastať. Orosz taktiež poukazuje na skutočnosť, že mladšia generácia sa bude oproti staršej a strednej viac stotožňovať so Slovenskom, a teda s faktom, že sú obyvateľmi Slovenka a nie „hornej zeme“ alebo „Felvidéku“ ako tak bolo v prípade výskumu Lamplovej.³³

³⁰ KALAVSKÝ, Michal. Etnicita alebo etnické vedomie?. In: *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*. Bratislava: SAV, 1991, s. 335-336.

³¹ HOMIŠÍNOVÁ, Mária. *Percepcia sociálnej identity...*, s. 463

³² HOMIŠÍNOVÁ, Mária. *Percepcia sociálnej identity...*, s. 477

³³ OROSZ, Örs. *Národná a regionálna identita...*, s. 61-64

Situáciu v súvislosti s oslabením materinského jazyka a etnickej identity maďarskej menšiny na Slovensku by sme mohli porovnať so situáciou Baskov. Ako píše Hajdúková (2015) v publikácii *Generační rozdíly ve vnímání identity Basků na území Španělska*, medzigeneračný výskum ukázal regresiu v oblasti jazyka, ako hlavného faktoru baskickej identity to znamená, že baskický jazyk už nemožno považovať za najdôležitejší etnoidentifikačný prvok Baskov. Väčšina respondentov v Hajdúkovej výskume uvádza, že človek sa môže stať Baskom aj napriek tomu, že neovláda baskický jazyk, nenarodil sa na území Baskicka ale presťahoval sa tam, považuje samého seba za Baska, ctí baskické, tradície a kultúru. Hejdúková poukazuje na fakt, že tieto názory sú novodobým fenoménom v rámci baskickej spoločnosti a napriek tejto transformácii je baskičtina naďalej jedným z najdôležitejším symbolom Baskickej identity.³⁴

Záver

Z analyzovaných výskumov a sčítaní vyplýva regresia mladšej generácie v oblasti emocionálnej a taktiež kultúrnej naviazanosti na Maďarský štát, dáta taktiež poukazujú na jej narastajúcu tendenciu sa viac stotožňovať so Slovenskom. Ďalej výskumy u mladej generácie zaznamenali oslabenie materinského jazyka ako faktoru určujúceho národnosť, regresiu v oblasti jazykovej vitality a narastajúci počet príslušníkov menšiny, ktorí nepovažujú maďarčinu za rodný jazyk. Ako sme mohli vidieť na základe demografických údajov zo sčítaní, celkový pokles príslušníkov maďarskej menšiny a Puđí, ktorí považujú maďarčinu za svoj materinský jazyk na Slovensku stále klesá. Stále nezmenený politický menšinový diskurz a nátlak zo strany majority môžu viesť k tomu, že bude pribúdať počet členov maďarskej menšiny, ktorí sa rozhodnú voliť si ako svoj materinský jazyk pre seba a svoje deti slovenčinu, čo môže viesť k oslabeniu identity, etnicity a k etnickej transformácii. Oslabenie spomínaných faktorov môže viesť aj oslabenie etnického vedomia a ako píše Šatava tieto procesy môžu mať za následok postupný rozpad etnickej identity, pričom signálom oslabeného jazykového vedomia je pokles už spomínanej etnojazykovej vitality.³⁵ Z pohľadu prežitia jazyka, ako takého je nutné jeho ovládanie mladšími generáciami, tieto skutočnosti a neustály pokles príslušníkov menšiny a obyvateľov SR, ktorí považujú maďarčinu za svoj materinský jazyk sú otvorenou pozvánkou na výskum v súčasnosti.

³⁴ HAJDÚKOVÁ, Veronika. *Generační rozdíly ve vnímání identity Basků na území Španělska*, sprístupnené 20. október, 2022, Microsoft Word - KS FINAL.docx (kulturnistudia.cz).

³⁵ ŠATAVA, Leoš. *Jazyk a identita...*, s. 78

Zoznam prameňov a použitej literatúry (Sources)

- ANDER, Adam (2013). *Současná maďarská menšina na Slovensku a slovenská v Maďarsku*: rigorózná práca. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 86s.
- BACOVÁ, Viera (2005). Postavenie, vitalita a psychologické charakteristiky minoritných etnických spoločenstiev na Slovensku – pokus o porovnanie. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, s. 80-81. ISBN 8089046282.
- DULEBOVÁ, Irina (2013). K otázke definície pojmu politický diskurz. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava: VEDA, s. 45-52. ISBN 978-80-224-1334-3.
- GILES, Howard – JOHSON, Patricia (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. In: *International Journal of the Sociology of Language*, Amsterdam: Mouton de Gruyter, s.69-99. 0165-2516/87/0068-0069.
- GYÓRIOVÁ BAKOVÁ, Eva (2018). *Vysokoškolské učebné materiály Sociolingvistika v slovensko-maďarskom kontexte: Záverečná správa za celé obdobie riešenia projektu KEGA*, 57s.
- HOMIŠINOVÁ, Mária (2008). Percepcia sociálnej identity Slovákov v Maďarsku a Maďarov na Slovensku. In: *Sociológia*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, s.453-486.
- KAPAVSKÝ, Michal (1991). Etnicita alebo etnické vedomie?. In: *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*. Bratislava: SAV, s. 334-337.
- ONDREJKOVIČ, Slavomír a kol. (2013). Jazyková situácia a jazyková politika – druhé dejstvo. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava: VEDA, s. 23-31. ISBN 978-80-224-1334-3.
- OROSZ, Örs (2010). *Národná a regionálna identita maďarských stredoškôľákov na Slovensku*: magisterská práca. Praha: Karlova univerzita v Praze, 109 s.
- PAPCUNOVÁ, Kristína (2013). *Postoje Slovákov voči maďarskej menšine*: bakalárska práca. Praha: Karlova univerzita v Praze, 69 s.
- ŠATAVA, Leoš (2009). *Jazyk a identita etnických menšín*. Praha: SLON, 216s. ISBN 9788086429830.
- ŠUTAJ, Štefan a kol. (2006). *Maďarská menšina na Slovensku v procese transformácie po roku 1989 (Identita a politika)*. Prešov: UNIVERSUM, 138s. ISBN 80-89046-41-X.

Internetové zdroje

- FRANKOVÁ, Monika (2022). *Jazyková politika v slovenskom kontexte v XX. storočí a jej súčasné tendencie*, sprístupnené, 15. septembra. 2022, 12 (publib.sk)

- HAJDÚKOVÁ, Veronika (2022). *Generační rozdíly ve vnímání identity Basků na území Španělska*, sprístupnené 20. október, 2022, Microsoft Word - KS FINAL.docx (kulturnistudia.cz)
- História sčítania v SR (2022) *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2021*, sprístupnené 22. jún, 2022, ODB2021 - História sčítania v SR (1918-2021) (scitanie.sk)
- Maďarská národnosť: *Maďarská národnosť v obciach SR*, sprístupnené 20. október, 2022, Madarska narodnost 2021 - File:Madarska narodnost 2021.png - Wikimedia Commons
- Szarka László (2021). *Status slovenského a maďarského jazyka v každodennom živote južného Slovenska*, sprístupnené 3. december, 2021, Szarka_OS_2011_u_144211.703448.pdf (mtak.hu)
- Zákon č. 138/2017: *O fonde na podporu kultúry národnostných menšín a o zmene a doplnení niektorých zákonov*, sprístupnené 20. január, 2021, (138/2017 Z.z. - Zákon o Fonde na podporu kultúry ná... - SLOV-LEX)